

ОДОБ БЎСТОНИ ВА АХЛОҚ ГУЛИСТОНИ

Араб, форс, турк, татар ва озарбайжон тилларидан
МАҲМУД ҲАСАНИЙ таржимаси

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ
«ФАН» НАШРИЁТИ

Шарқшунос олим ва шоир Маҳмуд Ҳасаний қирқдан ортиқ илмий, таржима ва табдил асарларнинг муаллифидир. Унинг қўлингиздаги навбатдаги китоби одоб-ахлоқ масалаларини ўз ичига олган ҳикмат, ҳикоят ва масаллардан ташкил топган. Таржимоннинг ушбу китоби узоқ йиллик меҳнат самараси бўлиб, ҳали ҳеч ерда нашр қилинмаган кўплаб қўлёзма асарлардан саралаб таржима қилинган махсус мавзулар ва бобларга ажратиб берилган. Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© 470262 0101—1005 рез. 94 © Ўзбекистон Республикаси ФА
М 355 (04)—94 «Фан» нашриёти, 1994 й.

ISBN 5—648—02054—6

МУҚАДДИМА

Алхамдуллилаҳи роббил олабийн вас-салоту вас-салому ало расулиҳи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъийн¹.

Шундан сўнг, маълумингиз бўлсинким, одоб-ахлоққа оид ҳикматлар халқимизнинг қадимдан севиб ва амал қилиб келаётган маънавий озуқаларидан ҳисоблаб келинади. Қуръони Қаримнинг ўзи ваъзу насихатлардан иборат эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Дин эса одамларни покликка ва расоликка етаклайди. Зотан, Русулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзлари: «Дин насихатдур» деган эдилар. Асрлардан буён одамларни тўлқинлантириб келаётган ва одоб-ахлоқнинг гултожлари ҳисобланган ҳадисларда: «Ҳикмат бу мўъмин кишининг йўқотган нарсасидир» дейилади. Ўз-ўзидан маълумки, киши бирор нарсани йўқотиб қўйса, уни тинимсиз қидиради, топмагунча кўнгли тинчимаydi. Демак, ҳар бир мўъмин киши ҳикмат ўрганишга интилиши, битта ҳикматни ўрганса, йўқотган нарсасини топгандек қувонishi зарур.

Чунончи, шоир айтади:

Гўзаллик дунёси ҳикмат ичида,
Лаззатнинг асоси ҳикмат ичида.
Бузилган феъл ила айнинган хулқнинг,
Энг ўткир давоси ҳикмат ичида.

Ҳикматларда: «Одоб буюк тождир, уни кийгин-да, қайга борсанг, боравер» дейилади. Ҳақиқатан ҳам, одоб тожини кийган киши ҳеч ерда хор бўлмайди, қаерга борса, одамлар уни ҳурмат билан кутиб олади. Беадаб эса ҳамма ерда хордир:

¹ Одамларнинг хожаси парвардигорга ҳамдлар бўлсин. Унинг олчиси Муҳаммадга, аҳли оиласи ва дўстларига саловот ва саямлар бўлсин.

Ҳикматнинг мағзини чақмаган нодон,
Адашув ичида доим бағри қон.
Донолар пандига амал қилган эр,
Ғам-андух тўридан ҳамиша омон.

Ўтмишда яшаган машойихлар, уламолар, шоирлар, доно-ю фозил кишилар одамларнинг юксак ахлоқли ва маънавий поклик соҳиблари бўлишларини орзу қилганлар. Натижада бу соҳага бағишланган юзлаб китоблар вужудга келган. Уларнинг кўпчилиги араб ва форс тилларида бўлиб, бунинг устига, араб алифбосида ёзилган ва инқилобгача нашр қилинган ёки қўлёзма ҳолида етиб келган. Шу сабабли, халқимиз улардан то шу кунгача фойдалана олмай келмоқда.

Мен Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик илмгоҳида кўп йиллардан буён ишлаб келарканман, шу давр ичида қўлимга тушган ана шундай нодир китоблардан ўзимга ёққанларини танлаб олиб, таржима қилиб юрардим. Сўнгги даврда уларни тартибга солдим ва бобларга ажратдим, мавзуларга бўлиб, китоб шаклига келтирдим ва сиз азиз китобхон ҳукмига ҳавола қилишга журъат этдим. У ўнлаб китоблардан йиғиб олинган одоб-ахлоққа оид ҳикоя, ҳикмат ва масалларни ўз ичига олгани учун «Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони» деб атадим.

Инсон азизлиги адаб туфайли,
Элда лазизлиги адаб туфайли,
Катта-ю кичикка ёқимлилиги,
Ширин тамизлиги адаб туфайли.

Мазкур ҳикмат ва ҳикоятлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиб берилмоқда. Унга ўзбек шоирлари ва мутафаккирларининг асарларидан киритилмади, чунки улар бизнинг давримизда босилиб чиққан бўлиб, халқимиз улардан фойдаланиш имкониятига эгадирлар.

Бизнинг араб, форс, турк, озарбайжон ва татар тилидан йиғиб олиб, таржима қилган бу китобимиз кўнглингизга сурур бахш этса, ҳикматлар мазаси билан тилингизни ширин қилолса, ўзимизни мақсадга етган деб ҳисоблаймиз.

Эл учун тер тўкса агар одамзод,
Бир умр эл ичра номи бўлар ёд.
Қуёшга бир қара, доим хизматда,
Шунинг-чун катта-ю кичик ундан шод.

Закий табиатли азиз китобхон бу гулшан гулидан ҳидлар экан, олган завқу сафоси ҳақида ёки бу боғнинг баъзи ерларида ноўрин буй чўзган ёқимсиз тиканлари

борасида ўз фикрларини ёзиб юборса беҳад мамнун бўлардик.

Танқиду танбеҳ дилга гаш тушар,
Қизарар, бўзарар, кўнгли ачишар.
— Йўқ, йўқ, ундай дема, анорга қара,
Аввал хом эди у, қизариб пишар!

Сўзни қисқа ва мухтасар қилиб, асосий мақсад сари назарингизни йўналтирувчи камтарин қўлингиз Маҳмуд Ҳасаний.

Уйқуга бош қўйдим, ёнимда китоб,
Китобдан ногаҳон келди бир хитоб:
— Эй, инсон, ғафлатнинг бандаси бўлма,
Умр оз, ўтади сув каби шитоб.

Маҳмуд Ҳасаний

ОДОБ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ, ИСТЕЪДОД БЕОДОБЛИҚДАН ЮЗЛАНАДИГАН ЗАРАРЛАР ҚОБИЛИЯТСИЗ КИШИЛАРНИ ТАРБИЯЛАШ ҲАҚИДА

Одоб шундай узукки, агар у ҳар кимсанинг тасарруф бармоғига мувофиқ келса, унинг улуғлик оти ҳамма маъракаларда жавлон қилади.

Одоб дебочадур инсон учун иззат китобига,
Бўлар ҳар ким одобсиздур нишон тири маломатга.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Айтдилар:

— Фазилат наслу насаб билан эмас, балки одоб билан топилади.

Муҳаммад Зеҳний

Одоб аҳли билан ҳамсуҳбат бўлиш — гуллар ҳидини уфураётган тонг насимидан ҳам ширин.

«Аталар сўзлари»

Кишида одоб бўлса илм ҳам бўлиши лозим. Одоб ақлга боғлиқ нарса. Ақл устига одоб ҳам қўшилса нур устига аъло нур бўлади. Улуғлик ақлу одоб билан вужудга келади. Ақлнинг қадри одоб билан, бойлик қадри саховат билан, қувват қадри баҳодирлик билан ошади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Одамлар одоб тўтиёсини ташқи ва ички дунё ахлоқ кўзининг равшанлигини оширувчи сабаб деб билганлар ва бу қимматли оқ йўлнинг отлиғи бўлмай туриб иззат ва ҳурмат мартабасининг идрок каъбасига етмаганлар.

Саодат мулкининг йўлида доим бехатар юргай,
Одобнинг ҳассаси бўлса кишининг қўлида ҳар дам!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Бир куни Буқротдан:

— Одобли билан одобсизнинг ўртасидаги фарқ қандай? — деб сўрадилар.

— Гапирадиган ҳайвон билан гапирмайдиган ҳайвон орасидаги фарқ каби,— деб жавоб берди Буқрот.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ота-онаси ўлган одамни эмас одоб-ахлоқи бўлмаган одамни етим де.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Одоб хазинасини юрагига жойлаган бир йигит бор эди. У ўз бахтини тополмай бир неча вақт сарсон-саргардонликда юрди. Кунлардан бир кун Анушервоннинг ходимларидан бирининг хизматига кириб қолди. У ердаги қийинчилик ва макру ҳийлаларнинг азобиغا қанчалик сабр қилмасин бирор фойда кўрмади. Қоронғи тунларини эса оғир хаёллар билан ўтказди. Байт:

Куннинг жамолини кўрай деганга,
Тунда сабр қилмоқ ёлғиз чораси.
Гавҳар қидирувчи меҳнатдан қўрқса,
Қўлига чиқмагай дурнинг сараси!

Бир куни Анушервон мажлис уюштирди. Сўнг у ўз мулозимларидан: «Энг юмшоқ нарса нима?»— деб сўради. Биров: «Шоҳи»,— деб жавоб берди. Биров эса: «Товус патлари»,— деди. Яна бирови эса: «Шоҳидан ҳам юмшоқроқ нима нарса бўлиши мумкин»,— деди. Шу пайт ҳалиги йигит сарой тепасида турган эди. У мулозимларнинг жавобидан Анушервоннинг кўнгли тўлмаганини кўриб, сўзлашга ижозат сўради. Ижозат бўлгач, деди: «Энг юмшоқ нарса тинчликдир!» Анушервон унга офарин айтди ва яна сўради: «Энг яхши овқат қандай овқат?» Йигит: «Шаҳвоний қувватни оширмайдиган ва танда иллат кўзготмайдиган овқат энг яхши овқатдир»,— деди. Яна сўради: «Энг яхши шароб қайси шароб?» Йигит: «Ақлни зое қилмайдиган ва касаллик келтирмайдиган»,— деб жавоб берди. Яна сўради: «Гулларнинг ичида энг ширин ҳидлиси қайси?» Йигит: «Ота-она тириклигида уларни хурсанд қиладиган, ўлгандан кейин эса уларнинг номини боқийлаштирадиган ҳаёт гули бўлмиш фарзанд!»— деб жавоб берди.

Анушервон йигитни тақдирлади ва ўз ҳақимлари орасига олди. Байт:

Доно ночорликда қолса ҳам бир кун,
Умиди ҳосилдан кўрсатар нишон.

Мушкни кўр либосга бекитилса ҳам,
Ҳид сочиб ўзини қилур намоён!

Муниддин Жувайний

Одоб — улуғлик ва юксаклик қасрининг нарвони, бу нарвон орқали барча мақсад манзилига етиш мумкин. Шарм гулзоридан эса барча муддао гулини дасталаш мумкин. Латиф сирларнинг ҳақиқатини англовчилар ва ҳар қандай рамз маъносини тадқиқ қилувчилар айтадиларки, одамийлик рисоласининг дарсларини ўқишга азм қилиб, бахтиёрлик кўчасига қадам қўювчи ҳар бир инсонга, аввало, шарму одоб қоидасини ёд олмоқ шартдир. Токи бахт муаллимининг йўлланмаси билан ҳаёт қонунининг илмини идрок қилишда билимли ва уста бўла олсинки, ҳақиқатан ҳам, инсоният учун одоб ажойиб тож ва одамийлик безаги учун қимматбаҳо гавҳардир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Одобли одам табибга ўхшайди, у билан суҳбатлашиш кўнгилдаги ғамни қувади.

«Аталар сўзлари»

Бир куни халифа Маъмун одоб билан сўзлаётган бир боладан: «Қимнинг ўғлисан?»— деб сўради: Бола: «Одобнинг ўғлиман»,— деб жавоб берди. Бу жавобни эшитган Маъмун: «Қандай чиройли отанг бор экан-а»,— деб унга таҳсин ўқиди.

Муҳаммад Зеҳний

Одоб бир булутки, унинг бир томчи ёмғири яхши кишиларнинг амал экинзорига ёғса умид полизини абдий кўкаламзорга айлантиради ва яхши ном ҳосилидан фойдалар хирмонини барпо қилади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ўзингдан кейингиларга ибрат бўлай десанг ўзингдан илгарилардан ибрат ол.

«Аталар сўзлари»

Ҳақиқий инсон ҳамиша илм ва ҳунар олишга интилади. Илм бир дарахт бўлса одоб унинг мевасидир. Одобсиз олим — мевасиз дарахт каби.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳикмат арбобларининг айтишларича, кишининг вужуд гули одоб ранги ва ҳидидан холий бўлса у киши одамлар назарида тикондек хору бемиқдор бўлади, халқ кўнгли у билан суҳбатлашишдан қолади ҳамда бегонаю ошинолар ундан юз ўгирадилар. Унинг аҳволи саҳифасига нафрат қалами билан узоқлик ва бегоналик белгисини қўядилар. Шунинг учун бешарм ва одобсиз кишилар давроннинг даккиси ва танбиҳидан ўзларининг озодлик қанотларини синган ҳолда кўрадилар ва уларнинг меҳру муҳаббати ҳеч кимнинг дилига ҳеч қачон ўтирмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳаёт энг яхши мураббийдир.

«Аталар сўзлари»

Тарбия таъсир қиладиган кишилар уч тоифага бўлинадилар:

Биринчиси — ҳануз оқ билан қорани таннмаган бола. Унинг табиати ҳали ёмонлик ғубори билан булғанмаган, юраги эса ботил ишлар зулмати билан қораланмаган бўлади. Бундай болага насиҳат тез таъсир қилади. Бундай болани тўғри йўлга осонлик билан ўргатиш мумкин.

Иккинчиси — оқ билан қорани ажаратадиган бўлиб қолган бола. Улардан баъзилари ўз нафсининг ғалабаси билан яхшилик томонга бурила олмай юрган бўлади. У қилаётган ишининг ёмонлигини билади. Нуқсонларини эса эътироф этади. Бундай одамни тарбиялаш биринчисига нисбатан қийинроқ, аммо унга доимий тарбия берилиб, ҳар хил насиҳатлар ва танбеҳлар бериб берилса албатта яхши йўлга кириб кетади.

Учинчиси — оилада ботил ҳаёл ва фосид фикрлар билан ўсиб улғайган киши. У умр бўйи ноҳақ ишларни ҳақ деб билиб келган ва шунга астойдил эътиқод қўйган бўлади. Ёмонлик қилса ҳам уни ўзича яхшилик деб ўйлайди. Бундай кишини тарбия қилиш жуда оғир. Унинг тарбиясига киришиш — тирноқ билан қудуқ қазиш ёки ҳали қизиб чўққа айланмаган темирни болғалаш билан баробар.

Донолар яхши ёки ёмон хулқли бўлишни оилага боғлайдилар. Уларнинг айтишларича, бузуқ хотиндан туғилган ва разил ота қўлида тарбияланган фарзанддан яхшилик кутиш қийин. Чиройли хулқ офтобга ўхшайди, офтоб музни эритгани ёки сув тузни эритиб юборгани каби чиройли хулқ ҳам барча ёмонликларни эритиб юборади.

Абулбаракот Қодирий

Мураббийси бўлмаган одамни ҳаёт ўзи тарбиялаб
қўяди.

«Аталар сўзлари»

Истеъдод эгаларини тарбиялаш шундай бир кимё-
дирки, у қора тупроқни тоза олтинга, ноқис тошни эса
айбсиз гавҳарга айлантиради. Чунончи айтадилар:

Тарбиядан тупроқ гавҳар бўлади,
Ноф ичра қон мушки асғар бўлади.
Қийматсиз қора бир темирни иксир,
Тарбия айлагач соф зар бўлади!

Хожа Самандар Термизий

Истеъдод эгасини тарбиясиз қолдирмоқ зулmdir. Ис-
теъдодсиз кишини тарбиялаш эса умрни зое ўтказиш-
дир. Байт:

Кишида бўлмаса агар истеъдод,
Минг ҳийла қил таълим кор қилмас асло.
Гумон қилма, бузоқ худо бўлмайди,
Бутпараст олтин-ла берса ҳам оро.

Муиниддин Жувайний

Азизим, ҳунар аҳлининг тарбиясига саъй-ҳаракат
қил. Ҳунарсиз кишиларга отасининг хизматлари туфай-
ли эътибор қилма! Одамларни отасининг хизматлари
туфайли эмас ўзларида бўлган қобилият туфайли тар-
биялаш лозим! Байт:

Уликдир ҳаётда ҳунарсиз киши,
Ҳунарсиз бўлгандан ўлгани яхши!

Хожа Самандар Термизий

Сабабсиз кулги — беодоблик белгиси.

«Аталар сўзлари»

Ҳар ким агар ёшлигидан беодоб кишилар ичида ўсиб
улғайса, катта бўлгач, унинг вужудига ўрнашиб олган
бадфеъллик иллатини чиқариб ташлаш қийин бўлади.

Гўдакликдан ёмон феълга ўрганса,
Юз меҳнат-ла уни кам қилиб бўлмас.
Яхши йўлга солай дебон уринма,
Ўсиб қотган шохни ҳам қилиб бўлмае!

Хожа Самандар Термизий

Одобсизлик ота-она уйини хароб қилади.

«Аталар сўзлари»

Беодоблик шундай селки, у обрў ва виқор қасрини қўлиб, идрок бўйнини ҳар хил арқонлар билан боғлаб ташлайди. Оқил кишиларнинг айтишича, одоб риояси шундай сурмаки, унинг гардидан ҳар бир кишига суртса эътибор кўзининг равшанлиги ҳеч қандай сабаб билан заифлик ва иллатга йўлиқмайди. Замонанинг катта-кичиклари унинг ҳузурини меҳру муҳаббат базмининг чироғи деб биладилар. Кундан-кунга иқболнинг юлдузи юксакликка кўтарилаверади. Худди ўша ҳикоятдаги бола каби саодат ва иззат саҳифаси шоҳона илтифотнинг ёруғ чироғидан безанаверади.

ҲИҚОЯТ. Ҳушёрликнинг кимё табиатли саррофлари бу ҳикоятнинг бебаҳо олтинини шундай пул қилиб чекадиларки, бир кун Бағдод вилоятида бир неча бола бир кўчада ўйин билан машғул эдилар. Ўша шаҳарнинг ҳокими дам олиш мақсадида отга миниб, ўша кўчадан ўтиб борарди. Ҳокимнинг асари у ерда зоҳир бўлгач, бир бола ақлининг муаллими кўмагида бу ҳолни сезиб, ўрнидан турди ва одоб юзасидан чеккага чиқиб, девор остида турди. Бошқа болалар эса ҳеч нарса сезмагандек туравердилар. Қизгин ўйиндан эса тўхтамадилар. Буни кузатиб турган подшога бу боланинг ҳаракати ёқди. У отини бола томонга бир оз юригизиб, унинг диққатини ўзига қаратди. Уни имтиҳон қилиб кўриш мақсадида қўлидан узугини чиқариб, болаларнинг ўртасига отди ва деди: «Кимки узукни олдинроқ топиб келса шоҳона ҳадя олади». Болалар олдинроқ узукни топишга ҳаракат бошладилар. Ногоҳ биттаси топиб, уни подшога олиб келди. Ҳалиги бола эса ўз оёғини одоб чегарасидан чиқармай, жойидан жилмай турарди. Фард:

Ҳар ким одоб сурмасидан тортса ҳаё кўзига,
Мақсад келинин кўрар қаршисида беҳижоб.

Подшо кўз қири билан унинг ҳолатини кузатиб турар эди. Бу сафар узукни у унинг олдига ташлади. Бола эса узукни ердан кўтариб олиб, чангини артди-да, бир ўпиб, одоб ва ҳаё юзасидан секин-секин юриб келиб, икки қўллаб подшога узатди. Подшога унинг одоб ва ҳаёсининг чиройлилиги ёқиб, деди:

Одоб ўз эгасин бир кун еткизар,
Иззату обрўга ва саодатга.

Одобнинг боғидан терса ҳар ким гул,

Ҳаёти тўлади хуш тароватга.
Одобли кишилар топар яхшилик,
Беодоб нишондир, бил, маломатга!

Гапнинг қисқаси шуки, подшо болаларнинг ҳар бирига инъом ҳадя қилди. Сўнг ходимлардан бирига қараб деди: «Мана бу боланинг ота-онасини топиб, рози қил, болани бизга берсин, тарбиялашга арзийдиган бола экан».

Қитъа:

Покиза, ақлли, ҳушёр ҳар бола,
Ҳайфдир кўрмаса агар тарбият.
Илмнинг партави нурин сочмагай,
Кишида бўлмаса агар маърифат.
Ёқутнинг юзига бермаса пардоз,
Ҳеч қачон бўлолмас тожи салтанат!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Яхши ишлов берилмаган ердан яхши ҳосил унмайди.

«Аталар сўзлари»

**ОЛИМ, ИЛМ, КИТОБ, ҚАЛАМ, УСТОЗ,
КАСБ-ҲУНАР
ЯХШИ ФАЗИЛАТЛАР, ХУШ ХИСЛАТЛАР ВА
САЛОМЛАШИШ ҲАҚИДА**

Билимдонлик ажаб яхши матодир,
Бу бойликсиз қолмоқ катта хатодир!

Низомий Ганжавий

Луқмони ҳаким айтади:

— Олимлар билан ўтир, уларнинг суҳбатидан баҳраманд бўл, осмон суви билан қуриган ерлар тирилгани каби ҳикмат нури билан ўлган қалблар тирилади.

Муҳаммад Зеҳний

Олимнинг либоси бўлмаса ҳам илми унинг айбини яширади.

Олим бўлиб, кулфатда яшаш нодон бўлиб ишратда яшагандан афзал.

Олим қайга борса ҳурмат, нодон қайга борса
нафрат кўради.
Илмига амал қилмаган олим мевасиз дарахтдир.
Олим билан таши тош, нодон билан ема ош.
Олим одамнинг бир хато билан қадри кетмайди.
Олимнинг сўзи жоҳилнинг олтинидан яхши.

«Аталар сўзлари»

Афлотун ҳаким айтади:

— Уч кишига раҳмим келади: бой бўлиб камбағалга айланган кишига, улуғ бўлиб хорга айланган кишига ва олим бўлиб нодонлар суҳбатига тушиб қолган кишига!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ушбу тўрт нарса буюкликка далил,
Кимда ул бўлса эрур марди асил.
Аввало севгай илми жонидан,
Тўғри сўзлар, элни қувмас ёнидан.
Кимда бўлса донишу, ақлу, тамиз,
Илм ила ҳилм аҳлини тутгай азиз.
Сен хатолардан ўзингни тут узоқ,
Эй ўғил! Оқил эсанг солгил қулоқ!

Фаридиддин Аттор

Билимингни ҳиммат камари билан мустаҳкамла, до-
нолар изидан юришга интил!

Муҳаммад Зеҳний

Эй ўғил! Қайси фан бўлмасин то уни мукамал эгалламагунингча ҳаракатни тўхтатма, бир илм иккинчи илми эгаллашга ёрдам беради. Бир илми эгаллашга ақлинг йўл бердими, уни охиригача эгалламай туриб, чала ташлаб кетма!

Абдибек Шерозий

Илм ила кимнинг дили равшан эрур,
У замон ичра саломат тан эрур.

Фаридиддин Аттор

Илм ўрганишдан уялган ва такаббурлик кўчасига кириб қолган кишилар ҳеч қачон илмга эга бўла олмайдилар. Эй ўғил, сен илм ўрганишдан уялма! Нодонлик ёмон хислат!

«Жовидони хирад»

Агар инсон илм нури билан ўз йўлини ёритмаса зулмат ва нодонлик кўчасида қолади. Киши қалбининг нури илм ва маърифат билан бақувват бўлади. Инсониятнинг қадри илм билан ҳосил бўлади. Илмдан ҳали ҳеч ким зарар кўрган эмас. Илмни эгаллаб олиш эса бир санъатдир. Дунёда қандай ёвузлик содир бўлган бўлса уларнинг ҳаммаси нодонлик орқали келиб чиққан. Энг зўр ҳалокат нодонлик, инсонийликни битирувчи ҳам нодонликдир. Яхши таҳсил кўрган ва илм нури билан хулқини яхшилаган аёл ҳар ерда иззат топади. Илм — аёл учун зийнат. Ақлини нодонликдан қутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб етади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиясида турли камчиликларга йўл қўяди. Одам учун энг зарур нарсалар — номус, иззат, ҳаё каби фазилатлар илму маърифат орқали касб этилади.

Бахтнинг ҳам, роҳатнинг ҳам, бойлиқнинг ҳам асосий негизи илмдир. Олим ва комил кишиларнинг мартабаси шунинг учун ҳам баланд бўлади.

Фахрулбанот Сулаймония

ҲИҚМАТ. Донолар илмни молу мулкдан афзал дейдилар. Айтишларича, илм мағиз бўлса, мол унинг пўсти, илм гул бўлса мол унинг ҳидидир. Доно кишилар доимо ўша мағизни қўлга киритиш учун заҳмат чекканлар. Чунки илм, авало фазилатли кишилардан мерос бўлса, мол эса Ҳорун ва Ҳомоннинг меросидир. Иккинчи, илм камтарлик келтирса мол манманлик келтиради. Учинчи, илмли кишининг дўсти кўп бўлса молдор кишининг душмани кўп бўлади. Тўртинчи, молдор кишилар ўта хасис ва бахил бўлсалар илмли кишилар саховат эгаси бўладилар. Бешинчи, илм дунёда обрў келтирса мол-дунё азоб келтиради. Демак, илм ранжи кишининг хазинаю ганжидир. Мол-дунё ганжи эса бошдан-оёқ ранжидир.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Илмли киши хазина бўлса унинг калити саволдир. Савол билан илм хазинаси очилади ва кўп нарса ўрганилади. Афлотун ҳакимдан:

— Шунча илмни қандай ҳосил қилдинг?— деб сўрадилар.

У айтди:

— Илм ўқиётган пайтларимда ёндирган чироқ мойини ҳисобласанг еб-ичган нарсаларимдан кўпроқ бўлади.

Бундан маълум бўладики, вақтни еб-ичиш ва ўйнашга сарфлашдан кўра илмга сарфлаш зарур экан!

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Илм мартабаси мартабаларнинг зўридир, деган гап шубҳасиз тўғри. Қайси ерда илму маърифат кучли бўлса ўша ер бахт маскани ҳисобланади. Қайси ерда нодонлик мавжуд бўлса у ер қуруқ ёки тошлоқ жой ка-бидир.

Гўзал хулқ билан пайваста бўлган илм одамларни бахтиёр қилади, мартабасини баландлатади. Илмдан мақсад — кўркем ва эзгу ишларни амалга оширишдир.

Фахрулбанот Сулаймония

Илм эгаллашга шошилиш, ҳар қандай ҳунардан баҳраманд бўлиш қандай яхши!

Абдибек Шерозий

Илмсиз инсон — мевасиз дарахт.

Нодонга илм ўргатмоқ умрни зое ўтказмоқдир.

Илм бир хазина бўлса, бу хазина калити савол!

Илм келинчакка ўхшайди, у хилват ва пинҳонликни ёқтиради.

Илм — инсон зийнати.

Қоғозга туширилмаган илм унутулиб кетади.

Кимки илм билан ақлини оширишга уринса молу давлат ўзи келаверади.

Илм бўлмаса одамнинг ҳайвондан фарқи бўлмас эди.

Молни ишлатганинг сари озаяди, илм эса кўпаяди.

Амалсиз илм — мевасиз ёғоч.

«Аталар сўзлари»

Бордию, кишининг учта фарзанди бўлса, ҳар уччовига ҳам илм ўргатгани яхши. Агар бундай имкониятга эга бўлмаса биттасига илм ўргатсин, биттасига ҳунар ва яна биттасига зироат ёки тижорат ўргатсин. Умуман уларни бирор фойдали иш билан машғул қилиб нобакор ва қабиҳ кишилар билан улфат ва ҳамсуҳбат бўлишдан қайтариш керак.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Яхши хислат жаҳонда олий мартаба ва юксак даражага етказувчидир. Аммо бунга етишиш воситаси илм ва одоб бойлигидир. Шеър:

Илм саодатга йўлловчи машъал,
Жоҳиллик ўлимга бошлар ҳар маҳал.

Қитъа:

Билим кишиларни улуғвор қилар,
Одамдан кетмайди то у ўлгунча!
Олтин, кумуш билан керилма зинҳор,
Бу иззат олтину кумуш тургунча!

Муиниддин Жувайний

ҲИҚМАТ. Илм билан зар ораси осмон билан ер ораси кабидир. Ҳар ким илм билан зарни бир деб қараса нодондир. Одам илм билан юксакликка кўтарилади. Қорунни кўр, зар қидириб охири ер остига кириб кетди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Илмнинг чеки йўқ, қанча кўп ўқисанг билмаган нарсаларнинг шунчалик кўпаяверади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Илм ва ҳунар ўрганиш инсон учун энг зарур нарсалардан ҳисобланади. Ҳар қандай нарсанинг моҳиятини англаш, жаҳондаги воқеаларнинг яхши-ёмон томонини билиб олиш, одамларнинг қадру қийматини тўғри тушуниш, оиланинг фаровон яшашини тўғри ташкил этиш, қисқаси, ҳар томонлама мукамал бўлиш учун илм ва ҳунар ўрганиш зарурий эҳтиёжлардан биридир.

Фахрулбанот Сулаймония

Арасту сўзи:

— Фойдали бирор нарса ёзадиган бўлсанг, шундай хат билан ёзки, токи уни осон ўқиб, тезроқ фойда олиш имконияти бўлсин. Қандай фойдали нарсани ёдлаб олган бўлсанг, шундай тушуниб ёдлаки, токи уни қайтариб ёзиш ва тушунтириш имконига эга бўлгин. Қалам сўз элчиси ҳисобланади, ёзув эса қўлнинг тилидир.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Дунёда инсонни азиз ва мукаррам қилувчи, очкўзлик, пасткашлик ва жоҳилликдан қутқарувчи, маъри-

фат нурига ва саодат гулшанига етказувчи бу илм ва одобдир.

Абдибек Шерозий

ҲИҚМАТ. Илм асосига қурилмаган улуғликнинг охири хорликдир. Байт:

Нодон агар улуғ бўлса унга кўнгил боғлама,
Чунки амал нодон билан боқий эмас жаҳонда.
Чарх ҳеч қачон жоҳилларнинг амалини билмайди,
Қора чоғга тикар уни қўймас бир кун омонда.

Муиниддин Жувайний

Аёллар ҳам эрлар каби истеъдодга эга кишилар бўлиб, ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ бўлишларидан ташқари, оиланинг асосий тарбиячиларидир. Шундай экан, улар ҳам зарур илм билан қуролланишлари керак.

Фахрулбанот Сулаймония

Ўзи ҳақида ўйламай, фақат элга билим бериш ҳақида ўйлаган олим киши худди шамга ўхшайди, у ўзини ёндиради ва халқни зиёли қилади.

Ҳақиқий олим, шундай кишики, унинг сўзи, ўйи, фикри ва иши бир хил бўлади.

Олимнинг ёмонлиги кеманинг синишига ўхшайди. Чунки кема синса ҳам ўзи чўкади, ҳам ўзгаларни чўқтиради.

Олим қачонки ўзининг барча ҳис-эҳтиросларининг устидан ҳоким бўлолса шундагина уни олим дейиш мумкин.

Олимлар билан ўтирсанг фойда оласан, чунки гул ёнида ўтирган одамга гул ҳиди уриб қолади.

Олим кўр бўлса ҳам дунёни кўради.

Жоҳил соғ бўлса ҳам узоқни кўрмайди.

Одамнинг энг ёмони олим бўлиб, фойда келтирмаганидир.

«Аталар сўзлари»

Ибн Аббосдан:

— Сен қандай қилиб шунча илмга эришдинг?— деб сўрадилар.

У шундай деб жавоб берди:

— Савол берувчи тил, билувчи қалб ва чидамли ўқитувчи билан.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИҚМАТ. Ваҳоб ибн Мабнанинг айтишича, ҳийладан холий бўлмаган олим ўғридир.

Муиниддин Жувайний

Шаъбий айтади:

— Илм бобида ниманики эшитсанг ёзиб қўй, қоғоз бўлмаса деворга бўлса ҳам ёз! Чунки ёдланган нарса унутилади, ёзилган нарса эса абадий қолади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Хурмус ҳаким сўзларидан. У айтади:

— Одам учун сазовор нарса шуки, у ҳикмат ўргансин, донолик илмини билсин ва уни юрагига нақш қилсин! Ҳикмат ва фазилатга етишга қарилик тўсқинлик қилолмайди. Ҳикмат шундай нарсаки, у ўзгармайди ва айнамайди. Ҳикматни кимки дилига жойлаган бўлса на ботир, на қаҳрамон, на подшо, ҳеч ким уни тортиб олмайди. Киши ўз ниятини сўз билан мувофиқ қилсин, токи тили бошқа-ю, дили бошқа бўлмасин!

«Жовидони хирад»

Айтишларича, Форобий жуда камбағал экан, қоғоз сотиб олишга ҳам баъзан имконияти бўлмас экан. Урмонга чиққан кезларида хаёлига келган нарсаларни дарахт япроқларига ёзиб қўяр, қоғоз топганда кўчириб қўяр экан.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Илм ва одоб — таги йўқ хазина. Кимки унга эга бўлса, қадру қиймати баланд бўлади.

Фазилатга фақат илму шарафи бор одам лойиқ.

Билмаган айб эмас, билмаганини бўйинига

олмаслик айб.

Одамлар сендан ўрганмаса сен одамлардан ўрган.

Илм шундай нарсаки, бутун куч сарф этилмаса

қўлга кирмайди.

«Аталар сўзлари»

Тўрт нарса ўлик дилни тирилтиради: устод, яхши дўст, мувофиқ ёр ва давлату иқбол сабабчиси бўладиган доно ақл!

Байт:

Яхши хотин билан меҳрибон устод,
Киши руҳин доим қилади шодон.
Улардан ичилган оби ҳаёт сув,
Боқий умр берар кишига ҳар он!

Муиниддин Жувайний

Айтадилар:

— Кимки ёшлигида илм ўрганмаса қариганда ҳур-
мат тополмайди.

Муҳаммад Зеҳний

Бир куни Искандардан:

— Сен устозингни отангдан кўра яхшироқ ҳурмат
қилар эмишсан, шу ростми?— деб сўрадилар.

— Ҳа,— деб жавоб берди Искандар,— отам мени
йўқлик осмонидан олиб тушди, устозим эса ердан кўкка
кўтарди!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бузургмеҳрдан:

— Нима учун устозингни отангдан афзалроқ ҳурмат
қиласан?— деб сўрадилар.

— Чунки отам мени ўткинчи ҳаётга олиб келди, ус-
тозим эса боқий ҳаёт бағишлади!— деб жавоб берди.

Ҳақиқатан ҳам устоз илм бериши билан кишининг
номини улуғлаб авлодлар оғзида қолдиради ва иккинчи
ҳаёт бағишлайди.

Чиройли хат камбағал кишилар учун мол ва бадав-
лат кишилар учун ҳусну жамол, олим кишилар учун
камол ҳисобланади. Қуролларнинг фойдалирсоғи қалам
ҳисобланади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кишиларга улардан аввалроқ салом беришга шошил,
бу улуг кишиларнинг фазилатларидан бўлиб, камтар-
лик нишонларидан биридир.

Муҳаммад Ҳусоён

Қалам оламни идора қилади.

Қаламнинг кучи қиличдан ўткир.

Қиличнинг кучи — қаламнинг учи.

«Аталар сўзлари»

Саҳл ибн Ҳорун айтади:

— Қалам кўнглининг бурнидир, у қачон қонаса сирларни дафтар юзига сочади ва асарларни юзага келтиради. Қалам қоғоз юзига гавҳар тизувчи асбобдир. Китоб бир боғки, ёзувлари унинг гулларидир.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Китоб олимлар фикрининг паноҳгоҳи, доно кишилар бўстониинг чамани, оддий кишиларнинг томошагоҳидир. У кимсасиз кишиларга дил очувчи боғ, кўнгли шикасталарга раҳнамодир. У барча ерда барча билан ошино, дардли кишилар дилига даводир.

Орифий китоб васфида қуйидагича тараннум қилган:

Бир дўстки, ҳеч кимга бермаган азоб,
Узоқ синнаб кўрдим, билсанг у китоб!
Сирни яширмайди ўқувчисидан,
Хабар берар сенга ёзувчисидан.
Хилватда сен билан бўлиб у улфат,
Жимгина қуради ёқимли суҳбат.
Ҳеч кимдан қолишмас билимли аҳбоб,
Ундан сўрамасанг бермайди жавоб.

Муҳаммад Жабалрудий

Кимки китобга кўп боқса китоб унинг зеҳнини очади, завқини оширади, сўзга чечан қилади.

Китоб ёлғизликдаги энг мунис ҳамдамдир.

Китоб ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам хабар берувчидир.

Китоб инсондан ҳеч нарса тиламайди, аммо уни камолга етказади.

Китоб одоб-ахлоқнинг кони, билимнинг эса булоғидир.

«Аталар сўзлари»

Эй азиз! Киши учун китобдан азизроқ ва ёқимлироқ суҳбатдош йўқдир. Китоб фасоҳат, балоғатда, латофатда тенги йўқ, мунофиқликдан холий ҳамроҳдир. Ёлғизликда ва ғамли айёмларда мунис улфатдир. Унда на нифоқ бору, на гина. У шундай ҳамдамки, сўзларида ёлғон ва хато бўлмайди. Суҳбатидан эса кишига малоллик етмайди. У ўз дўстининг дилини оғритмайди. Юрагини эса сиқмайди. У шундай рафиқдирки, киши орқасидан ғийбат қилиб юрмайди. Унинг суҳбатидан сенга шундай файзли фойдалар етадики, бундай фойдави,

одамлардан топа олмайсан. Аксинча, аксар одамлар суҳбатидан кишига зарар етади. Китобдек дўст ичида барча илму ҳилм мужассамдирки, у кишиларни ўтмишдан ва келажакдан огоҳ қилиб туради. Шунинг учун ҳам: «Китоб ақл қалъасидир!»— деганлар.

Муҳаммад Жабалрудий

Абу Бакр ал-Хоразмий ўлим тўшагида эди. Ундан: — Кўнглинг нимани хоҳлайди, иштаҳанг нимани тусамоқда?— деб сўрадилар.

У:

— Китоб юзига бир қарасам!— деди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ўқиб ўрганилган ҳар битта ҳунар,
Ҳунармандга бир кун фойда келтирар!

Низомий Ганжавий

Агар одам илм ва ҳунар таҳсили билан улуғ кишиларнинг ҳунарини ўрганса вужуд матосининг қадри ҳаёт дўконида аъло даражага етиб, топиш-тутиши ҳам кўпроқ бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳунар ва санъат шундай нарсаки, у кераксиз қолмайди, ишлатмасанг ҳам йўқолиб кетмайди, керак пайтда эса сенга кўмакчи бўлади. Эркак кишига қирқ ҳунар ҳам оз. Эркак бўла туриб «мен буни билмайман» дейиш уятдир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Эй ўғил! Фазлу ҳунар орттиришга бутун кучинг билан кириш, уни мукамал эгаллаб олишга ҳаракат қил!

Абдибек Шерозий

Ҳунарингдан бир кун етарсан бахтга,
Ҳунарсиз ким етар тож ила тахтга?!

Низомий Ганжавий

ҲИКМАТ. Ҳар кимнинг зари бўлмаса-да, аммо ҳунари бўлса дунёда ҳеч бир хавф-хатарни бўлмайди. Шунинг учун киши ҳунар зийнати билан безанмоғи керак. Ҳунарсиз киши қуруқ савлатдир. Қуруқ савлат қотиб

турган сувратга ўхшайди. Сен сувратга боқ, у одамга ўхшаса-да жони бўлмайди. Дарахт шохи мевасиз бўлса кийикнинг шохларидан нима фарқи бор?! Қалам гарчи чўп бўлса-да, илму ҳунарни ошкор қилгани учун азиздир. Ойна эса гўзаллар юзи туфайли қўлда юради. Сен Абу Жаҳл тарвузини кўр, ширин тарвузлар каби чиройлидир. Аммо аччиқ бўлгани учун қиймати йўқ.

Беҳунар одам эмас, молу зари бўлганда ҳам,
Бўлмагай эшак одам анга либос ёпганда ҳам.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳакимлар беҳунар кишини, «қанотсиз қуш» деб номлаганлар. Яъни қушнинг парвози учун қанот бўлиши шарт. Ҳунар ҳам барча ишларда киши учун зарурдир. Қудратли подшолар ва шон-шавкатли улуғ кишилар ҳам, молу неъматлари ер куррасини қоплайдиган даражада кўп бўлса ҳам, ўз фарзандларини касбу камол ва қобилиятга тарғиб қиладилар. Демак, оддий халқ ҳунар ўрганишни ўз фаровонлигининг ва маишатининг асосий шарти деб билишлари зарур, балки мажбурдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй азизим! Ҳунар дунёда молу пул ғамлаш, ундан ўз маишати учун фойдаланиш учунгина эмас. Ҳунарсиз киши ўз ҳунари билан одамларнинг кўнглини овламоғи, кўпчиликка ёрдам бериб, уларни хурсанд қилмоғи лозим.

Шайх Саъдий айтади:

Кишида бўлмаса фазлу ҳунардан,
Ундайнинг сувратдан нима фарқи бор?!
Ҳунар дунё тўплаш учун эмасдир,
Ўзгалар кўнглини шод қилгин такрор!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳақиқатан ҳам, ҳунар меҳрибон дўст, шафқатли ёр ва файз етказувчи бир чопагон отдирки, у ўз чавандозини тезгина роҳат ва эътибор манзилига етказиши ва шундай ҳимоячидирки, ўз соҳибини тамаъ оловидан қутқариб, омонда сақлайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй ўғил! Бу насиҳатларга қулоқ сол, касбу ҳунар ўрганишдан ор қилма, меҳнат қилишни ўрган! Юрт ва

элнинг ривожига ҳам ҳунарга боғлиқ! Энг ҳалол ва энг ёқимли емиш ва кийиш ҳунардан ҳосил бўлади! Ҳунар— яширин хазина! Қуни келиб дунё тасодифлари туфайли мол-мулкдан ажралсанг ҳам, ҳунардан ҳеч қачон ажралмайсан! Ҳунар сенинг доимий ҳамроҳинг, мададкорингдир.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Инсоннинг ҳунари унинг бойлиги.
Пул тугайди, бироқ ҳунар тугамайди.

«Аталар сўзлари»

Агар одам учун ҳунар дарахтининг мевасига эҳтиёж бўлмаса ҳам, бироқ бир қуни ҳунар унинг ҳаётини сақлаб қолишга асосий восита бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам оталар ўз фарзандларининг истеъдод уйини қобилият мулки билан безашга бор кучлари билан ҳаракат қилсинлар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй ўғил! Дунёда энг ёқимсиз ва энг ёмон хислатлардан бири ишламасдан бировларнинг инъом-эҳсонига тама кўзини тикиб ўтиришдир. Қасбу ҳунар эгаси тамадан холийдир. У ўз ҳунарининг фазилати туфайли ўз қўл меҳнати билан ҳалол топиб, ҳалол ейди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳунар саҳифасига рақам чекувчилар хўжаста сийратли ҳар бир юрт ва мамлакатдан қизил тилла сингари мўътабар, ширин сўзли, катта ва кичикнинг раҳматига муяссар бўладилар. Агар кишининг қўл остида қобилиятнинг тоза олтинидан бир дирҳам бўлса оғирчилик пайтларида ҳам унинг кўзи тама чанги билан булганмайди ва рўзғор сандиги бойликнинг кумуш-олтинидан холий бўлмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳунарни қадрламаган оч қолади.

Ҳар ким анжир сотиб, қорни бўлса тўқ,
Унга шу ҳунардан устун ҳунар йўқ.
Инсон ҳунаридан ҳурмат кўради,
Дунёда не экса шуни ўради.

«Аталар сўзлари»

Айтишларича, Гаштосиб кунлардан бирида ўз ватанидан айрилиб, Қўстантания шаҳрига келиб қолди. Унинг ёнида бирор тийин ҳам пули йўқ эди. Ейишга нарса тополмай, оч қолди. Бировдан сўрай деса, иззат нафси йўл қўймас эди. Унинг ёдига ёшлиги тушди. У болалик пайтида мактабга бораркан йўл четида жойлашган темирчи дўкони олдида бир оз тўхтаб, темирчиларнинг пичоқ ва болта ясашларини тамошо қилар эди ва унинг сиридан бирмунча воқиф бўлиб қолган эди. Гаштосиб кўп ўйлаб ўтирмай темирчилар олдида борди ва уларга деди:

— Эй биродарлар, мен ҳам темирчилик сиридан анча хабардорман, мени ҳам ўзларингизга шерик қилиб олсаларингиз.

Темирчилар рози бўлишди. Гаштосиб бир неча муддат ишлаб пул йиғди. Сўнг ватанига қайтиб борди. У мартабага эришган пайтида барча ёшу қарини касбу ҳунар ўрганишга даъват қилди. Болаларни куннинг аввалида ўқитиб, иккинчи қисмида ҳунар ўргатишга фармон берди.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Келтиришларича, бир ҳаким ўз ўғлига насихат қилиб, шундай дер экан:

Олтининг харж билан охир бўлар кам,
Ҳунар шундай ганжки камаймас ҳар дам!
Уларнинг фарқини айтсам агарда,
Ҳунар чашма эрур, олтин-чи шабнам!

Хуррабий

Одамнинг баракали ва бадавлат бўлиши учун касбу ҳунардан қимматроқ мато йўқ ва улуғлик ҳамда саодат осмони учун эса қобилиятдан ёрқинроқ юлдуз йўқдир. Ҳунар суви билан суғорилмаган киши, гўёки мева ва сояси йўқ қуруқ дарахтга ўхшайди. Ёки ҳид ва рангдан холий гулга монанддир. Дарҳақиқат бу фирдавмонанд гулшаннинг райҳонлари ҳидидан димоғини муаттар қилган киши хилма-хил камёб лаззатли неъматлардан баҳраманд бўлади. Бу неъматнинг ёқимли майидан бир журъа тотмаган киши доимо бахтсизлик ва ожизлик билан боши оғриб, хумор бўлиб юради. Кўп азоб ва уқубатлар юкини елкасида кўтариб юришга мажбур бўлади. Билим ва ҳақиқат боғининг боғбонлари касбу ҳунарсиз кишиларни жамиятнинг разил ва пасткаш киши-

лари деб ҳисоблаганлар. Қасбу камолсиз кишининг муҳаббати ҳеч бир дилдан жой топмайди ва ҳеч ким касбу ҳунарсиз кишига ёрдам қўлини чўзмайди. Муаллиф:

Ҳунар билан ҳаётнинг нахлин эгаллаганларга,
Саодат хазинасин калити муяссардир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ОИЛА, ОТА-ОНА, ФАРЗАНД, АКА-УКА, ҚАРИНДОШ ВА ҚУШНИЛАР ҲАҚИДА

Ҳар бир дарахтнинг меваси бор, кўнгилинг меваси эса фарзанддир.

«Аталар сўзлари»

Бахтиёр бўлишни истасанг қуйидаги хислатларни ўзингда мужассам қилгин: аввало ота-онанинг ҳаққини адо қил, ота-она хурсандлиги киши учун дунёда катта давлатдир.

Муҳаммад Ҳусайн

Ота-она беҳад бўлади хурсанд,
Фарзанди бўлолса муносиб фарзанд!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Шуни чуқур англамоқ керакки, ота учун фарзанддан кўра яқинроқ кимса йўқ ва отанинг фарзандга бўлган муҳаббатининг қанчалик юксаклигини баён қилиш қийин! Лекин, шунга қарамай, фарзанд отага нисбатан озгина беодоблик қилса фарзанд муҳаббати ота назарида пастлайди ва унга жазо ва танбеҳ беришга киришади. Агар ота билан фарзанд ўртасидаги аҳвол шу экан бир-бирига алоқаси ва яқинлиги бўлмаган кишилар орасида беадаблик юз берса қандай нохушлик бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Келтиришларича, бир киши бир донодан насиҳат қилишни сўради: «Ҳовли-жойинг, илму одобинг кимдан қолган?»— деди. У киши: «Отамдан»,— деб жавоб берди. Доно унга: «Шунинг ўзи насиҳатдир»,— деди ва давом этди,— агар сен яхшилик қилсанг яхшилик қолади, ёмонлик қилсанг ёмонлик қолади!»

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

«Ихё» ва «Кимё» китобларида фарзанд ҳақида қуйидаги гаплар айтилади: «Фарзанд ота-она қўлидаги омонатдир, унинг дили эса нафис гавҳарга ўхшайди. Гавҳарга ҳар хил нақшлар солиш мумкин бўлгани каби бола дилига ҳам турли фикрлар нақшини солиш мумкин. Бола қалби тоза ер кабидир, унга қандай уруғ сепсанг ўша уруғ унади. Шунинг учун ота-она ва муаллим бу ишда ўзаро ҳамкор бўлиб, унинг дилига яхшилик уруғинигина сепмоқлари лозим».

ҲИҚОЯТ. «Равзаи хулд» асарининг муаллифи Мавлоно Мажиддиннинг ёзишича, у бир кунни Язд шаҳрида ваъз айтаётган экан. Гап ота-она ҳақида кетаётган пайтда бир қария ўрнидан туриб, йиғлаганича: «Эй мавлоно, отасининг соқолидан тутиб, бошига калтак билан урган фарзанд ҳақида нима дейсан?»— деб сўради. Мен ундан: «Отаси уни нима ишга ўргатган эди?»— деб сўрадим. У эса: «Эшакни ижарага беришга»— деб жавоб берди. «Айб унинг отасида,— дедим унга,— болани ёшлигидан илм ўрганишга жалб қилганида ва яхши кишилар суҳбатига юборганда ундан бундай иш содир бўлмас эди. Ота бундай қилиш ўрнига эшакни ижарага беришга ўргатипти. Натижада бола эшакни жиловидан тортиб, бошига чўп билан уришга ўрганиб қолган. У ўз отасининг соқолини эшакнинг жилови, деб ўйлаб тортган, бошига эса эшакнинг боши деб ёғоч билан туширган».

Фарзандни жаҳл зимистонидан илм рўшнолиги томон етаклагинки, илм инсон фахри, жоҳиллик эса ғафлатдир.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Оталарнинг ўз фарзандларига нисбатан бўлган муҳаббат қасри асосларидан бири — бутун куч ва қувватларини фарзандларининг фаросат, камолот билан безатиб, уларнинг вужудини касбу ҳунар либоси билан кийинтирмоқларидан иборатдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Отамиз оиланинг узоғини яқин ва йўғини бор қилиш учун доимий ҳаракатда бўлади. У бизнинг яшашимиз учун уй-жой ҳозирлайди. Қийдириш учун кийим-кечак топади. Ичишимиз ва ёйишимиз учун овқат топиш пайдан бўлади. Борингки, ҳар бир оиланинг равнақи учун биринчи галда ҳаракат қиладиган киши отадир.

Болалар! Ота-боболаримиз биз учун тер тўкиб ҳара-

кат қилишни, қўлидан келган барча яхшиликларни биз учун муҳайё қилиш йўлида жон-жаҳди билан меҳнат қилаётганликларини билишимиз бунинг шукронаси учун уларга итоат қилиш, айтганларини қулоқ қоқмай бажаришимиз, отамиз чарчаган онда ва ёрдам керак бўлган пайтда дарҳол ёрдамга шошилишимиз, фарзандлик бурчини ўташ учун ҳамиша шай туришимиз керак.

Ҳар бир фарзанднинг ота-онага ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиши ва уларга нисбатан шафқат ва марҳаматларини ишга солиши муҳим вазифаларидан биридир. Ўз ота-онасини рози қилмайдиган, уларни ранжитадиган фарзанднинг иши ҳеч қачон олға босмайди ва элнинг олдида обрўйи бўлмайди!

Мустафо Ҳомийпошио

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир бадавлат кишининг якаю ягона ўғли бўлиб, у ниҳоятда исрофчи ва беҳуда сарфловчи эди. Байт:

Давлат ўйин учун эмас жаҳонда,
Ўзни сақлаш учун доим омонда!

Ота ўз ўғлининг ноқобил эканини билгани учун олдиндан чора кўриб, ўлар пайтида унга насиҳат қилиб деди:

— Эй ўғлим, мен ўлганимдан кейин бойликларимнинг бари сенга қолади. Ишончим комилки, сен уларнинг барини беҳуда сарфлаб битирасан. Қўлингда ҳеч нарса қолмай, очлик ва ночорлик билан охири ўлимингга рози бўласан. Мен нариги уйнинг бурчагидаги томнинг шипига бир арқон боғлаб қўйибман. Жондан тўйган пайтингда ўзингни ўша арқонга осгин!

Ота шу гапларни айтиб жон берди. Ноқобил ўғил кўп ўтмай, барча пулларни сарфлаб тамомлади. Охири гадоёйлик қилишдан ор қилиб ўзини осиб ўлдиришга қарор қилди. Отаси тайинлаб кетган уйга кириб, арқоннинг учини бўйнига солиб, ўзини осди. Том тўсини уни кўтаролмай синиб ерга тушди. Шу он тупроқ аралаш отаси атайлаб ўғли учун беркитиб кетган бойликлар ҳам ерга тушди. Меҳнат билан топиладиган бойлик қадрини тушуниб етган ўғил энди пулни ўйлаб ишлатадиган, хайрли йўлларга сарфлайдиган бўлди. Отаси хотираси учун халқни хушнуд қилишга ва саховат нуридан баҳраманд қилишга киришди. Назм:

Кишида бўлмаса давлат удир хок,
Давлатли кишига жаҳонда не бок!

Давлат гоҳи келиб, гоҳида кетар,
Бефаҳм кишилар ўзни йўқотар.

«Махзан ал-улум»

Болалар! Оналаримиз бизларни вояга етказиш учун меҳру муҳаббатини ишга солиб, оромидан кечиб, кечалари ухламай, тарбиямизга машғул бўлган. Хафа бўлиб қолсак ёки кўнгилимиз бир оз ранжиб қолса атрофимизда парвона бўлган, тобимиз қочиб қолса, ҳузур-ҳаловатини йўқотган ҳам она. Боғбонсиз бирор дарахтнинг меваси яхши бўлмайди. Она эса биз учун боғбондир. У доимо бизни парвариш қилиш пайдан бўлади. Буни фаҳмлаган ҳар қандай бола ўз онасини барча нарсадан устун қўяди ва ҳамиша ҳурматини қилади.

Ақлли фарзанд бир дақиқа бўлса ҳам она меҳрини эсдан чиқармайди, кичкина ишга қўл урганда ҳам онани бундан воқиф қилиб, унинг розилигини олади, айтган сўзларига қулоқ солиб, маслаҳатларига амал қилади, ҳар вақт онани миннатдор қилишга уринади.

Вояга етган болалар яхши тарбия олиб, бирор касб эгаллаб олганларидан кейин ҳар вақт оналари олдига келганларида бир вақтлар шу онасидан сўт эмиб катта бўлганларини, унинг қучоғида парвариш топганларини ўйлаб, ҳеч қачон онага қаттиқ гапирмайдилар, юмшоқ сўзлар билан унинг кўнглини оладилар. Онанинг бир вақт ўзлари учун чеккан жафоларини кўз ўнгларига келтириб, шу чеккан жафо ва меҳнатларини унуттиришга уринадилар, уларнинг дил розилигини олиб, бир умрга шодмон қиладилар.

Мустафо Ҳомийпошио

Оталарнинг дўстлиги болаларни яқинлаштиради.
Ота-онасини ҳурматлаган кишининг умри узун бўлади.
Ота-онанинг гапига кирмаганнинг ётар жойи гулхан.

«Аталар сўзлари»

Ота-онанинг хизматини қилиш ҳар бир фарзанднинг бурчи ҳисобланади. Аммо бу бурч ота-она қачонки фарзанднинг хизматига муҳтож бўлиб қолганда амалга оширилади.

Фарзанднинг ота-она олдидаги одоблари шундайки, фарзанд ота-она нима деса диққат билан қулоқ солади, уларнинг олдига тушиб юрмайди, ниманки буюрсалар

ва буюрган нарсаларида хиёнат ёки гуноҳ иш бўлмаса жону дил билан бажаради. Улар ўтирган жойларидан турсалар у ҳам ирғиб туради, чақирсалар лаббай деб жавоб беради, уларни хурсанд қилишга ҳамиша орзуманда бўлади, уларнинг олдида таъзим билан туради, қилган ишларини миннат қилмайди, ота-онанинг қилган ишлари учун аччиғланиб, уларга хўмрайиб қарамайди, уларнинг рухсатисиз сафарга кетмайди.

Яна бошқа ҳуқуқларидан баъзилари шуки, уларнинг олдиларида одоб билан ўтиради, ечиниб ўтирмайди, бирор ери оғриётган бўлса ота-онани ташвишга солмаслик учун имкони борича яширишга ҳаракат қилади, шунга ўхшаш нарсаларнинг ҳаммасида одоб қондаларини жойига қўяди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Саодатманд ақл эгалари фарзандларини худди киши аъзосига ўхшатадилар. Ҳар бир аъзо ўз эгасига қанчалик иш берадиган бўлса ўша аъзони бошқаларига нисбатан кўпроқ эъзозлайдилар. Фарзанд қанчалик азиз ва мукаррам бўлмасин агар у одоб зийнатидан бенасиб бўлса кўриш қувватидан холий кўзга ўхшайди.

Фарзанд бўлса агар ноаҳил бадкор,
Ҳосилсиз дарахтдир бесамар, беор!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Оиладаги иноқлик ва тотувлик ҳар қандай мушкул ва қийин ишларни бартараф қилишга ёрдам беради. Фақатгина онла аъзолари эмас, балки эллар ҳам бир ёқадан бош чиқариб, иш кўрсалар, ҳар қандай душман устидан ғалаба қозонади. Бунга қуйидаги ҳикоят мисолдир.

ҲИКОЯТ. Косиб ва ҳунарманд бир кишининг бир неча ўғиллари бўлиб, улар ҳар куни ўзаро низо қилиб уришардилар. Бир куни кекса косиб бир даста чўпларни йиғиб, маҳкам қилиб боғлади ва ўғилларига бериб: «Қани, шу чўпларни синдиришларчи!»— деди. Уғиллар қанчалик уринишмасин барибир синдира олишмади. Шунда ота боғланган чўпларни ечди ва бир дондан ўғилларига бериб: «Энди синдириб кўринглар»,— деди. Уғиллар чўпларни синдиришди. Шунда ота ўғилларига қараб: «Ҳозир ниманики кўрган бўлсаларингиз у сизларнинг аҳволингизга мисолдир, агар иттифоқ бўлсангиз, ҳеч ким сизларни синдира олмайди, агар мурса

қилмай, бир-бирингиздан ажралиб яшасангиз, қийинчиликлар олдида бошингиз хам бўлади!» деди.

Фулом Муҳаммад Восиф.

Китобларда баён қилинишича, ота-онанинг фарзандга нисбатан саксонга ҳақи бор. Уларнинг қирқтаси тириклик вақтида ва қолган қирқтаси ўлгандан кейин амалга оширилади. Тириклик чоғидаги қирқта ҳақнинг ўнтаси танга, ўнтаси тилга, ўнтаси дилга ва ўнтаси молга тааллуқлидир.

Танга тааллуқли бўлган ўнга ҳақ ота-онага сидқидилдан хизмат қилишдир. Бу шундайки, ота-онага ҳамма вақт ҳурмат кўзи билан қаралади, қилма деб буюрган ишлари қилинмайди, уларнинг маслаҳати ва розилгисиз ҳеч бир ишга қўл урилмайди, яна улар сен ўтирган жойда ҳозир бўлсалар, сен дарҳол ўрнингдан туриб кутиб оласан, улар ўтирган бўлишса, сен оёқда тик турасан, улар рухсат қилишгандагина ўтирасан. Улар ўтирадиган ўринга сен ўтирма. Йўлда бирга кетаётганда уларнинг олдиларига ўтиб олма. Агар тупроқли, лойли, сувли ёки умуман хавfli жой келгандагина олдинга ўтиб олишнинг мумкин. Уларнинг олдида очиқ чеҳра билан ўтир. Қовоғингни солма, хўмрайиб қарама, чақирганларида эса югуриб бор.

Аммо дилга тааллуқли бўлган ўн нарса шундан иборатки, биринчи — уларга раҳму шафқат билан қара. Иккинчи — уларга доимо қўлингдан келганча яхшилик қил. Учинчи — сенинг шодлигинг уларнинг хурсандчилиги билан бўлсин. Тўртинчи — улар ҳам тортсалар сен ҳам қайғур ва уларнинг дардига малҳам бўлиш йўлини қидир. Бешинчи — улар ортиқча гапирсалар ҳам ўзингга малол олма. Олтинчи — улар танбеҳ берсалар хафа бўлиш ўрнига хурсанд бўл. Еттинчи — уларга қанча яхшилик қилмагин ва ҳақларини адо қилмагин уларнинг диллари заррача озор топишини ўзинг учун ор деб бил. Саккизинчи — уларнинг қандай ниятлари бўлса ўша ниятларига етишлари учун ҳаракат қил. Тўққизинчи — улар қанчалик узоқ умр кўрсалар шунчалик қувон. Ўнинчи — қанчалик дардли бўлса шунчалик кўнглини олишга урин.

Аммо тилга тааллуқли бўлган ўнтаси шундан иборатки, биринчи — уларга мулойим муомала қил ва доимо тавозеда бўл. Иккинчи — уларга баланд овоз билан гапирма. Учинчи — уларга кўн гапирма ва қўполлик қилма. Тўртинчи — уларнинг отини айтиб чақирма. Бешин-

чи — улар гапираётганларида сўзларини бўлма. Олтинчи — уларнинг айтганларини рад қилма. Еттинчи — улар фалон ишни қил, деб айтсалар сен йўқ деб жавоб қилма. Саккизинчи — улар қичқириб гапирсалар ҳам сен паст овозда гапир. Тўққизинчи — уларнинг гапларига оҳ-ух деб хитоб қилма...

Молга тааллуқли бўлган ўнта нарса қуйидагилардан иборат: биринчи — ўзингга кийим-кечак қилишдан аввал ота-онага қилиб бер. Иккинчи — уларга ўзинг ейдиган таомлардан ширинроқ таом қилиб берасан. Учинчи — бир дастурхондан овқатланаётганингда емишларнинг яхшисини уларнинг олдига сўриб қўясан. Ҳикоя қилишларича, Ҳаннон ибн Атия ўз онаси билан бир дастурхондан овқат ейишга қўрқиб турар экан. У доимо: «Онамнинг кўзи тушган ва энди емоқчи бўлиб турган мевасини билмасдан еб қўйсам, онамнинг кўнглига бирор гап келса, мен эса гуноҳкор бўлиб қолсам, унда ҳолим нима кечади, мен шундан қўрқаман» дер экан. Тўртинчи — қандай нарсани сотиб олиш истаклари бўлса ўша нарсани сотиб олиб бер, чунки сен ёш бўлган пайтнингда нимани хоҳласанг улар ҳам сотиб олиб беришган. Бешинчи — иморатларини яхшила ва уни жиҳозлаб бер. Олтинчи — сўрамасалар ҳам пул бер, чунки улар буни ошкоро айта олмасликлари мумкин. Еттинчи — уларга: «Топган-тутган нарсаларим сизлар учун, ниманики хоҳласаларингиз бемалол олаверинглар, ҳаммасини ўзингизникидек кўринглар» деган сўзлар билан орадаги уялиш ва тортинишни йўқот. Саккизинчи — агар улардан узоқроқ ерда турилса, гоҳ-гоҳ меҳмонга таклиф қилиб, иззат-ҳурматини жойинга қўйиш керак. Тўққизинчи — ота-онангнинг дўстларини ҳам ҳурмат қил, бу ишинг билан сенинг ота-онанг ўз дўстлари олдида юзлари ёруғ бўлади...

Аммо ота-она ўлгандан кейин қилиниши керак бўлган қирқта ҳақ-ҳуқуқларга қуйидагилар киради: биринчи — ўликни зудлик билан дафн этиш чораларини кўр, чунки ўликнинг иззати уни тезда дафн этишдир. Кўмишдан аввал жасадни ювишни ва кафанлашни унутма. Ўзинг доду фиғон қилиб йиғлама ва ўзгаларнинг ҳам шундай қилишларига йўл қўйма.

Ота-она дафн этилгандан кейин уларнинг зиёратларига тез-тез чиқиб тур. Агар ҳафтада бир марта зиёратга чиқишни одат қилиб олсанг улуғ кишилар йўлини тутган бўласан. Бошқаларнинг ўлган ота-оналарини ёмон сўзлар билан ёдга олмаганини, улар ҳам сенинг ота-

онангни шундай ёдга олмасинлар. Ҳикмат китобларида айтилишича, кимки ўз ота-онасини ўлгандан сўнг ёмон сўзлар билан ёдга олса, у малъун кишидир.

Ота-она вафот этгандан сўнг унинг ёру дўстларини уйинга таклиф этиб, улар билан бирга ота-онанг хоти-расини ёдга ол, ота-онанг яхши кўрган овқатлардан тайёрлаб, таклиф этилган биродарларига нисор эт!

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Фарзанднинг ота-она олдида бурчи бўлгани каби ҳар бир ота-онанинг ҳам фарзанд олдида бурчи бор. Булар шундан иборатки, ҳар бир ота ўз фарзандини номусли аёлдган туғилишига ҳаракат қилсин, токи фарзанд туғилгандан кейин одамлар шу фарзандга турли таъналар қилиб юрмасин. Болага яхши ва чиройли исм қўйсин. Унга илму маърифат ўргатсин. Ота-она ўз фарзандини ҳамиша ҳалол овқат билан ўстирсин. Ҳаромдан ейилган овқат болага нотўғри таъсир кўрсатади ва ҳаромхўрликка ўргатади. Ҳикоя қилишларича, бир куни Молик ибн Динор уйда йиғлаб ўтирган экан. Бунини кўрган одамлар:

— Нега йиғлаяпсан?— деб сўрадилар.

У эса:

— Яккаю ягона қизим бор, гапдан гап чиқиб, у менга: «Эй ота, менга ҳаром овқат едирганингдан кўра, очдан ўлдирсанг афзалроқ!» деди. Мен бу ишнинг удасидан чиқармиканман деб, йиғлаб ўтирибман! — деб жавоб берди.

Демак, ҳар бир ота-она ўз фарзандини фақат ҳалолдан топилган овқат билан боқиши лозим, бунинг учун ота-онанинг ўзи аввало ҳалол овқат ейиши керак, шундагина пуштидан бўлган бола ҳам ҳалол ва покиза бўлиб туғилади. Она ҳомиладорлик пайтида ҳаром ва нораво овқатлардан тийилиши зарур.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Фарзандлар ота-онага итоат этиб, ҳар бир фурсатни уларнинг ризолигисиз ўтказмасликлари лозимдир. Ҳар бир саодатли ва азиз фарзанд ота-она кайфиятини розилик белгиси билан ҳақдон қилади, ота-она хурсандчилигини ўзига келадиган яхшиликнинг дебочаси деб билади. Нажот эшигининг калити ва саодат гулзорининг насими ота-она туфайли ҳосил бўлади. Фарзанд ўстиришдан муддао шулки, улар имкони борича ота-она хизматини қилсинлар ва ҳеч қачон уларга уят ва шар-

мандалик келтирмасинларки, уят ва шармандалик ота-онанинг фарзандга бўлган меҳру муҳаббат оинасини ғуборлаштиради. Бундай ёмон фарзанддан бегоналарни яхшироқ деб ҳисоблайдилар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Луқмони ҳаким ўз ўғлига насиҳат қилиб деди:

— Бу насиҳатларимни ёд олиб, унга амал қилсанг, ақлли ва улуғ киши бўласан. Агар бирор киши билан суҳбатлашадиган бўлсанг, аввало панду насиҳатдан гаплаш!

«Махзан ал-улум»

Бола етти ёшга етгач, уни илм олишга ва жоҳиллик ботқоғидан қутқаришга уринилади, агар унга илм ўргатишнинг иложи бўлмаса, бирорта яхши ҳунарга ўргатилади.

Агар сенинг молинг қанча кўп бўлса, уларни фарзандингнинг илм ва ҳунар олиши йўлида сарфла, чунки молу давлатга ишониб бўлмайди, ҳунар эса ҳеч қачон ўлмайди. Илм ва ҳунар ўрганмай ўтирувчи кишилар ҳақида олимлар учта сабаб борлиги ҳақида гапирадилар. Бундай кишилар ё зоҳид, ё танбал ёки такаббур кишилардир. Агар у зоҳид бўлса, тез кунда таъна балосига гирифтор бўлади. Агар танбал бўлса, гадолик кўйига тушади. Агар такаббур бўлса, ночорликдан охири ўғрилиқ йўлига киради. Кимки касбу корга эга бўлса бундай иллатлардан узоқда бўлади.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Сен ота-онанг тириклигида қандай муносабатга эга бўлган бўлсанг сен ҳам фарзандларингдан худди шундай муносабатни кут.

«Махзан ал-улум»

ҲИКОЯТ. Қиз йигитнинг саволига жавобан деди:

— Кишининг қалбида қуйидаги бўстонлар бўлади. Биринчи — илм бўстони, иккинчи — мулойимлик бўстони, учинчи — ихлос бўстони, тўртинчи — камтарлик бўстони, бешинчи — саховат бўстони, олтинчи — ризо бўстони, еттинчи — умид бўстони!

Йигит:

— Бу бўстонларда нималар бўлади?— деб сўради.

Қиз деди:

— Киши равнақ топай деса, авалло, илм бўстониға кирази ва у ердаги нодонлик ва жоҳиллик хашаклари юлиб, узоққа отади. Сўнг мулойимлик бўстониға кирази ва бу бўстонда адоват ва ҳасад тиконлари ўсган бўлса уларни юлиб узоққа отади. Сўнг ихлос бўстониға кирази ва бу бўстонда риё ва бадгумонлик хашаклари бўлса уларни юлиб, бўстонни тозалайди. Сўнг камтарлик бўстониға кирази ва бу бўстонда такаббурлик ва мағрурлик хашаклари бўлса уларни юлиб тозалайди. Ундан сўнг ризо бўстониға кирази ва бу бўстонда манманлик ва қайсарлик тиконлари бўлса, бўстонни улардан холий қилади. Сўнг умид бўстониға кирази ва бу бўстонда умидсизлик ва тушкунлик тиконлари бўлса, уларни юлиб отади.

Йигит қизнинг ақлига яна ҳам қойил қолди ва шунча ёшга кириб, бундай оқила қизни кўрмаганини ҳис этди. Сўнг қиздан сўради:

— Эй қиз, шунча ёш бўла туриб, шунча илму ҳикматни кимдан ўргангансан?

Қиз:

— Ота-онамдан!— деб жавоб берди.

Муҳаммад Жабалрудий

Агар она янги туғилган болага сут беришда узрли бўлмаса, ўзи сут бергани маъқул. Чунки онанинг суги бошқаларнинг сугига нисбатан ҳазммироқ бўлади. Сут берганда ҳам ҳар икки кўкракдан сут бериш лозим. Биринон ўрнида бўлса, бирини сув ўрнида бўлади. Агар она сут беришда узрли бўлса, доя қабул қилмоқ керак. Аммо хунук, тентак ва айбли доялардан сақланмоқ керак, яъни сут берувчи доя ҳар қандай нуқсонлардан холий бўлсин. Чунки сут болага катта таъсир кўрсатади.

Болани эмизиш муддати икки йил бўлади. Аммо йигирма бир ой ҳам жоиз деб топганлар. Болани етти ёшгача эркин қўйилади. Етти ёшдан эса илму одоб ва олий фанларни ўрганишга тарғиб қилмоқ лозим.

Болаларни ёмон, билимсиз кишилар билан доимо ҳамсухбат бўлишларига йўл қўймаслик керак. Чунки улар нимани кўрсалар ва кимга эргашсалар ўша нарсаларга тезда кўникиб қолишади. Агар шу ҳол рўй берса ундан сўнг Луқмон ва Афлотуннинг мингта панду насиҳати билан ҳам уларнинг кўнглидан ўрганган нарсаларини чиқариб бўлмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Сўрадилар: «Ўғлингдан ҳам ширин нарса нима?»
Айтди: «Невара!»

Ўғил қувонса ота-она яйрайди.

Яхши ўғил отани бошига кўтаради.

Бола болдан ширин.

«Аталар сўзлари»

Ҳақиқий фарзанд ҳар бир соҳада ўз отасининг ҳукмига тобе бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ота-онага итоат этиш билан бирга уларга чин дилдан ишониш ва барча соҳада сирдош деб фаҳмлаш ҳам лозим. Чунки болаларга нисбатан ота-она кўпни кўрган, ақл ва тажриба ҳосил қилган ва яхши-ёмон йўлни билган бўлади. Шунинг учун ота-она болаларга тўғри йўлни кўрсатиб, насиҳат ва маслаҳатлар бериши, болалар эса унга амал қилишлари керак.

Ота-онанинг сўзларига ишонмаган, улардан ўзини ақлли ва ишбилармон деб ҳисоблаган болалар кўпгина қийинчиликлар ва ҳар хил офатларга дучор бўладилар. Чунки ишончсизлик одамда алдов ва ёлғончиликни тугдиради, ёлғончилик эса барча қабиҳликни юзага чиқаради. Бировга ёлғон гапириш энг буюк айб бўлиши билан бирга ота-онани алдаш эса энг ярамас одатдир. Ота-онани ғафлатда қолдириш, ҳар бир ишнинг ҳақиқатидан беҳабар қолдириш ота-она учун зўр уқубат ва ҳақоратдир. Болалар қийин аҳвол ва оғир кулфатга дучор бўлганларида ўз ота-оналарини бундан огоҳ қилсалар ота-она ўзининг ақли, тажрибаси билан бу қийин ҳолатдан чиқиш йўлини кўрсатиб берадилар.

Ҳаётда хоҳ кичик бўлсин, хоҳ катта бўлсин, бирор болага қараб: «Бунни ота-онангдан яшир, уларга айтма»,— деса, у дўст эмас, балки душмандир. Бундай одамни кўрган бола душман сифатида ундан қочиб кетишни ўйлаши керак. Сўзнинг қисқаси шуки, ҳар бир фарзанд ўз ота-онасини ўз аҳволидан, қилаётган ишидан воқиф қилиш билан бирга уларнинг панду насиҳатларига қулоқ солиши ва амал қилиши зарур. Уларнинг яхши ишларидан ибрат олиши, тажрибаларидан ҳаётда фойдаланишлари керак.

Ҳар бир бола бирор тасодиф туфайли бирорта хатога йўл қўйса, дарҳол бу хатони тўғрилашга киришиши, бутун куч-қудратини ишга солиб, ўзини оқлашга, иккин-

чи марта бундай ишга қўл урмаслик учун жон-жаҳд
билан курашиш лозим.

Мустафо Ҳомийпошио

Фарзанд ота-онанинг бахти ва қувончи бўлишига қарамай, агар у ота-она ризолигидан ташқари иш тутса ундай бераҳм фарзанддан ақлли бегона яхшидир. Муаллиф:

Фарзанд эрур давлат боғига ниҳол,
Ундан кулиб боқар бахт ила иқбол.
Қолдирса агар у яхши деган ном,
Эл ичра обрўини ошар батамом.
Фарзанд бўлса ҳамки хуршиди тобон,
Безори бўлса у юз бур ўша он.

Одамлик йўлидан юрса гар узоқ,
Меҳру муҳаббатга лойиқмас мутлоқ.
Хато йўлдан юриб, қилмай орият,
Авлод-аждодингга келтирар уят.
Ноқобил фарзанддан ота қалби зор,
Ундан бегоналар яхшидир зинҳор!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Болалар ҳаётда ўсиб улғаяр эканлар уларнинг толе-ларни икки нарсадан айри бўлмайди: ё бахт-саодатли бўлади ёки гумроҳлик йўлига кириб, бахтсиз бўлиб қолади.

Болалар қандай қилиб бахтли бўлишлари мумкин?! Агар бола ота-онасининг гапига қулоқ солса, уларнинг айтган йўлидан чиқмаса, берган маслаҳатларини жон деб қабул қилса, уларга шунчаки қулоқ солиб қўя қолмай, бутун кучи билан амал қилишга уринса ва доимо ёдида тутса бундай бола катта бўлганда албатта бахтли бўлади.

Бола қандай қилиб бахтсиз бўлиб қолади?! Агар бола ўз отасининг беғараз, чин кўнгилдан меҳрибонлик қилиб айтган сўзларига қулоқ солмаса, берган маслаҳатларини қулоққа олмаса, бошқаларнинг панду насиҳатларини тингламаса, бора-бора йўлдан адашади, оқибат-натижада бахтсиз бўлиб қолади. Бахтсиз болалар катта бўлганларидан кейин ўз бахтсизликларига ўзларини айбдор деб ҳисобламай, ота-оналарига туҳмат тошларини отишади, бахтсизликларининг сабабчиси қилиб уларни кўрсатишади.

Болалар! Сиз ҳаётда кўриб турганингиздек, илмли ва маърифатли кишилар ҳамиша иззат ва икромда, пули кўп, манман деган бадавлат кишилар эса обрў жиҳатидан уларнинг олдида пастдир. Бундан кўришиб турибдики, илм кишини эл олдида азизу мукаррам қилар экан.

Мустафо Ҳөмийпошио

Ота ёки бобонгнинг наслу насаби билан эмас, балки ўз меҳнатинг ва ҳунаринг билан керил!

Азизим лоф урма наслу насабдан,
Насабдан кечгилу, лоф ур адабдан!

Яхши сигирнинг боласи ҳам яхши бўлади.
Экиннинг яхши бўлиши уруғнинг тоза бўлишидан.
Боласи йўқлик ҳам камбағалликдир.

«Аталар сўзлари»

Ота-она, қариндош-уруғларни иззат-икром қилиш фақат ёшлик айёмимизда ёки бой-бадавлатлик пайти-миздагина эмас, балки умримиз борича ва кучимиз ту-гагунчадир. Катталарнинг ўзаро алоқалари ва муноса-батлари бошқаларга катта таъсир қилади ва ёшлар бу муносабатлардан ибрат олишади.

Биз ота-онамизнинг ёнида бирга яшаётганимизда уларни доимо хушнуд этишимиз, уларга кўрсатиладиган иззат-икром қоидаларига нуқсон етказмаслигимиз, до-имо ҳол-аҳволларини сўраб туришимиз керак. Уйланга-нимиздан ва бошқа ерга ҳовли жой қилиб чиқиб кетга-нимиздан кейин эса тез-тез ёнларига бориб туришимиз, қўлларидан ўпиб дуоларини олиб туришимиз, қилолмаган тақдирда эса хат орқали ҳол-аҳволларидан хабардор бў-либ туришимиз шарт. Агар бизнинг илмимиз ва касбимиз ота-онаникидан юқори бўлса биз бунга асло мағрурлан-маслигимиз инсоний фазилатлардан ҳисобланади. Ота-она олдида амал ва касб билан мақтаниб керилишдан кўра жоҳил ва илмсиз бўлган афзалроқдир.

Ота-она тириклигида уларни хушнуд этиш, вафотла-ридан кейин эса тирикликларида айтган насихатлари ва маслаҳатларига амал қилиш, уларнинг яхши хислат-лари билан ёдлаб туриш содиқ ва вафодор фарзандлар-нинг энг яхши одатларидандир. Шуниси ҳам маҳфий қолмасинки, ота-онадан ташқари валиньеъматлик қилган ва яхшилик қўлини чўзиб турган инсонларнинг иззат-

икромини ҳам бажо келтиришда нуқсонга йўл қўймас-
лик керак!

Мустафо Ҳомийпошио

ҲИКМАТ. Бир улуғ киши ўз укасига насиҳат қилиб
дерди: «Дўст жафо билан душманга айланади, душман
эса яхшилик билан дўстга! Агар душманни яхшилик
ва ҳадялар билан дўст қаторига киргизолмасанг, жафо
билан душманлар қаторига киргизма!» Байт:

Одам яхшиликка бандадир доим,
Душману дўстлар ҳам барибир одам.
Ҳеч кимнинг дилига оғир келмайди,
Душман меҳр билан дўст бўлгани дам!

Маждиддин Хавофий

Бир киши бир улуғ одамдан сўради: «Ака-ука дилга
яқинми ёки дўст?» У деди: «Ўз ака-укам садоқат йўли-
ни тутгандагина дилимга яқин». Байт:

Дўст бўлмаса яқинларинг кечгил улардан,
Бегоналар меҳр қилса дўст тут уларни.

Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Бир улуғ киши ҳикоя қилиб деди: «Мен
бир қавмни кўрдим. Ўз ака-укаларини узоқ вақт кўрмай
юраверишар экан. Кўрганда эса ҳол-аҳвол сўрашмас,
фақат ишдан гапиришиб, пул, мол керак бўлса бир-
бировидан аяшмас экан. Бундай яхшиликни эса бир-
бировларига ҳеч қачон миннат қилишмас экан.

Яна шундай бир қавмни кўрдим. Агар бир-бирини бир
кун кўрмай қолган бўлишса, ҳол-аҳволини, қандай яша-
ётганини, бола-чақа, хотин-халажларини ва бошқа нар-
саларини зўр эътибор билан суриштиришар экан. Ҳатто
агар уйда жўжа бўлса жўжанинг аҳволини ҳам сўра-
шар экан. Агар гап пулдан чиқиб қолса тездагина чап
беришиб, қочиб қолишаркан. Арзимас бир нарсани бир-
бирига беришга оғринишар экан. Байт:

Юз марта ҳол-аҳвол сўргандан кўра,
Бир тийин ҳадя қил дўст экан ночор.
Юзлаб ширин сўздан яхшироқ эрур,
Бир марта яхшилик айласанг минг бор.
Ёрдам қилиш агар бўлмаса дилда,
Тилингни тийгину, сўзлама зинҳор.

Қуп-қуруқ сўз билан алдаса ҳар ким,
У одам эмасдир, тулкидир айёр!

Маждиддин Хавофий

Отини «ака» қўйган киши ака бўлавермайди.

«Аталар сўзлари»

Қариндош-уруғларингни ўзингдан узоқлаштира,
уларга марҳамат кўзи билан боқ, уларнинг гапига қулоқ
сол ва ҳамиша яхшилигингни аяма! Раҳм узоқ
яшаш учун воситадир ва у кишининг тинч, фаровон
яшашига сабабчи бўлади! Байт:

Кишидан рози бўлса гар қариндош,
Ошиб обрўйи, бўлгай барчага бош!

Муҳаммад Ҳусайн

ҲИҚМАТ. Қўшни ким ва қайси миллат бўлишидан қатъи назар уни ҳурмат қилмоқ ва қўшни ҳақ-ҳуқуқини адо қилмоқ одамийлик хислатларидан биридир. Қўшни итига сабабсиз тош отиш, мушугини ҳайдаш эса уни ҳақоратлаш билан баробардир.

Бир киши ўз дўстининг олдига келиб, уйда сичқон кўплигидан шикоят қилди. Дўсти унга мушук боқишни маслаҳат берди. У эса рози бўлмай: «Мушук боқсам, уйимдаги сичқонлар қўшнимникига қочиб чиқармикан, деб қўрқаман»,— деди. Ўзинг учун нимани нолойиқ деб ҳисобласанг уни ўзга учун ҳам раво кўрма!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

ҲИҚМАТ. Ҳар ким ўз қариндош-уруғларидан яхшилигини аяса, ундай одамдан яхшилик кутиб бўлмайди. Байт:

Яхшиликни кўрмаса қариндошига раво,
Ундайлардан одамлик кутмоқ эрур нораво!

Муиниддин Жувайний

Эй азиз! Сен ҳеч қачон қўшнингга яхшилик қилишдан ғофил бўлма, улардан раҳму шафқатингни дариг тутма. Сен лазиз таомларни еб, роҳатда яшасанг-да, қўшнинг очликдан қон ютиб, ғам-азобда яшаса бу одамийликдан эмас!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ўз қариндошларидан алоқани узиш дунё лаззатларидан кўз юмишдир.

Яхши қўшни яхши йўлга бошлайди.
Яхши кунда ёт яхши, ёмон кунда «вой қардош».

Қўшни ёмон бўлса яхши қўшнининг ҳам обрўйи пастлайди, дўсти ёмон бўлган кишининг ҳам ҳурмати камаяди.

«Аталар сўзлари»

Қўшнининг ҳақ-ҳуқуқларидан бирини айтсам, бу қўшнига ҳеч вақт озор бермаслик ва хафа қилмасликдир. Қўшни касал бўлса ундан ҳол сўраш, бошига мусибат тушса ёрдам қилиш, ғамли ва шодлик кунларида ғам-шодлигига шерик бўлиш, ундан хато ўтса кечириш, аҳлу аёлига ёмон кўз билан қарамаслик, бирор ёққа кетса уйдан хабардор бўлиб туриш, буларнинг ҳаммаси ҳам қўшнининг ҳақ-ҳуқуқларидан ҳисобланади. Бундан ташқари қўшни қарз сўраса қарз берилади, мевачева терилса мева билан йўқланади.

Бир киши бир доно олдига келиб, ундан:

— Айтингчи, мен яхши одамманми ёки ёмонми, буни қандай билса бўлади?— деб сўради.

— Қўшниларингдан сўра, агар улар сени яхши десалар, демак яхсисан!— деб жавоб берди доно.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Қариндош-уруғ киши учун қанот, дўстлар эса курашда қуролдир.

«Махзан ал-улум»

Қарасангки, қўшнинг соқолини олибди, сен ҳам соқолингни қисқартир.

«Аталар сўзлари»

СУҲБАТ, АНЖУМАН, СУҲБАТДОШ СУҲБАТ ВА СУҲБАТДОШНИНГ ЯХШИ ВА ЁМОН ТАЪСИРЛАРИ ҲАҚИДА

Ўзингни ёмон кишилар суҳбатидан узоқ тут, чунки ёмон кишилар суҳбати жаҳаннам ўтидан ҳам ёмонроқдир. Ҳар суҳбатнинг бир таъсири бўлади. Чунончи ях-

ин кишилар суҳбати фазилатни оширса, ёмон кишилар суҳбати заҳматни оширади.

Муҳаммад Ҳусайн

Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, деб бежиз айтмаганлар. Шунинг учун доимо яхши кишилар билан суҳбатдош бўл, бебош ва ножинс кишилар суҳбатидан парҳез қил! Назм:

Ножинс кишилардан айлагин парҳез,
Сахийлар кўйида манзил тут ҳар кез.
Паст билан паст бўлгунг, ёмон-ла ёмон,
Яхшидан яхши-ю, марддан қаҳрамон!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Яхшилар суҳбатини излаб, фисқу фужур аҳлидан қоч, сабр қил, шошқалоқликни одат қилма, сирингни ҳар кимга айтма, молингни чегараси билан харж қил.

«Махзан ал-улум»

ҲИҚМАТ. Сахий ва олижаноб кишилар билан суҳбатдош бўлмоқ кишини ёқимли феъл ва чиройли хислатларга рағбат қилдиради. Ёмон феълли ва фасод табиатли кишилар билан бўлган суҳбат эса ёқимсиз сифат ва қабих иллатларга етаклайди. Ёмонлар билан яхшилар суҳбати орасидаги фарқ ва улар билан қилинган суҳбат таъсири худди шамол кабидир. Шамол ёмон жойдан ўтиб қолса бадбўй ҳидларни олиб келади. Агар ширин ҳидли жойлардан ўтиб қолса, муаттар исларни келтиради. Байт:

Ҳар кимнинг бор экан танида жони,
Қим билан сўзлашса таъсири урар.
Ёмонлик бўлмаса кимнинг афъоли,
Доим яхши билан хуш суҳбат қураар!

Маждиддин Хавофий

Азизим, жоҳил ва ноаҳил кишилар суҳбатидан қоч, оқил ва комил кишилар суҳбатига интилингинки, фисқу фужур аҳлининг суҳбати бир кунни ўзингга зиён келтирувчи илон суҳбатига ўхшайди. Ақлли кишиларнинг хизматини қилиш фойдадан холи бўлмаган аттор дўконига ўхшайдики, атторнинг дўкони ҳаминша кишиларнинг димоғини ўз ҳиди билан баҳраманд этади. Байт:

Аттор каби бўлгин, чунончи аттор,
Узгалар либосин қилар муаттар!

Хожа Самандар Термизий

Эй азиз, сен доимо олим ва фозил кишилар билан
суҳбатдош бўлишга интил, нодон ва маданиятсиз киши-
лардан қоч, уларнинг тоифасига қўшилма, сўзларини
эшитма, ҳатто, касал бўлиб қолса ҳам кўришга борма!
Сен яхши дўстлар топишга урин, улар сени ҳар доим
қўллаб-қуватлайдилар.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Бир ҳаким ўз ўғлига насиҳат қилиб дер-
ди: «Ҳар ким билан суҳбатдош бўлсанг, унга дарҳол
дўстлик сўзларини изҳор қилма. Синалмаган кишига
ишониб бўлмайди. Орадан вақтлар ўтиб, эътиборингга
лаёқатли бўлса, дўстликка арзиса, унга яқинлаш ва
барча ишда унга ёрдам қўлини чўз! «Байт:

Биров дўстман деса ишонма асло,

Унинг юрагини қилмай имтиҳон.

Агар дўстликка у бўлса сазовор,

Суҳбатига фидо айла ҳатто жон.

● Фақирликда қолса дўстларинг агар,

Бисотингда борин айлагин эҳсон!

Муиниддин Жувайдий

ҲИКМАТ. Оғирчилик ва ғамгинликда қурилган оқил
суҳбати базм ва ишратда ўтказилган жоҳил суҳбатидан
афзалдир. Байт:

Суҳбат учун топсанг доно кишини,

Ёмонларни яқин йўлатма зинҳор.

Дилга ёққан фақир доно суҳбати,

Нодон бойдан кўра яхшидир минг бор!

Муиниддин Жувайний

Бир киши Молик ибн Динорнинг суҳбатига борган
эди. Қараса Молик ибн Динорнинг ёнида бир ит бўлиб,
ит унинг тиззасига бошини қўйиб ётган экан. Ҳалиги
киши итни ҳайдаб юбормоқчи бўлди. Шунда Молик ун-
га қараб:

— Эй фалончи! Итга тегма, ундан менга на зарар
бор ва на озор, ёмон суҳбатдошдан кўра у билан ўтир-
ганим афзал!— деди.

Муҳаммад Зеҳний

Эй азиз! Билгинки, ҳақиқий суҳбат одамнинг қалбига қараб бўлади, яъни одамнинг дилидан бировнинг дилига йўл очилмагунча икки кишининг орасида ҳақиқий суҳбат, муҳаббат ва пайвандлик ҳосил бўлмайди. Шунинг учун донолар: «Дилдан дилга йўл бор» дея мақол тўқишган. Дил дилни топгандагина улар бир-бирининг аҳволига тушунади, шундагина ҳақиқий суҳбат, соф дўстлик пайдо бўлади. Жалолиддин Румий ўз маснавийларида поклар суҳбатини қуйидагича тараннум қилади. Назм:

Яхшиларнинг суҳбатин кўнглингга сол,
Ҳеч ёмоннинг суҳбатин қилма хаёл!
Кўр, қизил гул боғ ичин хандон қилур,
Мард киши номардни ҳам инсон қилур.
Гарчи сен бўлсанг агар мармар каби,
Яхши бирла бўлғасен гавҳар каби!

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИҚОЯТ. Бир фозил киши бир улуғ одам билан доим ҳамнафас, садоқат расмини жойинга қўйишда эса бир дақиқани ҳам зое ўтказмас эди. Бир кун ундан: «Фалончининг суҳбат таъсири қай даражада?»—деб сўрадим. У деди:

Муҳаббат нуридир кўзда, хаёли доимо дилда,
Эрур жоним томоғимда ани кўрмас эсам бир дам!

Маждиддин Хавофий

Азизим! Сен шундай йўл тутки, бу билан сен ҳақиқий одамга айлангин, билим ва тажриба соҳиби бўл, яхшилар суҳбатидан ўзинг учун бир натижа чиқар, ёмон кишилар қилаётган ишни кўриб, уларга асло кўнгил берма, беҳуда сўзловчиларнинг бемаъни сўзлари юрагингга таъсир қилиб, кўнгил ойнасини кирлантирмасин! Дўстни душмандан айриш йўлини ўрган! Чунончи айтдилар:

Дўстинг учун жонни фидо айлагин,
Дўстингни душмандан жудо айлагин.
Яхши ишга ундар дўстинг ҳар онда,
Ердам берар ташвиш етган замонда!

Хожа Самандар Термизий

Бир кун Анушервон ўзи танҳо ўтирган эди. Кўн
ўтмай унинг олдига Юнон, Мубад, Фаррухзод, Бўзўрг-

мехр ва бошқалар кириб келишди. Анушервон уларга қараб деди:

— Бу катта анжуман бўлди. Келинлар, ҳар бири-миз биттадан ҳикматли гап айтишлик, токи сўзимиз бошқаларга ибрат бўлсин!

Сўнг Мубадга қараб:

— Сен нима дейсан?— деди.

Мубад деди:

-- Икки нарса борки, улар бир-биридан яхшидир. Масалан, ҳунар билимдан яхши, иш эса яхши сўздан афзал.

Анушервон:

— Кенгроқ тушунтир!— деди.

Мубад давом этди:

— Ҳар кимнинг ҳунари бўлмаса у қуруқ девор билан тенг. Ҳар кимнинг сўзи чиройли бўлса-ю, иши ёмон бўлса фойдасиз шамол кабидир.

Анушервон Хуршидга қараб:

— Сен нима дейсан?— деди.

Хуршид:

— Жаҳонда икки нарса бор, ўша икки нарсадан ҳеч нарса яхши эмас, биринчиси — хурсандчилик, иккинчиси — беозорлик!— деди.

Анушервон:

— Кенгроқ тушунтир!— деди.

Хуршид:

— Ҳар ким борига қаноат қилиб хурсанд яшаса ҳеч кимга эҳтиёжи тушмайди. Кимки ҳеч кимга озор бермаса, ҳеч кимни хафа қилмаса ҳеч кимдан хавф етмайди!— деди.

Анушервон Бўзўргмехрга қараб:

— Сен нима дейсан?— деб сўради.

Бўзўргмехр:

— Эй Анушервон, одамлар қуйидаги нарсаларга амал қилмасалар ҳеч қачон хурсандчилик юзини кўрмайдилар, масалан, борига қаноат қилмаса, етолмайдиган нарсасига интилса, бировнинг қўлидаги нарсага тама кўзи билан қараса!— деб жавоб берди.

Анушервон ундан ҳам кенгроқ тушунтиришни сўради. У деди:

— Хурсанд шундай кишики, нима топса, ўшанга қаноат қилади, топганига шукр қилиб, умрини ғамсиз ўтказди. Тама ва очкўзлик эса ўз жонини қийнашдир. Тамагир ва очкўз киши ҳеч қачон рост йўлдан юрмайди, ҳамниша кўнгли иллатли бўлади. Ҳар ким ўзини яхшилик йўлига солса ҳамма ёмонликдан омон бўлади,

жаҳонда тинч ва осуда яшайди.

Анушервон Юнонга қараб:

— Сен нима дейсан?— деди.

Юнон эса шундай деб жавоб қилди:

— Етти нарса борки, ҳар ким бу етти нарсага амал қилса дунёда яхши отли бўлади. Биринчи — дунёда донолар маслаҳати билан иш қилса, иккинчи — ўз ватанида бўлса, учинчи — одил бўлса, тўртинчи — сабрли бўлса, бешинчи — қайсар бўлмаса, олтинчи — фойдасидан бошқаларни ҳам баҳраманд қилса, еттинчи — камтар бўлса!

Анушервон Юнондан ҳам бу сўзларни кенгроқ тушунтиришни сўради. Юнон деди:

— Маслаҳат марваридга ўхшайди, одамларни тош деб ҳисобланса, шу тошлар орасидан бирорта марварид сўз чиқиши мумкин. Ишни ўз жойида муносиб ҳолда қилмасанг, зиёни етади. Одиллик билан иш қилинса бу ишга ҳеч ким қарши чиқмайди. Сабр ва чидам барча мушкул ишларни энгиш калитидир. Қайсарлик эса энг ёмон хислат. Камтарлик барчанинг ҳавасини ва ҳурматини қўзғатадиган ёқимли одатдир.

Анушервон бу ҳикматларнинг ҳаммасини ёзиб қолдиришга фармон берди.

«Жовидони хирад»

Сухбатдошнинг таъсири ўз суҳбатдошига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам донолар: «Ўрик ўрикни кўриб ранг олади» деб айтганлар. Назм:

Яхшиларнинг суҳбати шодон қилур,

Кўр, қизил гул боғ ичин хандон қилур!

Муҳаммад Жабалрудий

Дўст билан суҳбат қурмоқ гуллар орасида сайр қилмоқ ва гўзаллар нағмасига қулоқ солмоқдан хушдир.

«Аталар сўзлари»

**ДУСТ, ДУСТЛИК ҚОИДАЛАРИ, ДУСТЛИКНИНГ
ФОИДАЛАРИ ВА ДУСТЛИККА ЛОЙИҚ КИШИЛАР
ҲАҚИДА**

ҲИҚМАТ. Бир ҳақимдан:

— Ғариб ким?— деб сўрадилар.

— Дўстсиз киши!— деб жавоб берди у.

Муиниддин Жувайний

Доимо дўстлар билан бўл ҳамнафас,
Кўрма душманнинг юзини бир нафас!

Фаридиддин Аттор

«Нодон дўстандани зийрак душман яхши» деб бекорга айтишмаган. Агар сен биров билан дўст тутинмоқчи бўлсанг, ўша кишининг вужудида учта хислат бўлмаса, дўстлигинга арзимамайди. Улар мана бу назмдагилардир:

Ҳар дўстки, дилида уч хислат бўлмас,
Кеч ундан, дўстликка асло арзимас.
Бири вафодорлик, бири сир сақлаш,
Бири молин сендан аямаса бас!

Муҳаммад Жабалрудий

Ҳар нарсанинг янгиси, аммо дўстнинг эскиси яхши.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Бир киши бир улуғ одамдан: «Бир киши узоқ вақтдан буён менга муҳаббат изҳор қилиб, дўстлик ва ихлос даъвосини урмоқда, унинг рост ёки ёлгон эканини қандай билмоқ керак?»— деб сўради. Улуғ киши унга: «Юрагингни тубига боқ, агар у ерда дўстлик учун жой бўлса дўстлаш!»— деди. Байт:

Биров сенга меҳр йўлини тутса,
Кўнглинг ойнасига боқиб, қулоқ сол.
Агар юрагингда нафрат қўзғолса,
Аканг бўлса ҳамки ундан қочиб қол!

Маждиддин Хавофий

Ҳақимларнинг айтишича, ҳар ким бадавлатлик пайтида дўстларга ёрдам қўлини чўзмаса, бечоралик пайтида ҳеч ким унга ҳам қўлини чўзмайди. Сўрадилар: «Дўст ким?» Жавоб берди: «Оғир кунларда қўллаган киши!»

«Махзан ал-улум»

Дўстларнинг ғамини егил доимо,
Дўстлар хурсанд бўлса дўст ҳам хурсанддир.
Ҳар кимса дўст учун кисса банд қилса,
Билгинки, ўзи ҳам лойиқи банддир!

Муиниддин Жувайний

Эй азиз, билгинки, дўст дўстнинг ёнида бўлса ҳам ёки узоқда бўлса ҳам улар бир-бирларига нисбатан ҳеч ўзгармайдилар, бир-бирининг шодлигига ҳамдард бўлади, ғам келса, бирга куйишади, дўстига яхшилик қилса уми унутади. Дўст унга яхшилик қилса ҳеч қачон унутмайди. Агар дўстда хато содир бўлса кечиради, дўстига яхшилик қилса у қайтарармикан деб кўзини тикмайди. Фақат молпараст кишилар, бойлик билан барча нарсани ўлчайдиган кишиларгина шундай хаёлда юриши мумкин.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир улуғ кишининг дўсти тунда эшик қоқиб келди. Улуғ киши ўрнидан турди, бир халта пул олди, ўткир қилич осди ва канизагига шам олиб бирга юришни тайинлади. Эшикни очиб дўстига деди: «Сенинг келишингни уч нарсага тахмин қилдим. Биринчи, бирор ҳодиса юз бериб, пулга муҳтож бўлдингми деб, пул олиб чиқдим. Иккинчи, душман сенга ҳужум қилдимкин деб, қилич кўтариб чиқдим. Учинчи, бирор муҳим ишинг чиқдими деб, канизагимни олиб чиқдим».

Дўсти ундан узр сўради ва кўнглида унга нисбатан дўстлик ва ишончи яна ҳам ошди. Байт:

Дўстларнинг ҳожатин чиқаргил тезда,
Кам ўйла, демагин фойда ё зарар!

Муиниддин Жувайний

Бир ҳаким буюради: «Дўстинг сенга насиҳат қилишдан эринса, тўғри йўл кўрсатишга уринмаса, айбингдан сени огоҳ қилмаса, ундай дўстдан кечмоқ ва узоқлашишдан ғамга тушмоқни хаёлга ҳам келтирмаслик керак». Шеър:

Қимки айбларингни айтса агар юзингга,
Кўзларидан, шод бўлиб, ўпсанг ҳамки оз эзур!

Абулбаракот Қодирий

Мингта одамни ўзингга дўст қиламан деб, битта одамни душманга айлантирма, чунки дўст мингта бўлса оз, душман битта бўлса кўпдир.

«Аталар сўзлари»

Донолардан бири айтади:

— Ёмон кишилар билан улфат бўлишдан қочгин.

Одамнинг табиаи ўғридир. У яхши кишилар билан суҳбатдош бўлганда яхши хислатлардан баҳраманд бўлгани каби ёмонлар билан улфат бўлганда ҳам улардан озгина бўлса-да ёмон хислат ўғирлаб олади.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Дўст шундай кишики, у ҳеч қачон ўз дўстидан нарсасини аямайди. Мол учун хасис ва бахил бўлган кишидан дўстлик кутиб бўлмайди. Маснавий:

Ҳар ким ўз нафсининг бўлса дилбанди,

Ёмон деган номга бўлғуси банди.

Агар одам бўлсанг дунёда оқил,

Умрингни муҳаббат йўлида сарф қил.

Ҳар ишда айлагин фикру андеша,

Яхши одатларни айлагин пеша.

Бировга ҳеч қачон ёмонлик қилма,

Ахир сен одамсан чаёнлик қилма.

Гулни хордан қутқар, хорни баргидан,

Омон бўлғунг шунда хорлигу маргдан.

Душманинг дилини исит, қилма хор,

Дўстни айланторма душманга зинҳор.

Яхшилик душманни қайтарур йўлдан,

Ёмонлик дўстларни чиқарур қўлдан.

Дўстларнинг миқдори юз минг бўлса ҳам,

Бир дона душмандан ҳазар қил ҳар дам.

Мингта бўлса агар дўстларинг оздир,

Душман битта бўлса кўпу носоздир!

Муиниддин Жувайний

Ақл соҳиби бўлган дўст араз туфайли ўз дўстини ташлаб юбормайди, имкони борича аввалги дўстликни қайта тиклашга ҳаракат қилади. Қимки айбдор бўлса, айбдор томон аввал узр сўраса ва айбига иқрор бўлса аввалги дўстлик яна қайта тикланади. Аммо ҳар икки томон бир-биринга хўмрайиб, «сен узр сўра» қабилида юрса, иттифоқлик нифоқ билан, муҳаббат эса ҳақиқий адоват билан алмашиши муқаррардир.

Абулбаракот Қодирий

Бирор кимса билан дўстлик йўлини тутиш ва суҳбатдош бўлишда саккизта ҳақ мавжуд бўлиб, уларга тўла амал қилиш муҳимдир.

Биринчиси — мол ҳақи бўлиб, унда учта даража мавжуд. Биринчи даража шундайки, сен ўз аёл ва фар-

зандларингни қандай муҳофаза қилиб, бекаму кўст яшашларини бўйнингга олган бўлсанг, дўстларга нисбатан ҳам шундай йўл тутасан. Иккинчи ва ўртача даража шундайки, сен дўстларингни ҳам ўзингдек тасаввур қиласан, масалан, сен ўз мол-мулкингга қандай эгалик қилсанг, уларни сарфлашда ҳам қанчалик эркин бўлсанг, дўстларингни ҳам худди шундай йўл туттишларига имкон берасан. Учинчи ва олий даража шундайки, дўстларингнинг ишини ва уларнинг манфаатини ўз манфаатингдан юқори қўясан.

Иккинчиси — нафас ҳақидир. Бу шундан иборатки, дўстлар бошига иш тушиб, сендан нарса ёки ёрдам сўраб келмасидан аввал сен уларнинг ҳожатларини раво қилишга киришасан.

Учинчиси — тил ҳақидир. Тил дейишдан мурод нутқдир, яъни дўстга қаттиқ гапирилмайди, унинг айблари юзга солинмайди, камчилиги одамлардан беркитилади, яхшилиги мақталади, ёлгон муомала қилинмайди, унинг шодлиги ва сурурига сабаб бўладиган ҳақ гаплар гапирилади.

Тўртинчи ҳақ — аъзолар ҳақидир, яъни унинг жисм аъзоларидан бирор ёмонлик ёки нуқсон ҳосил бўлса уни кечиради. Бирор ишда узрни пеш қилса уни кечиради.

Бешинчиси — вафо ҳақидир. Вафонинг маъноси эса дўстлик бобидаги сабот, унга ўлгунча рия қилишдир. Ўлгандан кейин эса бу ҳақни унинг болаларига ёки дўстларига нисбатан давом эттиришдир. Шунинг учун донолар: «Тириклигида кўрсатилган кўп вафодан ўлгандан кейин кўрсатилган озгина вафо афзалдир!» — дейдилар. Чунки ўлгандан кейин ҳам давом этган вафо тириклик пайтидаги вафога қараганда соф ва тоза, риядан ҳолий бўлади.

Олтинчиси ихлос ҳақидир. Бу шундан иборатки, дўст узоқда ёки олдида бўлган пайтларда ҳам бир хилда туради, ўзгармайди, икки ўртада бўлган муҳаббат ва садоқатга рия қилишда заррача нуқсонга йўл қўймайди.

Еттинчиси йўқлаш ҳақидир. Бу шундан иборатки, ўлик ёки тириклигида унинг ўзини ҳам, авлодини ҳам яхши сўзлар билан тилга олади. Уларга ҳамиша омад тилайди, ўзига нимаки яхши нарса тиласа уларга ҳам қўшиб тилайди.

Саккизинчиси ўзни тия билиш ҳақидир. Бу шундан иборатки, такаллуфни умуман тарк этади, ноўрин ҳар қандай такаллуфларга йўл қўймайди. Чунки такаллуф

носазо иш бўлиб, унинг ўзини ҳам, дўстларни ҳам қийнайди ва ноқулай аҳволга солиб қўяди.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

ҲИҚМАТ. Дўстсиз яшаш мумкинмас, аммо ҳамма ҳам дўстликка арзийвермайди. Байт:

Дўст хазина-ю, дўстлик гавҳардир,
Гавҳарни йўқотмоқ айб ила нуқсон!

ҲИҚМАТ. Мингта дўст кам, битта душман кўпдир. Байт:

Қўлингда бор экан токи имконинг,
Бировнинг кўнглига бермагин озор.
Минглаб кишиларни дўст тутмоқ яхши,
Аммо битта душман ундан ҳам бисёр!

ҲИҚМАТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Энг содиқ дўст ким?» Жавоб берди: «Гавда иккита бўлса ҳам бир жонгга эга кишилар!» Байт:

Кўп дўстнинг танида жони бир бўлар,
Жудо бўлишмайди ўлим келса ҳам.
Бирининг бошига тушса бир бало,
Жонни фидо қилар дўстига шул дам!

ҲИҚМАТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Қандай сафар энг узоқ сафар?» Жавоб берди: «Садоқатли дўстни қидириш сафари!» Байт:

Қидирган нарсани топиш мумкиндир,
Бироқ содиқ дўстни топмоқ муаммо!

Муиниддин Жувайний

Улуғ кишилардан бири шундай дейди:
— Яхши дўст атрфурушга ўхшайди, у ўз атридан сизга бермаса-да, сиз унинг атрлари ҳидидан баҳраманд бўлаверасиз. Ёмон улфат темирчига ўхшайди, унинг олови сизни куйдирмаса-да, бироқ қора тутуни сизга таъсир қилаверади. Шунинг учун ёмон улфатдан қочинг! Уларнинг дўстлиги илон заҳаридан ҳам ёмонроқдир. Бу маънони ҳақим Фирдавсий қуйидагича назмга келтирган:

Анбар сотувчининг олдидан ўтсанг,
Либосинг анбарнинг ҳидин олади.

Темирчи ёнидан ўтганинг замон,
Қора дуди сенга юқиб қолади.

Муҳаммад Жабалрудий

Доноларнинг айтишича, уч гуруҳ кишилар билан дўстлик йўлини тутиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчиси — илм аҳли бўлиб, улар ўз ҳаётларини илму одоб билан ўтказган ва ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини тортган бўладилар.

Иккинчиси — бахтиёр табиатли саодатманд кишилар бўлиб, улар ўз дўстларининг айбларини одамлардан яширадилар ва ҳеч қачон ошкор қилмайдилар. Хилватда дўстдан содир бўлган хатоларни юзларига айтиб берадилар ва улардан ҳеч бир насиҳатларини аямайдилар.

Учинчиси — беғараз ва бетама кишилар бўлиб, уларнинг дўстликлари ҳақиқий бўлади, бирор фойда топиш эвазига қурилмаган бўлади.

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚОЯТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Дўстларингдан қайси бири сенга кўпроқ ёқади, қайси бири эса акалик даражасига етиб борди, ҳаммасидан қайсисига муҳаббатинг баландроқ?» Ҳақим шундай жавоб берди: «Уришиб қолсам ярашадигани ва узр сўрасам кечирадигани!»

Муиниддин Жувайний

Буқрот ҳақим айтади: «Икки оқилнинг дўстлиги ақл тақозосича бўлиб, бу дўстликнинг умри боқий бўлади. Аммо икки нодоннинг дўстлиги эса барқарор бўлмайди, чунки улар ўз манфаатлари юзасидан тездагина уришиб қоладилар. Икки жоҳил дўстлиги эса ҳеч қачон боқий бўлмайди, улар бирор нарса устида бир қарорга келолмайдилар, натижаси эса зарар билан тугайди».

Абулбаракот Қодирий

Доноларнинг айтишича, ҳар кимни ҳам дўст тутиб бўлавермайди. Дунёда дўстдан кўра азизроқ ва қимматлироқ нарса йўқ. Айтишларича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ўз отаси ҳақида ҳикоя қилиб, қуйидагиларни айтган:

— Дадам бир куни менга: «Эй ўғлим, беш тоифа киши билан дўстлик ва улфатлик қилма, улар билан ҳеч вақт суҳбат қурма!» — деди. Мен ундан: «Эй дадажо-

ним, улар қайси тоифалар экан?» деб сўрадим. Дадам деди: «Биринчиси — фисқу фужур аҳли. Улар сени халқ орасида расво ва шарманда қилади. Бир луқма нон учун сени сотишдан қайтмайдилар. Уларнинг одатлари шуки, сендан доим бир нарса тамасида бўлишади, агар бермасанг, халқ ичида сенинг ҳақингда ёмон гаплар тарқатишади, обрўйингни туширишади. Одамлар эса гапнинг тагига етмасдан сен билан ёмон муомала қила бошлайдилар».

Мен дадамдан иккинчи тоифа қандай бўлишини сўрадим. Дадам деди:

— Иккинчиси бахил ва хасис кишилар. Агар сен бирор нарсага муҳтож бўлиб қолсанг улар ҳеч қачон сенга бермайдилар. Сенинг молу давлатингни эса уялмай ейдилар. Тугаса душманиннга айланадилар. Мен бунни ўз бошимдан кечирганман. Пулим кўплигида дўстларим кўп эди. Қамбағалликка тушиб қолганимда эса душманимга айланишди, таъна тошини отишди, одам қаторига қўшмай қўйишди!

Дадам давом этиб деди:

— Уларнинг учинчиси ёлғончилар. Қимда бу хислат борлигини сезсанг ундан узоқроқ юр. Улар сени ўз яқинларингдан айиришади ва бегоналарни яқинлаштиради. Тўртинчи тоифа эса жоҳил, нодон ва аҳмоқ кишилардир. Улар билан бўлган суҳбат кишига аста-секин таъсир эта бошлайди, тўғри йўлдан оздиради, одамнинг ниятини бузади. Бешинчи тоифа эса лақма, лаванд ҳамда дилида меҳри йўқ кишилардир. Бундай кишиларни малъун деб аташ муносибдир!

Муҳаммад Жабалрудий

Доноларнинг айтишича, дўст уч хил бўлади. Биринчиси — «жон дўст» бўлиб, бундай дўст ҳақиқий ҳисобланади ва у ўз дўсти учун жонини ҳам аямайди. Иккинчиси — «тил дўст» бўлиб, у расман тилда дўстлик изҳор қилади, аммо бошга бирор кулфат тушса ўзини кўрсатмайди. Учинчиси «мол дўст» бўлиб, бундай дўст ечиш учунгина дўст бўлади. Пулинг тугаганда эса қорасини кўрсатмайди.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Дўст уч хил бўлади. Биринчиси — овқат кабидир. Улардан ҳеч ажраб бўлмайди. Иккинчиси — дорига ўхшайди ва уларга гоҳ-гоҳ иш тушади. Учинчиси

дардга ўхшайди ва улардан ҳеч қандай яхшилик кел-
майди. Байт:

Толеи ёр билар дўстликни қадрин,
Муҳаббат меҳрини тақиб жонига!

Муиниддин Жувайний

Доволаҳнинг айтишича, дўст икки хил бўлади. Би-
ринчи хилдаги дўстлар ҳақиқий дўстлар бўлиб, улар
ўзларининг ички олами, жинсияти ва феъл-атворининг
мувофиқлиги билан дўстлашадилар. Иккинчи хил дўст-
лар эса вақтинча, бир ишни адо қилиб олиш учун, бир-
бирига зарурат юзасидан мажбур бўлиб қолгани учун
дўстлик ипини боғлайдилар. Биринчи хилдаги дўстлар-
нинг дўстлиги боқий, иккинчисиники эса салга бузилиб
кетгувчидир.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир улуғ кишидан сўрадим: «Нечта дўс-
тинг бор?» У деди: «Билмайман, чунки ҳаётим ҳозир
яхши, молу амволим эса кўп. Дўстнинг кимлигини оғир
кунда билиш мумкин, душманини эса ғамли кунда!»
Байт:

Қулиб боқса кишига толеъ,
Камаяди душманлари ҳам.
Бевафолик қилса толеи,
Душманларга тўлар ҳар қадам!

Муиниддин Жувайний

Баъзи ҳакимларнинг айтишича, бир дўст иккинчи
дўстнинг айбларидан огоҳ бўлиб қолса уни ҳаргиз
бировларга айтмайди. Аммо дўстнинг битта яхши хис-
лати ва ҳунари борлигини билса уни ўнта қилиб кўрса-
тади. Шеър:

Бир ҳунару бўлса етмишта айбнинг,
Дўст айбнингни кўрмас, кўрар ҳунаринг!

Абулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Дўст уч гуруҳдир: дўст, дўстингни дўсти,
душманингни душмани. Душман ҳам уч тоифадир: душ-
ман, дўстингни душмани, душманингни дўсти. Байт:

Душманиннга душман бўлади дўстинг,
Душманиннга ул ҳам бўлади ағёр.

Душманингга дўстлик айласа дўстинг,
Душмандир у аканг бўлса ҳам зинҳор!

Муиниддин Жувайний

Дунё сафоси билан, дўст вафоси билан гўзал.
Ўз дўстининг айбини очиб юрган киши разил
кишидир.
Ёмон одамга йўлдош бўлгандан кўра ўтда куйган
яхши.

«Аталар сўзлари»

Азизим, баджаҳл кишилар билан дўст ва ҳамсуҳбат бўлмагинки, уларнинг аҳди бўш ва вафо биноси заиф бўлади. Улар мурувват юзини жафо тирноғи билан тирнайдилар, мардоналик чашмасини номардлик тупроғи билан лойқалайдилар. Уларнинг назарида дўстликнинг ҳурмати-ю, эски улфатчиликнинг қадру қиймати бўлмайди. Байт:

Хизмат ҳақни билмайдиган кимсаларнинг хизматин,
Қилма асло кўрмайсан на ҳурмату на мақтов!

Ҳожа Самандар Термизий

Аҳбоблар билан ўзаро шафқатда бўлиш ва дўстлар билан мувофиқлик ва мадуро йўлини тутиш яхшилиқни келтириб чиқарувчи сабабдир ва бу билан дўстлар муҳаббати кундан-кунга зиёда бўлади ва хусумат ғубори душманларнинг хотира ойнасидан маҳв бўлади. Ғофил киши бирор дилни жароҳатлаш учун қасд ханжарини кўтарса, омонлик жигари интиқомнинг анвои ўқига нишон бўлади. Ҳар қандай ноаҳил киши халал ва нуқсон тиконини ялангоёқ кишиларнинг оёғи остига ташласа иқболнинг тароватли ойнаси чилпарчин бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Дўстларга ҳеч қачон озор берилмайди. Ошнолар эса ҳадя ва совғалардан маҳрум этилмайди. Душманлар билан муомала қилганда эса ақл ва инсоф чегарасидан чиқмаслик керак. Байт:

Дўстларга яхшилик йўлин унутма,
Душманларга инсоф кўзи билан боқ!

Муиниддин Жувайний

Эй фарзанд, энг ёмон хислат дунёда дўстларга қилинадиган макр билан ҳийладир.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Ҳисоб ва сарф муомала учун, кўмак, ихлос ва узр дўстлик ва муҳаббат учундир. Байт:

Ҳар кимсага таъна тошини отма,
Гарчи бўлса ҳамки қайсар ёки шум.
Айбсиз дўстларни топмоқ муаммо,
Айтчи, хатолардан ким поку маъсум?!
Ҳар ким дўстларига хушфеъл бўлмаса,
Дўстлик иззатидан бўлади маҳрум!

Муиниддин Жувайний

Бир камбағал одам билан бир бой киши доимо ҳамсухбат эди. Кўп вақтларини улар бирга ўтказар эдилар. Бир ҳақим ўтиб кетаётиб уларга кўзи тушиб қолди ва улардан: «Сизлар дўстмисизлар?» деб сўради. «Ҳа, бизлар дўстмиз!» деб жавоб беришди улар. Ҳақим эса: «Ёлғон айтяпсизлар, агар сизлар дўст бўлсаларингиз нега бировингиз бою, бировингиз камбағал?» деди.

Шундан кўриниб турибдики, дўст дўстдан ҳеч нарасини аямаслиги, дўсти камбағал ва фақир бўлса, бисотида неки бўлса унга бериши ва ёрдам қўлини чўзиши керак.

Абулбаракот Қодирий

Дўстлик ипи жуда нозикдир. Шунинг учун ҳар икки томон бу ипнинг узилмаслиги учун қайғурмоғи керак. Бир номақбул иш туфайли орага араз тушса бу араз кучаймасдан аввал узр сўраш йўлини тутмоқ керакки, эскимаган араз тезда йўқ бўлади. Араз эскигач, гарчи у енгил бўлса ҳам муҳаббат қайта тикланиши қийинлашади, тикланганда ҳам аввалгидек бўлмайди. Байт:

Бир хато юз бергач тез уни тузат,
Бўлмаса ўзгаси юз берар яна!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚОЯТ. Икки дўст ўзаро аччиқ-аччиқ гапиришиб, бир-бирига таъна тошини отишар ва бақирришарди. Шу пайт уларнинг ёнидан бир кекса киши ўтиб қолди ва деди: «Гарчи шоир:

Дўстлар бир-бирдан ноз қилса арзир,
Ачитиб гапириш-дўстлик сайқали,—

деган бўлса ҳам, бу сўзга учманг, алданмангки, аччиқ сўз жунунлик белгиси, жунунлик эса хусумат белгиси, хусумат эса адоват келтириб чиқарувчидир. Душманлик мевасини берувчи дарахтни экишдан нима фойда? Шундай мақол бор: «Таъна ва итоб-уқубат ва азоб белгиси!» Байт:

Юрагингда муҳаббат бўлса,
Ачитиб гапирма кўнгли бузилар.
Аксар вақт уланган дўстликнинг ипи,
Таънадан бошланиб, сўнгра узилар!

Муиниддин Жувайний

Дўстнинг шапалоғи душман ошидан яхши!

«Аталар сўзлари»

Инсониятнинг етказадиган фойдаларидан ва одамийлик дастгоҳини зебу зийнат билан безатиб турадиган ёқимли сифатлардан бири бу зиёфат ва дўсту биродарларга меҳрибонлик кўрсатишдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Сукрот ҳаким насиҳатларидан. Ундан сўрадилар:
— Энг яхши бойлик нима?

Айтди:

— Холис дўст!

«Жовидони хирад»

ҲИКОЯТ. Ешлик онларимда дадамдан: «Муҳаббат даъвосини қилиб, ака-укаликдан лоф урган кишиларнинг ўз сўзларида содиқ ва қалбан мустаҳкам эканликларини қандай билса бўлади?»— деб сўрадим. Дадам: «Ўз бахти ва ҳаётини сенга таклиф қила олиши билан!»— деб жавоб берди. Байт:

Киши бўлса нафси кўйида гирён,
Даъвойи дўстлиги пуч ила ёлғон!

Муиниддин Жувайний

Нодон дўстдан ақлли душман яхши. Назм:

Жонингга қасд қилган душманинг доно

Бўлса, нодон дўстдан минг карра авло!
Нодон қилган ишнинг барчаси зарар,
Фойдаси бўлса ҳам эрур бесамар!

Муҳаммад Жабалрудий

Дўст жамолни дардни аритади.

Дўстнинг ёмони шундайки, яхшилигини унутади,
ёмонлигини эслаб қолади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Уч нарса уч нарсада бўлмайди: дўстлик
лақмада, шафқат серғазабда, ҳалоллик очкўзда! Байт:

Ғазабни сўндириш, гапни кам қилиш,
Яхши кишиларнинг эзгу хислати.
Нафсингдан хазар қил имкон борича,
Очкўзнинг дилида бўлмас ҳиммати!

Муиниддин Жувайний

Дўстни ҳайдамоқ акадан ажралмоқдир!

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир оқил йигит ҳақида ҳикоя қилишлари-
ча, у дўстлари билан ҳамиша улфат, улар билан доимо
ҳамдаму ҳамсуҳбат экан. Йигит ўз дўстларидан меҳри-
бонлигини ҳеч вақт дариг тутмас экан. Тилида эса қу-
йндаги шеърни тараннум қилгани қилган экан:

Бугун қўлда бор экан йигитликнинг даврони,
Ғайрат қил, оғримасин сендан ҳеч кимнинг жони!
Яхшиликнинг баҳори доим бир хил турмайди,
Бир кун нуқсон етару пайдо бўлар хазони!

Унинг ширин хулқи туфайли барча киши унинг ҳузу-
рида бандалик камарини боғлаб, хизматида ҳозир у но-
зир экан:

Гўзал юзларга агар чиройли хулқ бўлса ёр,
Қайга қадам қўймасин, халқдир унга талабгор!

Хуррабий

ҲИҚМАТ. Дўст шундайки, суҳбатини малол ол-
майди, узоқда юрсанг унутмайди, бойлик ва камбағал-
ликда ўзгармайди, ҳожатинг бўлса амалга ошириш
Учун жон-жаҳди билан киришади, яхшилигини миннат

қилмайди, бирор ҳожати бўлса сендан яширмайди, аҳ-
волини сир тутмайди, сенга қанча кўп яхшилик қилса
уни шунча кам деб ҳисоблайди, сендан озгина яхшилик
кўрса уни кўп дейди, барча ишда ўзини сенга ҳамнафас
деб ҳис қилади. Байт:

Савдогар дилидан меҳр излама,
Ҳар ким билан қилар алоқа ҳар он.
Хуш овоз қушни кўр ҳар бир лаҳзада,
Ўзга гул олдида куйлар беармон.
Мард билан дўстликнинг ипини боғла,
Номард билан дўстлик қилма ҳеч қачон!

Муиниддин Жувайний

Тинимсиз зиёратдан малоллик туғилади.
Йўлдошинг ит бўлса калтакни ташлама.
Йўлга чиқишдан аввал йўлдош қидир.
Туякаш билан дўст бўлган кишининг дарвозаси кенг
бўлиши керак.

Дўстнинг келиши байрам келишига ўхшайди.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Уч тоифа одамлар борки, улар билан дўст
тутинишдан эҳтиёт бўлмоқ керак. Биринчиси — фисқу
фасодли одамлар бўлиб, уларнинг ҳиммати нафси ам-
морасининг остида букилган бўлади. Иккинчиси — аҳ-
моқ кишилар бўлиб, бошга тушган зарарни даф қилиш-
да ҳам, бирор фойдага етишида ҳам уларга ишонмас-
лик лозим. Кўп ҳолларда уларнинг нафи зарар, хайрли
иши эса шароратдан баттар бўлиб чиқади. Учинчиси —
ёлғончилар бўлиб, улар билан бўлган суҳбат жонга
азоб, улфатчилиги эса дил уйини хароб қилади. Бегона
кишиларга сен ҳақингда ёмон гапларни етказишади,
улар ҳақида эса сенга даҳшатли хабарларни келтири-
шади. Байт:

Ҳар кимсада сероб бўлса ҳар хил дўст,
Бироқ ҳаммасига ишонмоқ хато.
Ёғочу чўп бир хил жинсдан бўлса ҳам,
Уду сандал бўлмас тол чўпи асло!

Муиниддин Жувайний

ДУШМАН ВА УНИНГ ҲИЙЛА ҲАМДА ЗАРАРЛАРИДАН ВОҚИФ БУЛИШ ҲАҚИДА

Қилмаса душман элидин ким ҳазар,
Оқибат кўргай ҳисобсиз ул зарар!

Фаридиддин Аттор

ҲИҚМАТ. Муҳаббат ва дўстлик даъвосини урса ҳам душманга ишонмоқ хато, жонажонлик лофини ҳаддан оширса ҳам сўзларига учмоқ жонга бало! Сув гарчи ўтга яқинлашиб, совуқлигини ташласа ҳам, имконини топса, ўтни бутунлай ўчиради. Байт:

Душманлардан асло чиқмагай дўстлик,
Кўлмак сувдан оби ҳаёт чиқарми?!

Муиниддин Жувайний

Азизим, душмanning узрнамо сўзларини эшитиб ғурур отига минмагинки, у қанчалик тамаллуқ қилмасин, ялиниб ёлвормасин, барибир унинг сўзлари макру ҳийладан холи бўлмайди. Адоват ниҳоли унинг сийнасида барқарор экан, бу ниҳолнинг меваси зарардан ўзга нарса бўлмайди. Байт:

Душманга ишонмоқ самараси ғам,
Ғафлат тухмин эккан тортажак алам!

Хожа Самандар Термизий

Билгинки, душман насиҳатига қараб иш тутмоқ ҳато, аммо нима демоқчи эканини билиб қўймоқ раво. Унинг айтганига қарши иш тутсанг тўғри юрган бўласан. Бир доно айтадики, агар бирор кимсанинг дўст ёки душманлигини билмоқчи бўлсанг, унга маслаҳат сол, берган маслаҳатининг тўғри ёки нотўғрилигига қара, шундан хулоса чиқариб оласан!

Абулбаракот Қодирий

Душмандан эҳтиёт бўлувчи заиф киши кучига марғур бўлган кучли кишига нисбатан саломатликка яқин бўлади.

Муҳаммад Зеҳний

Тўрта нарса бор буюгу мўътабар,
Ўзи кичик кўринур боқсанг агар.
Биттаси душман, бири оташ эрур,
Ҳам касаллик бирла кўнгил ғаш эрур.
Сўнгиси доишқи, ул бергай оро,
Кўринур кичик бу тўртта доимо.
Ҳар киши ўз душманини кучсиз санар,
Бир кун кучли зиёидан ёнар.
Бир кичик учқун оловдин илашур,
Оқибат буткул жаҳонга қалашур.
Илм агар оз бўлса оз деб тутма хор,
Оз илмнинг қадри ҳам оламча бор.
Дард агар оз бўлса ҳам қилгин даво,
Оқибат бўлмай десанг сен бенаво.
Ким бош оғриққа агар қилмас илож,
Оқибат хавфга тушар буткул мизож.
Арзимас ўт сув билан тезда ўчар,
Вой ўшал ҳолнингга ўт ҳар ён кўчар!

Фаридиддин Атгор

Ақлли душман нодон дўстан яхши.
Имтиҳондан киши ё қадр топади ё қаҳр.

Кишининг тойиши оёғини қонатади, тилнинг тойиши
барча неъматлардан маҳрум этади.

Душманнинг сўзига ишониб иш тутувчининг ҳоли
ғаажжублидир. Душман ҳеч қачон яхшиликни раво кўр-
майди.

Муҳаммад Зеҳний

Азизим, душманнинг ёлгон сўзига ва бемаъни гапи-
га ишонма, ўзингга нисбатан қилган озгина илтифоти
учун уни содиқ деб ўйлама! Душман минг хил нақш
билан товланса ҳам барибир унинг дилида адоват уч-
қунлари қолади. Чунончи айтадилар:

Душман агар дўстлик лофини урса,
Ақл соҳиблари санамас ҳеч дўст.
Илсн илошликча қолади доим,
Тери ўзгартириб, ташласа-да пўст!

Ҳожа Самандар Термизий

Сен душманни бечора деб ҳисоблама. Чунончи Шайх
Саъдий айтади:

Пашшалар қутирса йўғон жуссали,
Филни ҳам қулатиб ғамга солади.
Ўзаро бирлашса агар чумоли,
Шернинг терисини шилиб олади!

Муҳаммад Жабалрудий

Азизим, сен душман сўзларига дарҳол изъениб қўя қолма, унинг сўзлари ҳийла ва алдовдан иборат бўлиб, у ўз мақсадига эришиш учун ўзини ниҳоятда мулоғим қилиб кўрсатади. Ички оламини ташқи олами билан бўяб кўрсатади. Сени ғафлатда кўргач, тадбир ўқини мақсад нишонига уради. У пайтда сен учун чора-тадбир кўриш фурсати ўтган бўлиб, ҳасрат ва надомат ёрдам бермайди. Чунончи айтадилар:

Душман иши аввал ҳийла-ю найранг,
Сўнг ҳужум бошлайди, қилади гаранг.
Бу селнинг йўллари тўсилмаса гар,
Юзланар беҳисоб фитна-ю зарар.
Фитна йўлини бугун тўсмасанг маҳкам,
Эртага кучаяр бўлиб мустаҳкам!

Хожа Самандар Термизий

Зиён етказмайдиган душман яхшилик қилмайдиган дўстдан афзал.

Отангни душмани сенга ҳеч вақт дўст бўлмайди.
Душмани кўпнинг роҳати кам бўлади.

«Аталар сўзлари»

Бир ҳакимга: «Подшо сени душман деб билади!»— дедилар. У деди: «Ҳа, у ўзидан қудратлироқларни душман ҳисоблайди!» Байт:

Ҳар кимса нафснинг асири бўлса,
Ожизлар мулкига чўзади қўлин.

Муиниддин Жувайний

Азизим, ақлли киши душман ҳужум қилиб келаётганини кўриб туриб, унга қарши ҳаракат қилмаса у ўз ўлимини ўзи кутган бўлади. Киши жангга киргач, унинг ҳолати икки нарсадан айри бўлмайди: агар жангда зафар топса мард деган номи ҳаёт саҳифасида абадий қолади, бордию ҳалок бўлса қўрқоқ деган номни олиб кетмайди. Қитъа:

Душман қасд айласа йўқотмоқ учун,
Оқил бўлсанг жидду жаҳд айла тамом.
Мақсад ҳосил бўлса бахтга етарсан,
Акси бўлса маъзур тутарлар мудом!

Хожа Самандар Термизий

Душманнинг кўплиги оғир хасталикдан ҳам хавфли.
Душмандан сўнг бир кун бўлса ҳам яшамоқ мақсад-
га етмоқ билан тенг.

«Аталар сўзлари»

Ҳақимлар айтади: «Синалмаган дўстга ва синалган
душманга ишонмоқ катта хато».

Хожа Самандар Термизий

Ҳақимлардан бири айтади: «Душманлар билан шун-
дай муомала қилки, бордию душманлиги дўстликка ай-
ланиб қолса, унга айтган гапларингдан уялиб юрма, дўст
билан шундай муомала қилки, душманга айланиб қолса
сирларинг ошкор бўлмасин».

Абулбаракот Қодирий

Кимнинг дўст ва кимнинг душманлиги оғир кунларда
билинади. Душман юзига кулиб боқ.

Гоҳи кулиб боқса, гоҳи тунд инсон,
Ундан узоқ юрган маъқул ҳар қачон!

Душманга бўйин эгиш ўлимдир.
Душманга қарши ҳийла ишлатмасанг душман
ҳийласидан ўласан.

«Аталар сўзлари»

Тажрибакор оқил киши душман номини шамширнинг
ўткир тиғи билан ҳаёт саҳифасидан ўчирмагунча осо-
йишталик келинини тинчлик йўли билан қучолмайди.
Мард киши хасм қадаҳини зафар тоши билан синдир-
магунча мурод шаробини лабига тегиза олмайди. Чу-
нончи айтадилар:

Душман зараридан бўларсан омон,
Мозорига чироқ ёқолган замон!

Хожа Самандар Термизий

Азизим, киши ғанимга мубтало бўлса то ундан қутулмагунча кечани кундуздан, кундузни эса кечадан ажратолмайди. Чунончи айтадиларки, бемор тузалиб кетмагунча емиш неъматидан баҳра тополмайди, мард киши ўз душманларидан қутулмагунча хотиржам нафас ололмайди. Байт:

Ботир бўл, майдоннинг соҳиби — ботир,
Тулки дадил бўлса шерни қулотир!

Хожа Самандар Термизий

АҚЛ, АҚЛНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ, АҚЛ БИЛАН ИШ ТУТИШНИНГ ФОЙДАЛАРИ ДОНОЛИҚ ВА НОДОНЛИҚ, АҲМОҚЛИКНИНГ ЗАРАРЛАРИ ҲАҚИДА

Кишидаги ақл шундай бир яширин бойликки, уни кўз билан кўриб бўлмайди ва одамга қараб туриб унинг ақл доирасини сезиш мумкин эмас. Ақл шундай бир кўзгудирки, агар у баднафслик, ҳасад ҳамда бахиллик чанги билан қопланмаса барча нарсани мушоҳада қила олади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Инсон гавдасидаги ақл бир дарахтга ўхшайди. Дарахт кўм-кўк ва мевали бўлса ундан самара кутиш мумкин. Унга сўлиш ва нуқсон юз тутган бўлса ўтин қилиб ёқишдан ўзга чора йўқ. Байт:

Ростлигу, дўстликни кутса бўлади,
Оқил кишилардан, фарзоналардан.
Аҳмоқлик бўлади яхшилик кутмоқ,
Ақли йўқ, баднамо, девоналардан!

Муиниддин Жувайний

Айтишларича, ҳар бир нарса ақлга муҳтож. Ақл эса тажрибага муҳтождир. Ақл билан тажрибанинг алоқаси сув билан ернинг алоқаси кабидир. Сув билан ер ўзаро бирга бўлмаса ерда бирор нарса униши маҳол!

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Энг ақлли киши шундай кишики, у ўз нафсига ҳоқимлик қила олади. Тириклигида у шундай бир иш қи-

ладики, бу қилган иши ўлгандан кейин ҳам уни тирнқлар қаторда олиб юради. Энг аҳмоқ одам шундай одамки, нафси қаёққа бошласа ўша ёққа кетаверади. Ўлганимдан сўнг одамлар менни кечиради, деб ўйлайди.

«Махзан ал-улум»

ҲИҚМАТ. Бўзўргмеҳрдан: «Дунёда инсон учун қидирса топилмайдиган нарса нима?»— деб сўрадилар. У: «Ақл»,— деб жавоб берди. Яна сўрадилар: «Ақлнинг қадри нима?» У айтди: «Инсонда ақл бўлмаса одамлар уни қадрлармиди!» Байт:

Билим дарёсининг гавҳари ақл,
Оз бўлса ҳам ундан етар кўп фойда!

Муиниддин Жувайний

Луқмони ҳаким айтади:

— Кишининг ақли шараф ва улуғлик асосидир! Қимнинг ақли кўп бўлса айблари яширин ва дўстлари эса ундан рози бўлади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кундан-кунга саодатли бўлай десанг, қанчалик доно бўлмагин, барибир ўзингни нодон деб тасаввур қил! Шунда кўпроқ ўқиб, донороқ бўласан. Илмни эса ўз жойида сарф қил.

«Махзан ал-улум»

Баъзи ҳакимларнинг фикрича, одамнинг ақлли эканлигининг белгиси ҳамма билан муроса қила билишида, одамлар билан тил топа билишда ва уларни тўғрилиқ томон юргиза билишидадир. Мақолда: «Халқ билан тил топа олмаган киши — ақл неъматидан маҳрум киши» дейилади. Халқ билан муроса ва мадора деганда шундай нарсани тушуниш керакки, унда ёлғончилик бўлмайди, ҳеч кимни алдамайди, тили билан дили бир-бирига мувофиқ бўлади, каттаю кичик билан бирдек муомала қилади, барчани яхши ишлар сари ундайди, ҳеч кимга зарари тегмайди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ўтган ишга қайғуриб, беҳуда фиғон чекмоқ ва ўзи ўзига озор етказмоқ ақлли кишилар одатидан эмас. Ақлли киши барча оғир ишлар олдида доводирамайди,

ўзини маҳкам тутади, сабот ва ирода туфайли ғалабага эришади.

Абулбаракот Қодирий

Ақлли киши бир ишга киришишдан аввал агар у шу ишнинг устаси бўлса ҳам бошқа кишилар билан маслаҳатлашади. Чунки ўз ақлига бино қўйган киши адашади, ўз тадбирига ишонган киши тубанлик сари кетади. Айбни эътироф этиш ақлли кишининг иши.

«Аталар сўзлари»

Ақл либосидан бебаҳра одам ҳайвон билан тенг. Байт:

Нодон хато қилса раводир унга,
Чунки у ҳақиқий йўлни билмайди.
Ҳайвондан минг марта ёмонроқ ҳар ким,
Йўлни билиб унга амал қилмайди!

Муиниддин Жувайний

Ақлли киши шундай кишики, покизалик ва садоқат анҳорининг суви билан эгрилик ва қинғирлик оловини ўчиради. Чунки хато йўл тутувчи ва эгри ўйловчи кишилар катта-кичикнинг эътиборидан ва ёшу қарининг назаридан қолади. Обрўйининг оғзи диллардаги муҳаббат неъматининг лаззатидан бебаҳра, лаби эса мақсад ҳамда ҳаёт шодлигининг зилол сувига ташна бўлади. Фард:

Эгри учун давлат сари йўл йўқдир,
Эгри ўқ ҳам бориб тегмас нишонга!

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Одамларга ҳурмат кўзи билан боқмоқ ва раҳм кўзи билан қарамоқ ақллилик ва донолик белгисидир. Байт:

Яхши назар билан қара ҳар кимга,
Либоси чиройли ё хунук дема!

Муиниддин Жувайний

Ақлли одам шундай одамки, қийин вазиятдан осонгина қутулиб кетади. Доно шундай одамки, қийин вазиятга асло тушмайди.

Ҳар бир халқнинг ақли ўз замонасига нисбатан бўлади.

Ақлли киши қадру камол, нодон киши эса давлату мол қидиради.

«Аталар сўзлари»

Эй азиз, билгинки, мусибат айёмида кўнгли ғамга тўлмаган, хом хаёл ва бемаъни режалар тузиб, ўз ишини барбод қилмаган киши ақлли киши ҳисобланади. Ақлдек устоддан кўра меҳрибонроқ ва қўллаб-қувватловчи дастгир бўлмайди. Киши учун ақл оғир кунларда чора-тадбир топа билиш учун инъом этилган. Шеър:

Ақл нима? Удир кўмакчи, дилдор,
Ақлинг бўлса сени барча нарсанг бор!

Абулбаракот Қодирий

Айтадилар:

— Ақлли одам етти хил киши билан ўзаро маслаҳатлашмайди. Улар нодон, душман, ҳасадчи, ёлғончи, қўрқоқ, бахил, нафсига берилган кишилардир. Чунки нодон йўлдан адаштиради:

Ҳар киши ўз ақлидан огоҳ бўлар,
Ўзидан гумроҳлиги гумроҳ бўлар!

Душманинг эса сенинг зарар топишингни ўйлайди:

Ҳар киши ўз душманин кучсиз санар,
Бир куни кучли зиёнидан ёнар!

Ҳасадчи эса бор-шудингдан ажралишингни истайди:

Ким ҳасад қилса бировнинг молига,
Охири бўлгай анинг вой ҳолига!

Ёлғончи эса фикрингни бузиб кўрсатади:

Кимки ёлғон сўзласа ризқи кетар,
Бир куни ёлғон сўзи бошга етар!

Қўрқоқ эса дадилликдан қайтаради. Бахил эса бойлик тўплашга ҳарисманд бўлади ва ундан бировга фойда етмайди:

Молу ҳолинг аслида душман эрур,
Зоҳиран боқсанг неча равшан эрур!

Нафсига берилган киши ҳою-ҳаваснинг асири бўлиб, нафс тўридан қутулишга кучи етмайди:

Меҳнатинг бирла нафса бер жазо,
Қилмасин токи балога мубтало!

Муҳаммад Зеҳний

Ақл ва фаросат шундай бир гавҳарки, унинг мадади билан кишиларнинг сўзи ва феълу ҳаракатига қараб, уларнинг ақл доирасини, касбини, яхши хислатли ёки қабиҳ иллатли эканини билиб олиш мумкин.

Муҳаммад Жабалрудий

Қанчадан-қанча одамлар ақл билан пастликдан юқорига кўтарилади, қанчадан-қанча қадрли одамлар нодонликка йўл қўйиб, пастлик сари қулайди. Байт:

Эй ўғил, бу сўзим синалган бешак,
Бошида ақли йўқ мисоли эшшак!

«Аталар сўзлари»

Халифа Мансур ўз ўғлига деди:

— Эй, ўғлим, мендан икки нарсани ўрган, бу нарсалар ҳаётингда керак бўлади. Биринчиси шулки, нима иш қилсанг, аввал роса ўйла, кейин ҳукм чиқар. Иккинчиси шулки, нима ишга қўл урсанг, аввал уни йўлга сола оладиган ёки қувватини қайтара оладиган чора-тадбирини кўриб қўй!

Бир ҳақимнинг айтишича, яхши хулқнинг ўнта белгиси бор. Улар қуйидагилардир: ақл, инсоф, илм, ҳилм, олижаноблик, кўркем феъл, эҳсон, сабр, шукр ва мулоимлик.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Билгинки, ҳар бир кишининг ақлу гидроки ва заковати унинг сўзидан ва қилган ишидан маълум бўлади. Сезгирлик ва сўз воситаси билан одамнинг қайси тоифага мансуб эканлигини, қандай хислат ва фазилат соҳиби эканлигини англаб олиш мумкин.

Муҳаммад Жабалрудий

Баъзи бир ҳақимларнинг ёзишича, нафсининг тизгини ақлнинг қўлидадир, ақл нафс устидан ҳукм юргизиб, уни ёмон йўлдан асраб туради. Одатда қайси нарса кўпайиб кетса қадри камайиб кетади. Аммо ақл кўпайган сари қадри ошаверади. Ҳамма нарсанинг чегараси ва тўхтайдиган жойи бор, аммо ақлнинг чегараси йўқ.

Арслон ўз қуввати ва шижоати билан овқат қилиб, кун кечиргани каби инсон ҳам қайда бўлмасин ўз ақли билан кун кечиради. Агар кишида молу дунё кўп бўлса-ю, ақл бўлмаса қадру қиммати ҳам бўлмайди.

Ақлнинг аломати камтарлик, аҳмоқликнинг белгиси эса такаббурликдир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Кишиларнинг ақлли ёки жоҳил эканлиги уларнинг сўзидан ва тутган ишидан маълум бўлади. Шунинг учун ҳам донолар: «Қозонда бори чўмичга чиқади»,— деб бежиз айтишмаган. Назм:

Ҳар кимсанинг бўлса ёмон одати,
Ўзи билмас, такрорланар бу одат.
Чаён тошга урар ўткир нишини,
Ваҳолонки етказолмас ҳеч заҳмат!

Муҳаммад Жабалрудий

Ақлли одамнинг ўзини мақташидан кўра ёмонроқ айби йўқ. Агар унинг сўзлари рост бўлса мақтанган бўлади, ёлғон бўлса қадри кетади.

Ақлли киши ўз нуқсонлари учун узр сўрайди.
Ақли кам одамнинг гапи кўп бўлади.

«Аталар сўзлари»

Бир ҳақимдан: «Сиз кишининг ақлини қандай қилиб биласиз?»— деб сўрадилар. Ҳақим уларга: «Агар менда бундай истак пайдо бўлса, аввало ўша киши билан суҳбат қураман, баъзи нарсалар ҳақида баҳс этаман, агар сўзлари рост ва хатоси кам бўлса, демак ундай кишида ақл бор деб тасаввур қиламан» деб жавоб берди. Яна ундан: «Бордию ўша киши билан сўзлаша олмасангиз, сиздан узоқда бўлса, унда қандай қилиб аниқлайсиз?»— деб сўрашди. «У пайтда,— деди ҳақим,— ўша киши юборган дўсти билан гаплашаман, дўсти орқали гапи ёки хатидаги фикрлардан мазкур кишининг ақл доирасини текшираман!»

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИҚМАТ. Ақлли киши шавкати ва моли кўп бўлишига қарамай, душман билан ортиқча адоват йўлини тутишдан парҳез қилади. Байт:

Ҳаддидан оширма жавру жафони,
Душманинг бўлса-да заиф, нотавон.
Мол-мулкинг душмандан ортиқ бўлса, ҳам,
Хорлама ортиқча уни ҳеч қачон.

Муиниддин Жувайний

Беақл бўлма ҳеч, беақл киши,
Оёқсиз қурт каби юриш-туриши.
Тўзишу, йўқ бўлиш бу нифоқдандир,
Ғалаба доимо иттифоқдандир.

Низомий Ганжавий

Ҳақимлардан бири айтади:

— Одамнинг дилидаги нарсани ақлимиз сеза олиш қувватига эга. Дилдаги нарсани аввало кишининг тили, сўнгра эса кўзи билдиради. Шунинг учун «Кўз кўнгил ойнаси» дейдилар.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

Сержаҳл бошда ақл бўлмайди.

Ақлли киши одоб қоидаларини мукамал ўрганишга интилади. Ақлсиз киши эса одобга амал қилмасликка интилади.

Ақлликка бир ишора кифоя.

«Аталар сўзлари»

Азизим, улуғликнинг сабаби ақл ва одобдир. Қимки соф ақл ва комил фаросатга эга бўлса дастлик даражасидан улуғлик мартабасига эришиши мумкин. Байт:

Қимда ўткир ақлу фаросат бордир,
Ғалаба байроғин тикар осмонга!

Азизим, узоқни кўрувчи ақлни ва оламни безатувчи тафаккурни ҳар қандай ишда ўзинг учун одил ҳоқим ва комил синовчи қилиб олқи, инсонийлик шарафининг жавҳари бошқа ҳайвонлардан ақлининг ўткирлиги билан ажралиб туради.

Ҳожа Самандар Термизий

Бўзўргмеҳрдан сўрадилар: «Одам учун энг бебаҳо нарса нима?» Айтди: «Ақл!» Яна сўрадилар: «У бўлма-сачи?» Айтди: «Одоб ва ахлоқ?» Сўрадилар: «У ҳам бўлмасачи?» Айтди: «Кўркам хулқ». Сўрадилар: «У ҳам

бўлмасачи?» Айтди: «Бойлик», чунки бойлик билан яхшилик қилиб, ҳар турли тоифалар ичида тинч яшаш мумкин». Яна сўрадилар: «У ҳам бўлмасачи?» Айтди: «Жимликни одат этиш, чунки жим туриш билан айб-лари очилмайди ва ўзгалар таънасини ва маломатини эшитмайди». Сўрадилар: «У ҳам бўлмасачи?» Айтди: «Чақмоқ ва яшин яхши, чунки юқоридаги шунча хислатлардан бирортаси бўлмаган одамнинг чақмоқ ва яшин ўти остида ўлгани маъқул!»

Абулбаракот Қодирий

Шошилмай, ақлу тадбир билан иш тутиш мақсадга етишни тезлаштиради:

Жом ичра чумоли тушса бечора,
Халоскорга кўчмас, керакдир чора.
Ҳар кимда ўткир раъй ва тадбир бордир,
Жанг ичра ғалаба доимо ёрдир.
Тадбирдан ҳар кимга кўп нажот етар,
Баҳор ҳар дарахтдан вақтинча кетар.

Муҳаммад Зеҳний

Бошида ақли йўқ одамнинг ҳайвондан фарқи йўқ.
Ақлли одам шундай одамки, бировдан насиҳат эшитиш ўрнига ўзи ибрат кўзи билан боқиб билиб олаверади.

«Аталар сўзлари»

Энг ақлли киши шундай кишики, давлат ва мартабага эришган пайтда ҳам доимо камтарликни ўзига шиор қилиб олади ва таъзим-тавозеъда бўлади, сабр-қаноатли, парҳезгар бўлади. Бадасл кишилар эса бундай кишининг тамоман аксидир. Улар давлат ва мартабага эришди дегунларича кеккая бошлайдилар ва мағрурлик кўчасига кириб, ҳеч кимни менсимай қўядилар!

Муҳаммад Жабалрудий

Ақл агар кўзга кўринувчи жисм бўлганда дунёни қоронғулик босмас эди.

Ақллиликнинг аломати ёлғон гапирмасликдир.
Ақл билан одоб — жисм билан жон.
Ақл одамни яшнатади, нодонлик эса қақшатади.

«Аталар сўзлари»

Доноларнинг айтишича, ақлли кишилар беш нарсани яширишлари лозимдир. Биринчи, молу давлатига нуқсон етса, уни халқ олдида гапириб юрмаслиги керакки, уни айтган билан бойлиги қайтиб келмайди. Узини эса очкўзликда ва бефаҳмлиқда айблайдилар, ҳурмати эса тўкилади. Иккинчи, ақлли ҳисобланган киши ўзгалар қошида ғам-андудан шикоят қилса унинг беқарорлиги ва кулфатга чидамаи йўқлиги маълум бўлади, унинг изтиробини кўрган одамлар аҳли тадбир эмаслигидан огоҳ бўладилар. Учинчи, ақлли кишининг ўзидан ёки қавму қариндошидан бирор яхши ёхуд ёмон иш содир бўлса бу вақтда мақтанса ёки аксинча нолиса бу ҳам ақллилик сифати саналмайди. Бундай пайтда ҳам ақлли кишига жим туриш ярашади. Ақлли киши биров учун яхшилик қилса ва ёрдам қўлини чўзиб кулфатдан халос қилса, бу пайтда ҳам жим турмоғи ва бу қилган яхшилигини барчага айтиб юрмай, пинҳон тутмоғи керак. Шеър:

Бировга яхшилик қилса ҳар инсон,
Ҳар ерда мақтаниб юрса зўр нуқсон!

Абулбаракот Қодирий

Ақлли одам аввал маслаҳатлашиб, сўнг ишга қўл уради. Аҳмоқ эса аввал ишга қўл уриб, кейин маслаҳатлашади.

Ақлли киши ўз фикрининг меваларидан баҳраманд бўлади.

Ақлли одам ўз дардини тушунадиган ва бунга йўл-йўриқ кўрсата оладиган кимсага айтади.

Аққли одам оч қолмас.

Бетга боқма, танга боқма, ичидаги жонга боқ.

«Аталар сўзлари»

Бирор киши сен билан ўтирганда қимирлаб, у ёқ бу ёққа қарайверса, билгинки, у сенга нимадир демоқчи бўлиб турган бўлади. Баъзи киши бировга бирор нарса демоқчи бўлса гапиришдан аввал лабини қимирлатиб туради. Агар биров олдига бориб узоқ ўтириб қолсанг, ҳалиги киши ўрнидан турса ёки бориб кийимини ушлаб қўйса у одам сенинг узоқ ўтирганингдан зерикканини билдиради.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Одамнинг ақли сўзидан билинади.

Ақлли, шуурли бўлса ҳар киши,
Фақат керак сўзни сўзлашдир иши!

«Аталар сўзлари»

Ақлли киши дунёнинг ғам-алами ва бор-йўғига қай-
гурмайди. Ортиқча мол топишга интилмайди. Мол ва
нул учун фақат жоҳил кишиларгина интиладилар. Та-
каббурлик билан тумшуқларини кўтариб, иззат ва обрў
топиш кетидан қувадилар.

Муҳаммад Жабалрудий

Киши фаросат туфайли ён-атрофга, муҳитга, одам-
ларнинг хатти-ҳаракатига қараб, вазиятни аниқлай би-
лиш, кишиларнинг касбу кори ва феълени билиб олиши
мумкин.

Баён қилишларича, бирор идишга мой қуйиб қўйил-
ган бўлса, унга мой қуйиб қўйилганини ташқаридан қа-
раб билиш мумкин. Шунингдек, одамнинг ҳам юзи, кўзи,
тили ва кўринишига қараб, дилида нима борлигини се-
зиб олиш мумкин.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бир сандиқ олтиндан бир зарра ақл яхши.

Ақлли киши одамларни мисол ва далил билан ишон-
тиради, аҳмоқ эса қасам билан.

Ақли кўп бўлиб, ўзи одобсиз бўлган киши овга чи-
қиб қуроли бўлмаган кишига ўхшайди.

Ақл бахтга етиш воситаси.

«Аталар сўзлари»

Нодон нодон билан дўст бўлса бунинг асло тааж-
жубли жойи йўқ, аммо ақлли кишининг нодон билан
ҳамсуҳбат бўлиши таажжублидир. Чунки ҳар бир нар-
са ўзига зид бўлган нарсадан қочади. Мос бўлганлари
эса яқинлашади.

Муҳаммад Зеҳний

Хулоса шулки, нодон ва жоҳил, нопок ва ноасл, қал-
лоб ва фосиқ кишилар суҳбатидан мутлақо қоч! Улар-
дан узоқлашиш йўлини қидир! Уз тоза табиатингни
нопок кишиларнинг ёмон хислатларига булғама! Шеър:

Киши ҳар ишга чин дилбаста бўлғай,
Тикон ҳам қўлида гулдаста бўлғай.

Муҳаммад Жабалрудий

Нодонга насиҳат қилсанг бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетади.

Нодоннинг фойдасига гапирсанг жаҳли чиқади.

Ақлли кишида учта хислат бўлади: биров нарса сўраса одоб билан жавоб беради, бировдан ёмонлик кўрса ҳам яхшилик қилади, халқни учун фойдали фикрларни олға суради.

Ақл одамга ҳамиша ҳамдам ва дўст, мол-дунё эса ташлаб кетувчи бевафо меҳмон.

Пулни ишлатсанг өзаяди, ақлни ишлатсанг сайқал топиб, кўпаяди.

Ақллилик икки нарсадан иборат: ғазаб келганда ўзини босишдан ва бировдан кучли бўлганда уни кечиршдан.

«Аталар сўзлари»

Нодонлик ўргатилмаган ҳайвонга ўхшайди. Кимки унга минса хор қилади ва кимки унга яқинлашса тўғри йўлдан оздиради.

Нодон одам молни, ақлли одам эса фазлу камолни қидиради.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳар ким ҳунар қадрин билмаса кўп дод,
У қуруқ сувратдир, девсифат бунёд!
Алафхўр мисоли эмасдир инсон,
Зийраклик, ҳушёрлик пайида ҳар он.
Ҳар ким ўқимоқдан қилмаса гар ор,
Тошдан лаъл чиқарар, сувдан дур-гавҳар.

Нега ақли тезлар қилиб беҳушлик,
Нодонликдан қилди софолфурушлик.
Аммо таълим олиб нечалаб нодон,
Ҳоким бўлди етти иқлимга чунон.
Обиҳаёт сувин ичганинг замон,
Ўзни Хизр дея айлагин гумон.

Низомий Ганжавий

Арасту айтади: «Нодон ўзига ўзи душман бўлади, шундай бўлгач у ўзгага қандай дўст бўлсин!»

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Нодонлик — маънавий қашшоқлик.
Фаҳми йўқнинг ғамни кўп бўлади.

Нодоннинг дўсти, ҳасадчининг роҳати, ёлгончининг муруввати бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

ҲИКМАТ. Кўрлик нодонликдан яхшироқдир, чунки кўрлик ўз эгасини чоҳга қулатса, бирор аъзосини синдиради, нодонлик эса ўз соҳибини ҳалокатга маҳкум этади. Байт:

Нодоннинг кўзи бор, кўрмайди аммо,
Кўрлар бор, кўрмайди, лекин кўп доно!

Муиниддин Жувайний

Энг оғир дард — нодонлик.

Энг кучли хасталик — пасткашлик.

Байт:

Кўп оғир балодир ким бўлса нодон
Нодон учун йўқдир дорию дармон!

«Аталар сўзлари»

ҲИКМАТ. Сўзни ҳақимлардан эшит, суҳбатни донолар билан қил, саволни олимларга бер! Ҳақимлар сўзида маърифат жам, донолар суҳбатида бойлик, олимлар жавоби саломатлик йўлидир. Байт:

Оқил билан бўлсанг агар ҳамсуҳбат,
Ҳар ишда мақсадинг бўлгай муяссар.
Нодондан қўлингни ювгил тезгина,
Ахлатда дурдан ҳеч бўлмагай асар!

Муиниддин Жувайний

Бефаҳмга сўз тушунтиришдан кўра елкада тош ташиш афзал.

Нодонлик бойўғлидир, бойўғли эса доим харобани излайди.

Нодоннинг вақти фойдасиз ўтади.

Эшак оз овқат еб риёзат чеккан билан ақлли бўлиб қолмайди.

«Аталар сўзлари»

Аристатолис ниҳоятда қариб ва букчайиб қолганда, ҳаётининг гулзорида хазон мавсуми бошланганда ва ўлим элчиси хавфу хатар солиб турганда мусиқа илминини ўрганишга киришди. Дўстларидан бири унга: «Гўру кафан ҳақида ўйлаш лозим бўлган бир пайтда танбур чертишдан уялмайсанми?» — деди. Байт:

Ўқишу ўрганиш ёшларнинг иши,
Кексаларга созу тараб ярашмас!

Ҳаким унга: «Билмаслик оғир айбдир. Ана шундан уялиш керак»,— деди.

Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир доно киши бор эди. У камбағаллик кўйига тушиб қолиб, бир мартабали одамнинг уйига ўғирликка тушди. Қараса, уй эгаси қимматбаҳо матолар устида ухлаб ётар, атрофида эса турли хил бойликлар ястаниб турарди. Доно кишининг кўзи мартабали одамнинг устида қилич ушлаб турган маймунга тушди. Маймун ўргатилган бўлиб, шу онда ўз соҳибининг юзида кетаётган чумолини қилич билан уриб ўлдиришга шайланиб турган эди. Бунни кўрган доно киши чопиб бориб, маймуннинг қўлидан тутиб қолди. Уй соҳиби шарпадан уйғониб кетиб, воқеадан хабар топди-да, ўзича хулоса чиқариб деди: «Қишига толе кулиб боқса ўғри унинг учун-посбонга айланади, душман эса меҳрибон дўстга!» Байт!

Дўстинг бўлса агар беақл, нодон,
Ундан оқил душман яхши минг чандон!

Хожа Самандар Термизий

Нодон одамдан алоқани ўзиш — ақлли одам билан алоқа қилишга баробар:

Нодон суҳбатидан айласанг ҳазар,
Вужудингга асло етмагай зарар!

«Аталар сўзлари»

Азизим, ёмон феълдан юз ўғирмоқ ва ёмон кишилардан узоқ юрмоқ ақлли кишилар учун муҳим ишлардан биридир. Ишни яхши йўлга қўйиш ва ниятни ҳамиша эзгу ишларни бажаришга қаратиш фаросат эгаларининг тутган йўлидир. Демак, ақлли киши ақлли одамлар билан дўстлик режасини тузиши ва нодон кишилардан узоқ юриши лозим. Чунончи айтадилар:

Доно билан зиндон ичидир хуррам,
Нодон билан ҳатто бўстон жаҳаннам!

Хожа Самандар Термизий

Аҳмоққа салом берсанг мендан қўрқяпти, деб ўй-
лайди.

Аҳмоқнинг юраги оғзида, ақлли одамнинг тили эса
юрагида бўлади.

«Аталар сўзлари»

Аҳмоқлик — тарбиясизлик туфайли кишининг табиа-
тига ўрнаб олган иллатлардан биридир. У мустаҳкам-
ланиб олгач, ҳеч бир ҳийла ёки даво билан йўқотиб бўл-
майди. Байт:

Барча иллат учун даво муҳайё,
Аҳмоқлик илллати аммо бедаво!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИКОЯТ. Жолинуc ҳақим вафот этгач, унинг хона-
сидан хат ёзилган қуйидаги қоғозни топдилар: «Энг аҳ-
моқ киши шундай кишики, топган емишини тўхтатмай
оғзига солаверади. Ваҳолонки, табобатда ўртача ейиш
саломатлик гарови!» Байт:

Танпарварлик бўлса доим хаёлинг,
Қачон сенга кулиб боқади иқбол?
Гар гадосан, гарчи шоҳнинг лашкари,
Нафсинг орзусини йўқотгил дарҳол.
Дунёдан умидинг бор экан тезда,
Ҳавас қонин тўкиб, айлагин беҳол.
Қаноатни бойлик деб бил ўзингга,
Шунда бахтинг кулиб, топасан иқбол!

Муиниддин Жувайний

Ўзига ўзи мафтун бўлиш аҳмоқликдир.
Аҳмоқ одамдан аччиқланмоқ ўлик устида ашула айт-
моқ билан тенг.
Аҳмоқ амалдан тез қулайди.

«Аталар сўзлари»

Ҳақимлар одамнинг аҳмоғини ташқаридан кузатиб
билиб оладилар. Аҳмоқ киши кўнглига нима келса оқи-
батини ўйламай қилаверади. Тажрибакор ва ақлли
одамларнинг гапига қулоқ солмайди. Ақлсиз одамлар
нима деса уларга рози бўлади, ўзига бино қўяди. Ким-
ки уни мақтаса ўша кишини яхши кўради. Сўралган нар-
сага ўйламай жавоб бераверади. Ҳар бир ишда шошқа-
лоқликка йўл қўяди. Илмдан холий, хатога эса кон бў-

лади. Бойиб қолса ёки бировга ҳожати тушмайдиган бўлиб қолса ҳеч кимни менсимай, мағрурланиб юради. Сўкиниб гапиради. Биров савол берса жавоб бергиси келмайди. Саволга қўполлик билан жавоб беради. Ўзи сўрамоқчи бўлса ялиниб сўрайди. Кулса қаҳ-қаҳ уриб кулади, йиғласа ундан ҳам ўтқазади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Замона талабига тескари юрган одам сув ичидан олов қидирган кишига ўхшайди.

Аҳмоқ ғазабланса шайтон унга акалик қилади.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир аҳмоқ киши йўлда кетар эди. Ногоҳ бир ойнага кўзи тушди. Ойнага қараб, ўз аксини кўрди-ю, дарҳол ўз жойига қўйди ва деди: «Афу этинг, бу ойна сизники эканини билмабман!» Қитъа:

Ақлсиз қўлига тушганда ойна,
Ўз аҳмоқ юзини кўргай ҳамиша.
Қизиқким, ўз юзин кўрса ҳамки у,
Ўзганинг юзи деб қилар андиша!

Маждиддин Хавофий

ХАЛҚ, ВАТАН, САФАР, САЁҲАТ, АЙРИЛИҚ ВА ЕЛҒИЗЛИК ҲАҚИДА

Аржумандлик байроғини кўтарувчилар ва сарбаландлик ноғорасини чалувчилар шундай кишиларки, улар халқнинг тинчлигини ва осойишталигини ўйлайдилар ва кеча-кундуз шу ҳақда фикр қиладилар, барча кишиларни ўз ака-укаларидек кўрадилар, бировнинг дил шишасини ғазаб тоши билан синдирмайдилар, адоват ва жафо тиконини бечоралик саҳросида юрган ялангоёқлар оёғи остига ташламайдилар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй азиз, халқингга доимо яхшилик қил, қилган яхшилигинг улардан сенга қайтади. Ҳеч кимсага қасддан ёмонлик қилма, кимки ёмонлик қилса қилган ёмонлиги, шубҳасиз, ўзига қайтади.

Муҳаммад Жабалрудий

Халқ кимдан қўрқса, демак ўша одам ёмондир.
Халқ билан бирга хато қилиш якка-ёлғиз ҳолда
хайрли иш қилишдан афзал!
Сен халққа қанча аралашсанг халқ ҳам сенга шунча
ёндошади.

«Аталар сўзлари»

Ақл ва ҳушёрлик қабиласининг саркардаси, равнақ
ва нажот майхонасининг соф майидан ичувчиси шундай
кишики, меҳру муҳаббат асали билан умумхалқнинг
роҳат оғзини ширин қилади. Фард:

Асорат айлагай зеру забар тинчлик асосини,
Вале бечоралар оҳи зулмини қилгуси барбод!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Кимки халққа қандай муомалада бўлса халқ ҳам у
билан шундай муомалада бўлади.

Нонсиз эл бўлмас, кўппаксиз қишлоқ.

«Аталар сўзлари»

Яхши ҳаёт ва узоқ яшаш учун халқнинг дуоси ва
шодлигидан кўра яхшироқ посбон ва қўриқловчи йўқ.
Фард:

Бечоралар нафратидан эмин бўл,
Бир лаҳзада барбод қилур оламни!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Пишай десанг, сафар қил. Сафарда беш фойда бор:
кўнгил ёзиш, куч тўплаш, мол йиғиш, илм ва одоб ўрга-
ниш, доно кишилар зиёратида бўлиш.

«Аталар сўзлари»

Азизим, сафардан кўп тажрибалар ҳосил бўлади ва
беҳисоб фойдалар қўлга киради, деб эшитган эдим мен.
Менда ўша тажрибалар ҳосил бўлди. Энди то ҳаёт экан-
ман бошқа сафар қилиш ҳақида ўйламайман. Байт:

Ғарибликни энди ҳавас қилмайман,
Дўстлар дийдори-ла бўлиш кўп хушдир.

Хожа Самандар Термизий

Одамнинг яхшиси сафарда билинади.

«Аталар сўзлари»

Азизим, сафардан кўпгина тажрибалар ва беҳад фойдалар юзланади. Кўрмайсанми, осмон доимо айланиб тургани учун ҳамма нарсадан юқори, ер бир ерда тургани учун ҳар қандай нокас оёғи остида хор. Байт:

Уйида юраги ғуссага тўлган,
Кишига ҳаммадан яхшиси сафар.
Сафарким, қанчалар оғир бўлмасин,
Уйда сиқилишдан яхшию, беҳтар!

Хожа Самандар Термизий

Ҳаёт лаззати — саёҳат!

«Аталар сўзлари»

Азизим, ғурбат алами сенинг вужудингга етгани ва айрилиқ гармсели гулшанинг сари эсгани йўқ. Сафар шундай дарахтки, фироқдан ўзга мева қилмайди, ғариблик эса шундай булутки, ғам ёмғиридан ўзга томчиларни ташламайди. Йўл азоби — ғўр азоби деганларидек, ҳақиқатан ҳам у дилни куйдирувчи бир шуъладирки, жигарни пора қилади. Демак, энг яхши йўл шуки, кишининг азиз дўстлари бўлатуриб улардан сафарни устун қўймайди, натижаси оху фироқ ёшидан иборат бўлган ёру диёр айрилигини ўз ихтиёри билан қабул этмайди. Чунончи айтадилар:

Ватанни тарк этмоқ ҳазил иш эмас,
Бу иш учун ҳар ким тоб беравермас!
Жудолик дарахтдир барги йўқ, ёлғиз,
Барги бўлса ҳамки, аммо, мевасиз.
Бугун айрилиқдан юрагим гирён.
Азиз ёрни қўлдан чиқариб ҳайрон.
На кўзда уйқу бор, на дилда роҳат,
Азоб ўти барин айламиш ғорат!

Хожа Самандар Термизий

Айрилиқ ўти — жаҳаннам ўтидан кучли.
Айрилиқ — ўлимдан ёмон.

«Аталар сўзлари»

Азизим, ёронлар фироқининг дарди ва дўстлар ҳижронининг ранжи энг оғир дардлардан бири. Маълумки, олам ичини сайр этиш ва инсоният яратган боғларни тамошо қилиш севикли дўстлар ва хуррам рафиқлар бидангина ёқимлидир.

Хожа Самандар Термизий

ҲИҚМАТ. Ҳақимларнинг ҳикматларида келтирилишича, ёлғизликдан кўра қийинроқ меҳнат йўқ. Бироқ ёлғизлик ёмон улфатдан кўра яхшироқдир. Байт:

Ёлғизликдан оғир ранж йўқ жаҳонда,
Ундан баттар нима, биласанми ҳеч?
Ёмон улфат билан яшамоқ эрур,
Ёмон улфатлардан узоқ юру кеч!

Муиниддин Жувайний

Кўнгилда мусаффолик туғдирувчи айрилиқ жафо туғдирувчи яқинликдан яхши!

Маждиддин Хавофий

ҲИҚМАТ. Азизим, кимки улуғлик тожи бошимга қўниб, саломат бўлай деса, ҳаракат камарини белига боғлайди. Кўрмайсанми, пиёдалар шахматнинг катагини босиб ўтганларидан сўнг мардоналиклари туфайли фарзинлик даражасига эришадилар. Қичкинагина ой эса ўн тўрт кунлик сайрдан сўнг ҳилоллик даражасидан тўлин ойлик мартабасига етишади. Байт: •

Покиза инсонлар кўрмайди хорлик,
Лаъл ҳам кондан чиқиб, зарга етишди.

Хожа Самандар Термизий

ЁШЛИК, ЙИГИТЛИК, ҚАРИЛИК, КУЧ-ҚУВВАТ, ҒАФЛАТ, ҚАРЗ, ХОРЛИК ҲАҚИДА

Ёшликда шундай иш қилки, қариганингда фойда берсин ва унинг беҳуда ўтганидан афсус ема!

«Аталар сўзлари»

Агар бир йигит бўлса-ю, ҳеч ким ундан оз бўлсада, бирор наф кўрмаса у йигит йигит ҳисобланмайди. Агар кишидан дунёда бир ёдгорлик қолмаса уни одам ҳисоблаш нораводир. Агар инсондан дунёда бирор китоб ёки иморат қолса, у тириклар қаторида йўқланади ва ундай киши ўлик, деб айтилмайди.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИҚМАТ. Ўз ҳусну жамолининг қадрини ва ёшлигининг бебаҳолигини англамаган йигит бу фазилатнинг

самарасидан бебахра қолади. Бир кекса киши ёшлар билан суҳбат қурганда уларга донмо шундай дер эди: «Ўз ёшлигингиз қадрини билинг, ундан гофил бўлманг, эртага кексалик навбати етгач, надомат бармогини тишлаб қолишдан фойда йўқ!»

Ёшлар айб қилса айб саналмас,
Ёш-да, ҳали, дея қўйишару, бас!

Хуррабий

Ёшлик мастлиги шароб мастлигидан ортиқ.
Йигит йигитдан йиқилади, аммо таслим бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Луқмони ҳакимдан:

— Нега ҳадеб ўғлингга насиҳат қилаверасан?— деб сўрашди.

У эса жавобига шундай деди:

— Кексаларнинг насиҳатлари ёшлар учун боғбон ниҳолни тарбият қилгани кабидир. Боғбон ниҳолдан ўсиб чиққан номуносиб шохларни бутаб туради, ён-атрофида эса фойдасиз гиёҳларнинг ўсиб чиқишига йўл қўймайди. Унинг яхши ўсиши учун бутун кучини сарфлайди. Шундай қилинса ниҳол бақувват бўлиб ўсади. Катта бўлганда ширин-шакар мева қилади. Бордию, ортиқча шохлари кесиб турилмаса, ниҳол тез ўсиб етилсада, яхши ҳосил бермайди, боғбонга эса ундан фойда кам бўлади. Демак, билингки, бола ҳам худди ниҳолнинг ўзидир. Агар у тарбият қилинмаса, ёмон феълларга мубтало бўлади ва фалокат хашаклари ўртасида сўлиб битади!

Боғбондан парвариш кўрмаса ниҳол,
Улғайиб ўсолмас, тополмас камол!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Насаф фуқароларидан бўлмиш бир гуруҳ йигитлар базм ташкил қилишган эди. Базмга мен ҳам таклиф этилган эдим. Бориш истаги кўнглимдан ҳеч ўрин олмаса-да, аммо қолиш хаёли ҳам унинг ўрнини босолмас эди, чунончи бу ҳақда шундай ҳикматни келтирадилар: «Ўйнаб-кулиш ёшлар учун фазилат, қариларнинг зийнати эса узлатдир!» Ўша пайтда шу ерда бир ёш йигит бўлиб, малоҳатда маъруф, латофатда машҳур, соғлому самимий эди. Уни ҳам базмга таклиф этишган экан. Йўлда ҳамроҳ бўлиб бирга кетдик.

Хунук, бадфеъл, бадхулқ кишилар билан,
Жаннатга бормоқлик аблаҳлик эрур!
Аmmo пари пайкар, ҳурлиқо билан,
Дўзахга бормаслик гумраҳлик эрур!

Базмга келгач, суврати инсон, сийрати ваҳший ҳай-
вон кишиларни кўрдим. Менга маълум бўлишича, базм-
дагилар ўтириш тугагач, шу ерда ётиб қолишар экан.
Рухсат сўраб, кетиш пайига тушдим. Ҳалиги йигитга:
«Тур, менга шерик бўл, бу ерда қолма!»— деб қанча
қистамай, гапимга кирмади.

Пандга қулоқ солса агар ҳар йигит,
Ақли раҳбар бўлар доим ўзига.
Ақлдан кам бўлса баҳрамандлиги,
Асло қулоқ солмас кекса сўзига!

Шуьдай қилиб ёлғиз ўзим кетдим. Тонг отгач, эшит
сам, базмдагилар ҳалиги йигитга қалтис ҳазил қили
шибди. Йигит эса ёнидан пичоқ олиб, бир неча кишини
ярадор қилибди.

Хуррабий

Билгинки, барча ишда кишига дўст-рафиқ керак.
Ёлғиз киши ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмайди. Ай-
ниқса номусда ўктам, бағайрат йигитларга ақлли наси-
ҳатчи ва тўғри йўлни кўрсатиб турувчи қария керак!

Хуррабий

Жоҳил кексадан ақлли ёш яхши.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Қарилик зийнати гапираверишда эмас,
балки жим ўтиришдадир.

Сенга айтай бир насиҳат, эй ўғил,
Сол қулоғинг сенга бўлғай жону дил.
Кексаларнинг пандини ёдинга ол,
Не деса «хўп» деб тилингни айла бол!
Ешлигинг сарф айла ҳар бир кексага,
Ёрдамнингни кўрсат, айлан ҳассага!
Кексаларни кўрганингда қочмагил,
Мард кишилар одатидан кечмагил.
Эй йигит, эл бирла бўлсанг яхшидир,
Чеҳранг очиб, шод кулсанг яхшидир.
Шундайини йўл тутки, қолма беҳунар,

Кимда бўлса гар ҳунар ризқи унар.
Яхшиларнинг суҳбатидан тортма бош,
Ёки оқиллар юзига отма тош.
Мард кишиларга қўшил, мардона бўл,
Яхшилиқнинг бобида дурдона бўл!
Ёшлик айёмида ҳар иш осон,
Қаригач кучдан-қолиб аҳвол ёмон.
Ҳўл шохни қайирмоқ мушукул эмас,
Шох қуриб қолгач ёқилгай ҳар нафас.
Ёш ниҳолга сув бериб хўн боқишар,
Қаригач арра солиб сўнг ёқишар.
Ёшлигинини бил ганимат бебаҳо,
У билан мақсадга етмоқдир раво.
Айни меҳнат пайтидир, ҳушёр бўл,
Барчани ҳурмат қилу бедор бўл.
Уйлама шундай қолурмен деб абад,
Ёшлик айёминингга бордир чеку ҳад.
Этагинини кексалик қўли тутар,
Беҳисоб ғамлар ўша онда етар.
Шунда сенга лозим ўлгай ул ҳунар,
Ул ҳунар фазли била ғамлар ёнар.
Сен шунинг-чун дангаса бўлма, ўғил,
Ғайрат айла, беҳунар қолма, ўғил,
Гар кишига яхши инсон ёр бўлар,
Яхши инсон бирла бахти ёр бўлар!

Хуррамий

Эй йигит! Ён-атрофингга қара, манман деган забар-
даст кишилар ажал шарбатини ичмоқдалар. Қуни келиб
сенга ҳам бу косани сипқариш навбати етади. Шундай
экан азиз умринингни ғафлат билан ўтказсанг бундан ҳам
огирроқ шармандалик ва нобакорлик бўлмайди!

Муҳаммад Жабалрудий

Ўз юкини ўзи тортмай, бошқаларга ташлаб қўйган
киши охири хор бўлади.

«Аталар сўзлари»

Эй фарзанд! Агар дунёда доимо бахтиёр бўлай де-
санг, айтилган насиҳатларни ҳеч қачон ёдингдан чиқар-
ма! Баён қилишларича, Луқмони ҳаким ўз ўғлига наси-
ҳат қилиб айтarkan:

— Эй ўғил, бирор киши олдинга бир ҳожат билан
келса ундай кишини ноумид қилиб қайтарма. Қўлингдан

келганича ҳожатини раво қил. Ёнингда етарли маблағнинг бўлса ҳожатманд одамларга қарз бер! Баъзи кишилар бисотида бўлса ҳам қарз беришдан оғринадилар. Керак бўлиб қолганда қарз бериб, ҳожатмандларнинг ҳожатини чиқармоқ дунёда энг яхши фазилатлардан ҳисобланади.

Езишларича, Луқмони ҳаким доимо қарз олар ва пули бўлса бошқаларга қарз берар экан. Унинг ҳиммати ва сахийлигини эшитган кишилар узоқ шаҳар ва қишлоқлардан қарз сўраб келишарди. Кунлардан бир кун номаълум бир савдогар унинг ҳузурига келди ва деди

— Эй Луқмон, мен машҳур савдогар эдим. Давр ҳодисотлари туфайли бутун мол-мулкимдан ажрадим. Ҳозир қўлимда ҳеч нарсам йўқ. Қўлимдан ҳеч бир иш келмайди, касбу ҳуҷарим эса йўқ. Сендан қарз сўраб келдим!

Луқмон уйдан минг динор пул чиқариб, савдогарнинг қўлига тутқазди. Бунни кузатиб турган Луқмоннинг ўғли отасига қараб:

— Эй ота, шунча пулни ҳеч бир ҳужжатсиз нотаниш одамга бериб юбордингиз, у тониб кетса нима қиласиз?— деди.

— Эй ўғлим,— деди Луқмон,— одамлар ҳеч қачон яхшилигинини унутмайдилар. Вақтинча улар сендан юз ўғирсалар ҳам кунни келиб инсофга келади. Ҳақиқий инсон қўлидан келса бошқаларга яхшилик қилмоғи ва қилган яхшилигини эса унутмоғи зарур. Аммо бошқаларнинг ўзига қилган яхшилигини эса унутмаслиги керак.

Муҳаммад Жабалрудий

Ишга киришиш ўйланиб ўтиргандан яхши, ғафлатда қолиш эса кучли душмандан баттар!

Муҳаммад Зеҳний

Ишни пайти келгач, айлагин оғоз,
Замоннинг зайлига қараб бошла боз.
У ўғри кишики тортиб неча ранж,
Талаб қилиб тунда қидиради ганж.
Тараннум қиламан чиройли суруд,
Белидан узилмай турсагина уд!
Деҳқон деб ўйлама ҳар ким сочса дон,
Донидан дон чиқса ўшадир деҳқон!

Низомий Ганжавий

Қудратга эга бўлган пайтнингда ихтиёринг жиловини нафси амморанг қўлига тутқазмаки, у сени ҳалокат жарига қулатади. Голиб бўлган пайтнингда мурувватни ҳам ўйла. Қўл остингдагиларга шафқат билан қарасанг улар ҳам кунни келиб сенга шафқат кўзи билан боқишади.

Ибн Камолпошио

Хорлик йўқликдан келади.

«Аталар сўзлари»

МАРДЛИК, БОТИРЛИК, ШИЖОАТ, ЖАНГ, ҒАЙРАТ, ҲУШЁРЛИК, УЛАРНИНГ ФОЙДАЛАРИ ҲАМДА ҚЎРҚОҚЛИК, НОМАРДЛИКНИНГ ЗАРАРЛАРИ ҲАҚИДА

Азизим, ботир деб шундай кишига айтиладики, у ўз элининг тинчлиги учун ҳар қандай машаққат қадаҳини қўрқмай қабул қилиб, шоду хуррамлик билан нўш этади. Марди майдон деб шундай кишига айтиладики, бундай кишининг ақли бирор ишни қилишга қарор топса жонидан кечиб, ҳаётидан қўл ювиб, мақсад майдонига қадам қўяди. Байт:

Жондан кечиб майдон сари сурган от,
Бахту иқболига бўлар муяссар!

Хожа Самандар Термизий

Маъмурнинг вазири Муҳаммад ибн Довуд кунлардан бир кун бир одамнинг шундай деб турганини эшитиб қолди:

Ақл эгаси бўлсанг журъатга ҳам эга бўл,
Чунки журъат бўлмаса иккиланиш юз берар.

Шунда у қуйидаги байтни илова қилди:

Журъат эгаси бўлсанг шошил ишга солмоққа,
Чунки журъат бузилса ишни орқага сурар!

Муҳаммад Зеҳний

Анушервон Бўзўргмеҳрдан сўради:

— Шижоат нима?

Бўзўргмеҳр унга:

— Юракнинг қуввати!— деб жавоб берди.

Анушервон яна ундан:

— Нега қўлнинг қуввати эмас?— деб сўради.

— Агар юракда қувват бўлмаса,— деб жавоб берди Бўзўргмеҳр,— қўлда ҳам қувват бўлмайди, қўл қуввати юрак қувватига боғлиқ! Шеър:

Юракнинг кучидан қўл куч олади,
Кимда юрак кучли қўл ҳам кучлидир!

Абулбаракот Қодирий

Матонат ҳар бир инсоннинг ўз фикрида ва сўзида саботли бўлиши, бир ишга қўл урганда уни охирига етказиш учун маҳкам туриши ва барча ишда сабр қилишидир. Матонатсиз одам бир ишни бошлайди, бироқ салгина қийинчиликдан сўнг уни ташлаб юборади. Бирор киши уни салгина айбласа ёки камчилигини танқид қилса дарҳол продаси букилади ва ишончини йўқотади, шубҳа остида қолиб, қилаётган яхши ишини ҳам чала қолдиради.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Азизим, ҳар қандай семиздан ботирлик умид қилиб бўлмайди ва ҳар қандай зўр овозли ва йўғон жуссалидан қувват тама қилиш ноўриндир. Кўрганмисан, қамиш қанчалик йўғон бўлмасин барибир ингичка чўпдек сиёнади, лайлакнинг қадди қанча катта ва баланд бўлмасин, бургут қўлида ожиз бўлиб қолади. Байт:

Мардлик кичиклигу йўғонликдамас,
Қара, лайлак йўғон, бургут кичикдир!

ҲИҚОЯТ. Бир тулки ўрмонда яшар эди. Бир куни эрталаб овқат излаганича ҳар томонни кеза бошлади. Тасодифан бир товуққа кўзи тушиб қолди. Уни туттишга бел боғлади. Шу пайт унинг қулоғига баланд бир овоз эшитилди. У чор-атрофга қараб, дарахт тепасида турган йўғон гавдали, семиз бир нарсани кўрди. Иштаҳаси аланга олди. Уша семиз нарсага эришиш мақсадида юз ранжу кулфат билан дарахт тепасига чиқди ва унга чанг солди. Уша нарсанинг ичи бўм-бўш бўлиб, ҳаводан ўзга нарса йўқ эди. Тулкининг очкўзлиги туфайли бу ноғора унинг кўзига семиз ҳайвон бўлиб кўринган эди. Шамол таъсирида дарахт шохлари тебраниб, унга урилар ва чиқаётган овоз эса ҳайвон овози бўлиб туюлган эди. Тулкининг дили ҳасрат ўтидан куйиб надомат ёшларини тўқди. Сўнг ўзига деди: «Эсиз, бу ҳаводан шиш-

ган нарсани деб ҳалол сайдимни қўлдан чиқардим,
фойдасиз бу йўгон гавдадан ҳеч манфаат етмади!»
Қитъа:

Ноғора даранглар тинимсиз вале,
Ичи бўшдир, бундан нима фойда бор?
Ақлинг бўлса ишнинг тагини ўйла,
Ялтироқ ташига қилма эътибор!

Инсонни унинг лисони, яъни тилидан синамоқ керакки, ҳикматларда: «Одамнинг кимлигини либоси ва салласидан эмас, тилидан билинг!» дейилади.

Хожа Самандар Термизий

Эй азиз, билгинки, шижоат барча фазилатларнинг онасидир. Кимда шижоат бойлиги бўлса унда хилма-хил фазилатлар бўлади. Шижоатли кишини барча яхши кўради. Шижоатли киши жангда ҳам душман дилига ваҳима солади, бошқаларни эса олға юришга илҳомлантиради. Шеър:

Қуён юрак бўлса агар ҳар киши,
Жанг бўлса қочишни ўйлашдир иши!
Журъат камарини боғласанг ҳар дам,
Мардлар ичра бўлур сенинг номинг ҳам.

Абулбаракот Қодирий

Мард билан улфат бўлган мардликка етади, номардга яқин юрган киши ғамдан чиқмайди.

Мард одамнинг ваъдаси ҳам нақд, ҳам тез бўлади.

«Аталар сўзлари»

Азизим, бургутга шоҳлар қўлидан жой тайин этилганининг боиси шулки, у ўзини бойўғли каби уй ичига олиб ўтирмайди. Бойўғлининг деворлар орасида қолиб кетганининг боиси эса харобалардан умид узиб чиқа олмаслигидир. Байт:

Бургут каби жавлон уриб сайр қил,
Бойўғлидек токай жойинг вайрона?!

Хожа Самандар Термизий

Шижоатли киши шундай кишики, у ўзини улуғ ишларни бажаришга чанқоқ қилади, дилини эса оғир ишларга чидашга тайёрлайди. Шеър:

Ботир деб аталса менинг ҳам номим,
Ундан ҳосил бўлар обрў ҳам комим!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Мақсадни қўлга киритишда ғайрат иш беради. Ҳар кимда ғайрат бўлмаса унда ўзгаларга ибрат бўла олиш қобилияти бўлмайди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Бир куни бир ҳақимдан: «Ботирлик яхшими ёки ақлу тадбирми?»— деб сўрадилар. У эса: «Ботирлик тиф бўлса, ақлу тадбир қўлдир. Агар уларга иш қилиш топшириладиган бўлса қўл тифсиз ҳам уни амалга ошира олади, аммо тиф қўлсиз бирор ишни амалга ошира олиши муаммо!» деб жавоб берди. Қитъа:

Ақлу тадбирсиз киши қўлдан берар мол-мулкин,
Ақлу тадбирга суян бойлигим турсин десанг!

Абулбаракот Қодирий

Ҳушёр шундай одамки, қўлида борини диққат билан сақлайди. Бугунги ишни эса эртага қолдирмайди.

— Йигит йигитдан нимаси билан ортиқ?

— Ҳушёрлиги билан!

Ҳушёрлик улкан бойлик, танбаллик эса вақтни беркорга ўтказишдир.

«Аталар сўзлари»

Азизим, жанг они ва уруш соатларида баҳодир киши фақат шуҳрат ҳақида ўйламаслиги, ҳаётим ва мол-мулким ҳеч нарса эмас, деб ўзи учун ўзи ҳукм чиқариши зарур. Жанг пайтида арзимас нарсалар ҳақида ўйлашдан кўра енгиш ҳақида ўйлаш афзал. Байт:

Номусдан афзалроқ бўлса агар бош,
Салламас чимматни ёпингин, эй ёш!

Хожа Самандар Термизий

Айтишларича, бир араб саркардаси бор эди. Қариб қолшига қарамасдан унинг дилида ҳамон шижоати йўқолмаган эди. Бир куни отга минмоқчи бўлди. Икки киши келиб, унинг қўлтигидан олиб, отга зўр-базўр миндириб қўйдилар. Улардан бири таъна қилиб: «Отга зўрға миндириб қўйдигу, унинг қўлидан нима иш келарди?»— деди. Буни эшитган саркарда унга қараб: «Ҳа,

отга икки киши миндирди, аммо уни минг киши ҳам тушира олмайди!»— деди.

Буни эшитиб турган Анушервон унга таҳсин ўқиди ва деди: «Ҳа, у рост айтади, қўл юрак қувватига тобе-дир, унинг юрагида ботирлик кучи бор!»

Абулбаракот Қодирӣ

Азизим, беақл киши шундай кишики, жанг вақтида сулҳ тузишни истайди, тинчлик пайтида эса жанг қилишни хоҳлайди, қаҳрини сочиш лозим бўлган пайтда лутфу карам эшигини очади. У оқилларнинг мана бундай деганини билмайди:

Бемаврид жангу сулҳ фойдасиз, зиён,
Гулга гул бўлгину тиконга тикон!

Ёки:

Тинчлик истасалар тинчликдан кечма,
Жангга талаб қилса юз буриб қочма!

Хожа Самандар Термизӣ

Афросиёб ўз лашкарига: «Жангга ҳарис бўлинг, узоқ яшайсиз, ўлимга ҳозир бўлинг, бахту иқболингиз кулади!»— дер эди.

Абулбаракот Қодирӣ

Келтиришларича, Искандар жангга отланиб, кетиш олдидан устози Арастудан насиҳат ва маслаҳат олар экан. У бир кун Арастуни чақирди ва унга деди: «Эй ҳақим, мен узоқ юртларга бормоқчиман, у ерларда турли хил одамларга дуч келаман, улар билан қандай муомала қилишим керак?» Ҳақим унга шундай насиҳат қилди: «Эй Искандар, иложи борича одамларда ўзингга нисбатан душманлик ҳиссини уйғотма, дўстларингни эса ҳар хил сўз ва феълнинг билан хафа бўлишларига йўл қўйма. Биров сенга душманлик қилса унга ёмон кўз билан қараш ўрнига яхши сўз ва ҳадялар билан хурсанд қил. Натижада дўстга айланади. Дўстларингни гапига қулоқ сол, уларнинг иззат-ҳурматини жойинга қўй, шунда улар душманга айланмайди». Искандар унга: «Яна давом эттир»,— деди. Ҳақим деди: «Душманнинг битта-иккита бўлса ҳам уларнинг нима қилаётганидан беҳабар бўлма, юмшоқлик билан қилиш мумкин бўлган ишни қўполлик билан амалга оширма!»

Абулбаракот Қодирӣ

Номард одам ҳақни қўйиб, ноҳаққа майл этади.
Номард киши узрингни қабул этмайди, хатоингни эса
кечирмайди.

Разилона яшагандан мардона ўлган яхши.
Занф одам эҳтиёткорликни қўлдан бермаса душ-
манни йиқади.

«Аталар сўзлари»

Қўрқоқнинг жанжали узоқ бўлади.
Бировни қўрқитмаган бировдан қўрқмайди.
Кучли одамларга ярашмайдиган иш кучсизлардан
қасос олиш.

Тухум ўғирлаган одам туя ҳам ўғирлайди.
Қўрқув шундай ҳиски, у барча инсоннинг юра-
ги билан таниш.

Ожизларнинг қуроли — шикоят.

«Аталар сўзлари»

ИШҚ, МУҲАББАТ, НОЗ

ҲИҚМАТ. Ишқ либосини кийишдан ор қилиш ва му-
ҳаббат лаззатидан бебаҳра бўлиш табиатнинг оғир жа-
фоси ва касаллик тақозосидир.

Маждиддин Хавофий

ҲИҚОЯТ. Келтиришларича, ҳижрон ғамидан ўқ
еган бир киши ночорлик туфайли гоҳ йиғлар, гоҳ кулар,
гоҳ нола чекиб, бошига тупроқ сочар эди. Уни кўрган
бир киши: «Ажабо, бу одам жинни бўлибди, уни банд-
га солиб, даволаш керак, токи бу номақбул қилиқдан
кутулсин!»— деди. Бироқ унинг дардидан воқиф бир
киши ўтиб борар экан, унинг шундай деганини эшитдим:

Ошиққа на занжир, ва на банд писанд,
Унга таъсир қилмас, на таъна, на панд!
У шундай ҳолдаки, ўт ичра гўё,—
Ташлаб юборилган бир сиқим сипанд!*

Хуррамий

* Сипанд — исриқ уруғи.

ҲИҚМАТ. Киши ўз ёрени ағёр билан кўргандан кўра
жудолик меҳнатини тортгани афзал. Байт:

Умрбод жудолик кўрганим афзал,
Сени ўзга билан кўрган замоним!

Муиниддин Жувайний

ҲИҚОЯТ. Шириндан сўрадилар: «Хусравнинг шунча
шону шавкати бўлса ҳам, уни севмай, бечора Фарҳодни
нима учун севасан?» Ширин жавоб бериб деди: «Чунки
Хусравнинг менга нисбатан бўлган севги даъвоси тили-
нинг учиди, Фарҳодники эса жонининг ичидадир!»
Шеър:

Неча Хусрав ишқ билан Ширинга урсин лофу қоф,
Лек Ширин қадрини Фарҳоддан ўзга билмагай!

Хуррабий

ҲИҚМАТ. Сўрадилар: «Ошиқ учун энг оғир уқубат
нима?» Жавоб берди: «Ўзоқ муддатли умиддан кейинги
ноумидлик!» Байт:

Умидвор бўлса-ю, ноумид қолса,
Бундан ортиқ дард йўқ ошиқ-маъшуққа!

Мажидиддин Хавофий

Муҳаббат маслаҳатсиз пайдо бўлади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Мажнун ҳақида ҳикоя қилишларича, у
ҳар кун Лайлини кўргани келар, аммо Лайли ундан
юзини яшириб олар экан. Бир кун Лайлидан: «Нега
юзингни ундан яширасан?»— деб сўрадилар. Лайли:
«Ҳар кун юзимни кўрсатаверсам, унинг дилида менга
нисбатан бўлган муҳаббати камайиб қолишидан қўрқа-
ман!»— деб жавоб берди.

Хуррабий

Бирор нарсага ортиқча муҳаббат қўйиш кўзни кўр,
қулоқни кар қилади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, Хусрав Парвиз ўзининг қон-
хўр душманини ўлдириш мақсадида кучли заҳар тайёр-

латган эди. Заҳарни шишага қўйдириб, ҳеч ким кўрмайдиган жойга осиб қўйди. Сўнг Ширинга тайинлаб деди: «Зинҳор бу шишанинг оғзини очма, ҳеч кимга кўрсатма, ҳақимлар ҳикмат юзасидан кўп йил уринишлардан сўнг ушбу нарсани юзага чиқардилар!»

Айтишларича, кунлар ўтиб Ширин Фарҳод билан учрашиб қолди. Ширин унга илтифот тариқасида ўша шишадаги нарсадан қўйиб, узатди ва деди: «Бу шундай шарбатки, Хусрав унинг ҳар қатрасини жонидан азиз кўради, ҳеч кимга бир томчисини ҳам раво кўрмайди!» Ширин унинг қаттол заҳар эканини билмас, аксинча жон бағишловчи обиҳаёт шарбат деб хаёл қилар эди.

Фарҳод Ширин қўлидан пиёлани олди ва уни оддий сувдек сипқариб юборди.

Ҳар киши ишқ йўлида лоф урса-ю,

Жонидан кўрқса агар ошиқ эмас!

Ширин ундан: «Қалай, асал эканми?»— деб сўради. Фарҳод «Билмадим, аммо уни сенинг қўлингдан ичганим учун асалдан ширин!» деди.

Кимнинг юрагида ишқ бўлса пинҳон,
Заҳарни шакар деб қилади гумон!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир киши ўз ўғлини ҳаёт учун зарур бўлган баъзи фанларни ўрганиш учун бир муаллимга топширди. Байт:

Дунёнинг қарори илм биландир,
Илмсиз кишига йўқдир эътибор.

Бир куни муаллим онасига шикоят қилиб: «Ўғлинг илм ўрганишга унамаябди, вақтини ўйин-кулги билан зое ўтказмоқда»— деди. Байт:

Ҳар инсон илмдан тополса баҳра,
Иши ўқиш ила саволу жавоб!

Онаси муаллимдан: «Билолмадингми, унинг табиати қайси касбга мойил, ҳаракати қайси ишга қобил?»— деб сўради. Муаллим: «У касб ўрганишдан ўтиб, қобилиятдан маҳрум бўлган. Билишимча, унинг хотири маҳуб учун нигорон, дили эса маъшуқ юзига ҳайронга ўхшайди:

Ўзи меҳнатга ожизу боши савдога лиқ тўла,
Бугуну эртанинг фикри ҳақида ўйламас асло!

Агар мен илму иймондан савол қилсам у васлу ҳижрондан гапиради, агар мен ҳалолу ҳаромдан ҳикоя қилсам у зулф ила ҳолдан оғиз очади.» Онаси деди: «Ишқ кўчасидан юришнинг оқибати саломатлик бўлмаса ҳам, аммо бу йўлдан юриш маломат ҳам эмас! Ишқ изтиробли бўлса ҳам, аммо ошиқ бўлиш ихтиёрини эмасдир!» Байт:

Домга тушган ночор қушнинг ҳолини,
Озод юрган бургут билмас ҳечқачон.
Қафасдаги булбул нолишин эса,
Ер-ла юрган каптар сезмас бегумон.

Уни озод қил! Ишқда шундай хосият борки, у кишини латофатли, назокатли ва ҳушёр қилади!» Байт:

Ҳар кимсанинг боғ ила бўстонлари бўлса ҳам,
Хушнуд эмасдир ҳаргиз унда ёри бўлмаса.
Кўнгил бермоқ бировга, ҳаётнинг ўзи шулдир,
Жонсиз сувратдир кимнинг гулбўзори бўлмаса!

Маждиддин Хавофий

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, Лайли ишқ ва ҳуснда машҳур бўлиб кетгач, ўша давр подшосининг кўнглида уни кўриш истаги туғён уриб, шунча гап-сўзга сабаб бўлган Лайлининг жамоли қандай эканини билмоқчи бўлди. У Лайлини кўргач, ҳафсаласи пир бўлиб, хилватга равона бўлди ва яқинларига қараб: «Лайли чиройли эмас экан, Мажнуннинг унга шунчалик мафтун бўлишининг боиси нима экан?» деди. Улар: «Лайлининг гўзаллигини пайқаш учун унга Мажнуннинг кўзи билан боқиш керак!» — деб жавоб беришди.

Хуррабий

Севгининг кўзи кўр.

«Аталар сўзлари»

**ХУШХУЛҚЛИК, ОЧИҚ ЮЗЛИЛИК, ШИРИН
СУЗЛИК, РАҲМ-ШАФҚАТ, МУРУВВАТНИНГ
ФОЙДАЛАРИ ВА БАДФЕЪЛЛИК, ҚУПОЛЛИК,
МИННАТНИНГ, ГАМНИНГ ЗАРАРЛАРИ ҲАҚИДА**

Мулойимлик — ризқ сари етакловчи калит!

Муҳаммад Зеҳний

Эй биродар, бўлса идрокнинг мудом,
Элда бўлгин доимо ширин калом!
Хўмрайиб ҳар кимса аччиқ сўзлагай,
Дўстлари ундан қочишни кўзлагай!

Фаридиддин Аттор

Болалар ўз оталаридан мерос қилиб оладиган уч
афзал нарса бор: хушмуомалалик, одоб ва садоқат.

Муҳаммад Зеҳний

Бир ҳақимнинг айтишича, хушмуомалаликнинг ўнта
белгиси бор. Улар қуйидагилар: инсоф, ақл, илм, ҳилм,
олижаноблик, кўркам феъл, яхшилик, сабр, шукр, му-
лойимлик.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Баъзи ҳақимларнинг фикрича, хушхулқликнинг ўнта
нишонаси бор. Улар қуйидагилар: биринчи, яхши иш-
ларда одамлар билан ҳамиша бирга бўлиш, иккинчи,
нафс кўйига кирмаслик, учинчи, ўзгалар айбини қидир-
маслик, тўртинчи, бировдан бирор айб содир бўлса, уни
яхшиликка йўйиш, бешинчи, айбдор узр сўраса айбини
кечириш, олтинчи, муҳтожлар ҳожатини чиқариш, еттин-
чи, ўзи ҳақида ўйлайвермай, бошқалар ҳақида ҳам қай-
ғуриш, саккизинчи, ўз айбига иқрор бўлиш, тўққизин-
чи, очиқ юзлик бўлиш, ўнинчи, хушмуомала бўлиш.
Байт:

Жаҳонда қидириб, кимдан сўрмадим,
Яхши хулқдан яхши нарса кўрмадим!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Инсон гўзаллигининг асоси унинг чиройли
хулқидир.

Чиройли хулқ билан инсон инсондир,
Четдан боқсанг шакли ҳаммаси бир хил.
Рангу ҳиди билан фарқи билинар,
Езилишда бир хил бўлган «гулу гил»!

Хурраий

Ширин сўзлик ва мулойимлик балони қайтаришга
қодир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Азизим, дилиннга мулойимлик ва сабот нури билан оро бергинки, ҳалим* кишининг дили малоҳатли бўлади. Маънолар гавҳарининг хазинадори мавлавий Жалолдин Румийнинг қуйидаги сўзлари бу маънога гувоҳдир:

Ҳилм** тиғи пўлат тиғдан ўткирроқ,
Ҳилм юз лашкарни енгар беяроқ!

Хожа Самандар Термизий

ҲИҚМАТ. Бир ҳақимдан: «Кўркам хулқли киши ким?»— деб сўрадилар. У эса: «Ёмон хулқига сабр қилган киши!»— деб жавоб берди. Байт:

Олий ҳиммат билан покиза кўнгил,
Кишини етказар бахту камолга.
Ҳар кимнинг дилида бўлса бадфеъллик,
Умрини совураб бир кун шамолга!

Хуррамий

Айтадилар:

— Агар сен ҳаётим яхши ўтсин десанг дўстга ҳам, душманга ҳам очиқ юзли бўл, ўзингни баланд тутишга уринма, ўтирганда бармоқларингни бир-бирининг орасига суқиб ўтирма, узугингни ўйнама, тирноғинг билан тишларингни кавлама, бармоғинг билан бурнингни ушлама, одамларга қараб керишма!

Абулбаракот Қодирий

— Етиш қийин бўлган нарсаларингга қандай қилиб етдинг?

— Душманларимга очиқ юзли бўлиш, дўстларимга эса яхшилик қилиш билан!

«Жовидони хирад»

ҲИҚМАТ. Уч кишини уч жойда таниш мумкин. Мулойим одамни ғазаб келганда, ботир одамни жанг майдонида, ҳақиқий дўстни ҳожат тушганда. Байт:

Дўстларинг муҳтож бўлса пул ила қилгин мадад,
Душманинг қилса ҳужум тиғ ила жонин суғур.
Ҳар қачон ёдингда бўлсин ҳар киши мардман деса,

* Ҳалим — мулойим киши.

** Ҳилм — мулойимлик.

Мардлигини билмоқчи бўлсанг мардлигин
майдонда кўр.
Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТ. Ардашер Бобак ўз юртини адолат зийнати билан безатган эди. Бир куни у ўз ўғлининг ғоят қимматбаҳо кийимлар кийиб олганини кўрди. Уни олдиға чақириб: «Ўғлим, киши шундай либос кийсинки, бундай либос ҳеч бир хазинада бўлмасин!»— деди. Ўғли ундан «Эй ота, у қандай либос, нимадан қилинади?»— деб сўради. Отаси унга: «У шундай либоски, матоси яхши хулқ ва яхши ишдир, ипи эса муроса ва сабрдан бўлади!»— деди. Байт:

Доимо яхшидир ишбилармандлик,
Муроса ҳам доим яхшидир аммо.

Абулбаракот Қодирий

Ҳар ким билан кулиб туриб, очиқ юзлилик билан сўзлаш!

Муҳаммад Ҳусайн

Ўз ўрнида қилинмаган мулойимлик аҳмоқликдир:

Тикон бўлишнинг ҳам ўз ўрни бордир,
Беҳуда мулойим бўлган ҳам хордир.

«Аталар сўзлари»

Бир улуғ киши айтган эдики, кўркам хулқ қўйидагича бўлади: олиб кетса, берилади, яхшиликдан маҳрум этилса яхшилик қилади, зулм қилса мурувват қилади, шундай қилган кишига одамлар ибрат кўзи билан қарайдилар.

Бир доно киши бир улуғ олимнинг қўйидаги сўзларини келтиради: «Ёқимли хулқ кишининг барча айбларини қуёш қорни эритиб юборгандек эритиб, йўқотиб юборади».

Абулбаракот Қодирий

Раҳм ва шафқат инсонларнинг энг яхши фазилатларидан биридир. Раҳму шафқатли киши доимо одамларга ёрдам қўлини чўзади, ожиз ва нотавон кишилардан хабар олиб туради. Байт:

Ожизларга ёрдам қилмоқ улуғликни оширади,
Сулаймон ҳам назар қилгай эди доим чумолига.

Бу ерда назар қилмоқ сўзи раҳм ва шафқат қилмоқ маъносида. Мурувватли ва шафқатли одамни ҳамма ҳурмат қилади, номини эса эҳтиром билан тилга олади.
Байт:

Нияти пок бўлса ҳар кимни агар,
Гул-гиёҳ ўрнига гавҳар ўстирар!

«Махзан ал-улум»

Бир ҳақимдан: «Хушхулқ киши қандай киши?»— деб сўрадилар. Ҳақим: «Ҳеч нарсадан ранжимайдиган киши!»— деб жавоб берди. Ёмон хулқли киши ҳақида сўраганларида эса: «Ёмонлик билан яхшилик ўртасидаги фарқни билмайдиган киши!»— деб жавоб берди.

Хуррабий

Кимки мулойим бўлса саодатлик, кимки камгап бўлса саломат бўлади.

Тили ширин одамнинг дўсти кўп бўлади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Бир ота ўз фарзандини дўстлари билан улфат бўлишдан ман қилар, ёронлар илтифотидан маҳрум қилишга уринар эди. Фарзанд эса унинг сўзига кирмас эди. Бир кун унга дедим: «Ота кўнглини оғритишинг яхшими?» У деди: «Юзлаб одамларнинг кўнглини ўкситишдан кўра бир дилни оғритганим маъқул!»

Гавҳар учун пайдо бўлгач харидор,
Дурнинг садаф билан нима иши бор.

Хуррабий

Фаридундан сўрадилар: «Одамларни ўзингдан узоқлаштирмасликнинг чораси нима?» У деди: «Чидам ва мулойимлик». Яна ундан: «Мушкул нарсаларни қандай ҳал қилса бўлади?» деб сўрадилар. У яна: «Чидам ва мулойимлик билан!» деб жавоб берди. Бу борада шоирлар шундай дейишади:

Сўзлашув, муроса билан битажак,
Ҳар қийин масала, ҳар бир қийин иш.
Қалқону тиф билан битмаган ишни,
Юмшоқ сўзлик билан мумкин битириш!

Абулбаракот Қодирий

Ширин сўз — одамларнинг қалбини боғловчи за-
жирдир.

Кишида илм билан ҳалимликнинг бирга бўлиш
буюк фазилат.

«Аталар сўзлари»

Ҳакимларнинг айтишича, шижоат, саховат ва хуш-
хулқлик энг аъло фазилатлар бўлиб, бу сифатларга эга
бўлган кишилар доимо улуғлик сармоясидан баҳраманд-
лик топганлар. Мазкур сифатлар ичида хушхулқлик
алоҳида диққатга сазовордир. Негаки шижоатга аҳён-
аҳёнда иш тушади. Саховат олий фазилат бўлса-да, у
барчага муяссар бўлавермайди, унинг уддасидан чиқиш
учун кишига ҳар хил шарт-шароитлар керак. Аммо хуш-
хулқлик шундай нарсаки, унга барча одам ета олади.
Ёқимли хулқ эгасидан барча катта-кичик хурсанд бў-
лади. Бундай хулқ эгаси бошқаларни хурсанд қилиши-
дан ташқари ўзи ҳам доимо хурсанд юради, бошқалар-
дан эса ўзига муҳаббат ва мулоимлик қайтади. Қитъа:

Абадий саодатнинг калити хушфеълликдир,
Аммо унга баъзилар доим муяссар эрмас!

Абулбаракот Қодирий

Ростдан ҳам, барча нарсдан ёқимли сифат хуш-
феълликдир. Хушфеъллик одамга донмо керак. Чунки
хушфеълликка ҳамма одам муҳтож! Байт:

Юз миллатнинг китобин ўқиса ҳам омидир,
Одамийлик китобин ўқимаса ҳар киши!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Лутфу карам аҳлига ўз қўл остидагилар
билан ёмон муомала қилиш, уларга беҳуда азоб бериш,
бўлар-бўлмасга хафа қилавериш нораводир. Аксинча
уларни ўз лутфу карами билан парвариш қилиши, тўғри
йўл кўрсатиши ва айбларини афу этиши лозим. Дунё
йўли текис эмас, биров ўз ақли билан тўғри юролса,
бирова қоқилади. Қоқилганни эса суяш керак. Байт:

Бировга қилмагил жабру жафо охир хатар бордир,
Ҳамиша яхшиликдан кўнгил шоду зафар бордир.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Тулкидан: «Қачонгача овқат тополмай оч юрасан,
шернинг хизматини қилсанг бўлмайдими, барча жони-
98

ворлар шернинг мулозаматини қилиб овқатидан баҳраманд бўляптилар»,— деб сўрашди. Тулки: «Мен ҳам кунни келиб бошқа ҳайвонлар овқати бўлиб қолишдан кўрқаман»,— деб жавоб берди. Байт:

Яхши феълли киши душманинг бўлса,
Бадфеъл дўстдан кўра афзалроқ эрур!

Хурабий

Эй ўғил! Токайгача сен ўз осойишталигинг ҳақида ўйлайсан? Шундай иш қилки, сен сабабли бошқа одамлар ҳам осойишталик топиб роҳатга етсин!

Абдибек Шерозий

Еши улуғ кишиларни иззат ва ҳурмат қил! Қичикларга шафқат ва марҳамат кўрсат!

Муҳаммад Ҳусайн

ҲИКОЯТ. Бир кун Сулаймон Варроқ шундай ҳикоя қилган эди:

— Кунлардан бир кун халифа Маъмун олдида ўтирган эдим. У заргарни чақиртирди ва унга каттагина ёқутни бериб, ундан узук тайёрлашни буюрди. Эртасига худди шу пайтда унинг олдида ўтирган вақтимда узук эсига тушиб, заргарни йўқлатди. Эшикдан кириб келган заргар терак япроғи каби титрар эди. Маъмун ундан нима воқеа бўлганини сўради. Заргар жавоб қайтариб деди:

— Узукни тайёрлаб, энди унга нигинни ўрнатаётган эдим, қўлимдан тушиб, сандонга тегди ва тўртга бўлиниб кетди!

Катталиги ва ноёблиги жиҳатидан камдан-кам ҳукмдорда бўладиган бундай ёқутнинг сингани Маъмунни қанғуга солмади ва заргарга қараб:

— Майли, хафа бўлма, бориб ундан тўртта узук яса!— деди.

Маъмундан содир бўлган бундай муомала — чидам ва мулойимликнинг юксак даражаси эди. Байт:

Юмшоқликдир камолотнинг мояси,
Иззат билан улуғликнинг сояси.
Хижолатли кўзларгадир тўтиё,
Синган юрак ойнасига мўмиё!

Абулбаракот Қодирий

Инсонийлиги бўлмаганнинг мулойимлиги ҳам бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

Анушервон Бўзўргмеҳрдан: «Мулойимлик нима?» деб сўради. У деди: «Мулойимлик ахлоқ дастурхонининг тузи. Ҳилм, яъни мулойимлик сўзини тескари ўқисанг, милҳ, яъни туз бўлади. Ҳеч бир овқат тузсиз таъмга эга бўлмайди. Ҳеч бир хулқ ҳам ҳилм, яъни мулойимликсиз камол тополмайди!» Анушервон яна ундан: «Мулойимликнинг белгилари қандай бўлади?»— деб сўради. «Унинг уч аломати бўлади»,— деб жавоб берди Бўзўргмеҳр. «Биринчиси — биров сенга қовоғини солса ёки аччиқ сўзларни айтса ҳам, унга нисбатан ширин сўз айтсан, агар у ўз феъли билан хафа қилса уни хурсанд қилишга уринасан. Иккинчи — ғазаб ўт олиб, осмонга ўрлаган пайтда ҳам, сукут қилиб хомуш бўлиб турасан. Учинчи — бирор кимса кирдикори билан ғазабга лойиқ бўлса ҳам ғазабни ичга ютиб, ўзингни босасан!» Байт:

Ёмонликка яхшилик қилмоқ,
Оқилларнинг наздида хушроқ.
Бу маънига ҳар кимки етди,
Ёмонликка яхшилик этди.

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Эркак учун энг яхши либос — ширин сўзлик. Хотин учун энг аъло кийим — очиқ юзлилик!

Муиниддин Жувайний

ҲИҚМАТ. Икки нарсани киши ўзидан қувиши қийин: бири — соя, иккинчиси — бадфеъллик!

Хуррабий

Ўзингдан улуғлар сенга раҳм қилишини хоҳласанг ўзингдан пастларга раҳм қил.

Меҳрибонлик фақат инсонни эмас, ҳатто ҳайвонни ҳам ром қилади.

«Аталар сўзлари»

Луқмони ҳақимдан: «Сен ўзинг кўрган иллатлар ва айблардан қайси бирига даво тополмадинг?» деб сўрадилар. Луқмон: «Мен барча иллатларга ҳикмат юзасидан даво топдим, аммо даволай олмаганим бадфеъллик бўлди!»— деб жавоб берди. Байт:

Ҳар ким яхши хислат топмоқчи бўлса,
Фақат яхши феълни изласа создир.
Бадфеъллик баданга ёпишган дардди,
Қанча даво қилма барибир оздир!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир ёш йигитдан: «Гўзаллар нима учун бунчалик қўпол ва гиначи бўладилар?»— деб сўралди. У эса: «Қимки ҳусни ва ёшлигига мағрур бўлса мулойимлик неъматидан маҳрум бўлади!»— деб жавоб берди. Байт:

Эй ўзининг ҳусни-ла мағрур,
Мендек хаста ҳолини бир кўр.
Тикон ўсиб чиққач гулингдан,
Қадру қиймат кетар қўлингдан.
Бедил ҳолин билурсан шунда,
Аммо фойда бермас ўшанда!

Хуррабий

ҲИКОЯТ. Бир зебо йигит ҳақида ҳикоя қилишларича, у пайваста шароб ичар, гулдек юзини сўлдириб, ёру дўстларининг жонига жафо тифини санчар эди. У сархушлик туфайли бечоралар дилини ёндиради, жигари қонлар танини азоб ўқи билан юрталар эди. Натижада дўстлари уни даволашдан кўз юмдилар, гулгун жамолига боқишдан эса дил уздилар.

Эшитишимча, бир куни унинг ҳузурида Лайли ва Мажнун ҳақида суҳбат бўлибди. Шунда у йигит: «Лайли унчалик гўзал эмас экан, нега энди Мажнуннинг дили унга шунчалик ром бўлган экан?»— деб қолибди. Шунда дўстлари: «Мажнунни ром қилган нарса Лайлининг чиройли жамоли эмас, балки чиройлик хулқи!»— деб жавоб беришибди. Байт:

Дилраболар ошиқ аҳлин ўлдирур тош дил билан,
Лек қайта тиргизур хушхулқу, ширин тил билан!
Сен газаб бирла бирор филни енголмассан бироқ,
Бўлса юмшоқлик уни ром айлагунг бир қил билан!

Хуррабий

**ВАЪДА, ВАЪДАГА ВАФО, ОР-НОМУС, ҲАЁ, ИФФАТ
ВА КАМТАРЛИК ҲАҚИДА**

Ҳакимлар айтади:

— Ваъдага вафо қилмайдиган кишини яхши кўришдан кўра хавфлироқ ва яхшилик қилсанг билмайдиган одамга яхшилик қилишдан кўра зиёнлироқ нарса йўқ!

Муҳаммад Зеҳний

Бировга ваъда берган бўлсанг ваъданга вафо қил! Ваъдага вафо қилиш мард кишиларнинг иши, улуғ кишиларнинг эса чиройли хислатларидан биридир! Байт:

Ваъдага вафодан кўра яхшироқ,
Нарса йўқ жаҳонда мундоқ ўйлаб боқ!

Муҳаммад Ҳусайн

Вафоли одамнинг дўстлиги ҳам самимий бўлади.

«Аталар сўзлари»

Кишидан ҳаё кетса тездагина бало етиб келади!

Муҳаммад Зеҳний

ҲИҚМАТ. Ҳаё кишиларни ёмон йўлдан қайтарувчи ва яхшилик сари ундовчидир. Кимнинг ҳаёси бўлмаса унинг уяти бўлмайди. Барча қабиҳ ишларни қилишдан ҳам қайтмайди. Кишида ҳаё бўлса нафс унинг устидан ҳоким бўлолмайди ва ўз йўлига соллолмайди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳар бир ақл эгаси шарму ҳаё йўлида мустаҳкам туришни ўз ҳаёти равнақининг сабаби қилиб олса, замонанинг катта-кичиги унинг ҳузурига ва суҳбатига харидор бўладилар, одамларнинг муҳаббати унга писбатаи кундан кунга ошаверади, ҳурмат ниҳоли эса дўстлар баҳорининг тарбияси билан мақбуллик боғида нашъу намо тошаверади. Эҳтиром боғининг гуллари ҳамиша куз шамолининг зараридан таназзулга юз тутмайди. Муаллиф:

Ҳаё соҳиблари иззатда бўлгай доимо хуррам,
Ҳаёсиз бўлса ҳар ким кунни қолгай надоматга!

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКОЯТ. Қўршапалакдан:

— Оламга нур таратиб, ҳаёт багишловчи қуёшни кўришдан нечун ор қиласан, бунинг сабаби нима?— деб сўрадилар.

— Ҳаё!— деб жавоб берди у.

Рубоий:

Қўршапалак ҳолидан сўрадилар бир кун,
«Нечун офтобга боқмай, учасан фақат тун?»
Деди: «Ҳақиқий офтоб ёримнинг жамолидир,
Ёр жамоли турганда нечун ёқтирай кунни?!»

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Искандар сўзидан: «Ваъда бериб бажармаслик нақадар қабиҳ иш, гапирмай туриб, иш бажариш эса қандай чиройли! Қитъа:

Гапирмай бажарган мард киши бўлар,
Гапириб бажарса ярим марддир у.
Гапирсаю, бироқ бажармаса ҳеч,
У тўлиқ номарддир, эл ичра кулгу!

Абулбаракот Қодирий

ЯХШИЛИК, ЁМОНЛИК, ЯХШИ ОДАМЛАР, ЁМОН ОДАМЛАР, ТУҒРИЛИК ВА ЭГРИЛИК ҲАҚИДА

Яхшилик кўзловчи бўйнига зинҳор,
Қилич тортма ҳамки бўлса гуноҳкор!

Низомий Ганжавий

Яхшига қўшилган кишилар яхшилик томонга юридилар, шунинг учун сен олим, фозил, доно ва билимдон кишилар билан ҳамсуҳбат бўл, уларнинг суҳбати кишининг дил ойнасидан ҳирс, тама ва бахиллик ғуборини супуриб ташлайди. Назм:

Софдиллик, хушхулқлик булар ҳаммаси,
Билгинки, одобнинг берган меваси!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Луқмони ҳаким ўз ўғлига деди:

— Эй ўғлим, қилган хатоларингни ўлгунингча кўз ўнгингда тут! Аммо қилган яхшиликларингни кўз олдиндан нари қил!

Муҳаммад Зеҳний

108

ҲИҚМАТ. Қўлингдан яхшилик келмаса ёмонлик қилишдан ҳам қоч! Агар оғзингда яхши гапинг бўлмаса тилингни бўҳтон ва ғийбат билан булғашдан асра! Байт:

Бировга яхши гап гапиролмасанг,
Заҳар ҳам қўшмагил ҳар бир сўзингга!

Муиниддин Жувайний

Одамларнинг яхшироғи ўз қалбида яхшиликка йўл очгани ва ёмонликни ҳамда очкўзликни ҳайдаб чиқарганидир!

Муҳаммад Зеҳний

Аблаҳни кўргилки, талашиб бир санг,
Ўзаро урушиб қилишади жанг!

Низомий Ганжавий

Яхши ишлар денгизининг ғаввослари шундай кишилар бўладикки, яхши ишлар жавоҳирини ҳусну хулқ риктасига териб, ширин забонлик шакарини катта-кичик ошналаридан дариг тутмайди ва худди обиҳаёт каби барча мижозларига тинчлик ва ҳаловат бахш этади. Қўполлик ва тундлик ниши билан ҳеч кимнинг роҳат сийнасини мажруҳ қилмайди! Фард:

Агар бир дилни оғритсанг сени ҳам оғритар

кимдир,

Ки битта сўзни тиғи юзта шамширдан эрур ўткир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳакимлар айтадилар: «Яхшиликни асоси уч нарсада: биринчи, барчага нисбатан риёсиз камтарликда, иккинчи, миннатсиз саховатда, учинчи, ҳақ талаб қилинмайдиган хизматда. Одамлар тўрт нарсани қидирмасликка иложсиздирлар: биринчи, яхшилик, ва ёмонликни ажратишга ёрдам берадиган илмни, иккинчи тирикчилик ўтказишга керак бўладиган асбоб-анжомларни, учинчи, кайфиятни яхши тутадиган воситаларни, тўртинчи, одамлар билан муросани.

Буқрот ҳаким айтган эди: «Ортиқча ширин бўлмагинки, еб юбормасинлар ва ортиқча аччиқ бўлмагинки, туфлаб юбормасинлар.»

Абулбаракот Қодирий

Кўпчилик бирор киши ҳақида ҳукм чиқармагунча унён яхши, ёмон дейишдан тилингни тий. Инсон агар қулфланган сандиқ бўлса, уни тажриба аҳлигина оча олади.

Шаббода гулзор ичидан ўтса гул ҳидини, сассиқ ердан ўтса бадбўй ҳидни келтиради.

«Аталар сўзлари»

Жолинус вафот этган пайда унинг чўнтагидан бир хат чиқди. Унда қуйидаги сўзлар ёзилган экан:

«Яхши одам ушбу дунёни тарк этса-да, бироқ у тирик ҳисобланади. Ёмон одам тирик бўлса-да, барибир ўлик қаторида».

Муҳаммад Зеҳний

Келтиришларича, Анушервон замонасида икки киши бор эди. Бу икки киши Анушервон ташкил этган ўтиришларда ҳозир бўлар эдилар. Бир куни ўтиришда улардан бири баланд овозда қуйидаги назмни ўқиди:

Яхшилигим қайтсин десанг сен,
Яхшилик қил, яхши ўй ўйла!

Иккинчиси эса қуйидаги байтни ўқиди:

Ёмонлигим қайтмасин десанг,
Ёмон бўлма, ёмон ўй қилма.

Бу байтлар Анушервонга ёқиб қолди. У биринчи байтни ўқиган кишига минг дирҳам ва иккинчи байтни ўқиганга беш юз дирҳам бериб юборишни тайинлади. Ҳозир бўлганлардан бири Анушервондан:

— Эй одил амир, уларнинг байтлари битта маънога эга, нега туҳфани икки хил бердинг!— деб сўради.

Анушервон унга шундай деди:

— Сўзлашда тафовут катта, биринчисининг сўзи бошидан-оёқ яхшилик ҳақида бўлди, иккинчисиники эса фақат ёмонликни эслатди. Яхши гап ҳам ёмоннинг оғзидан ёмон бўлиб чиқади, кимнинг юрагида яхшилик бўлса доимо яхшиликни зикр қилади, ёмон кишилар эса ёмонликдан гапирадилар! Байт:

Чинни коса қачон садо қиладир,
Ўз сифати мадҳин адо қиладир!

Муҳаммад Жабалрудий

Яхшилик йўлида чекилган меҳнат ерда қолмайди.
Яхши одам ўзини ҳам ранжитмайди, ўзгани ҳам
жафа қилмайди.

Тарих яхшини ҳам ёзади, ёмонни ҳам.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Уч хислатга эга бўлмоқ олий даражага
етмоқдир. Биринчи, сенга ситам қилган кишини кечир-
моқ. Иккинчи, сенга ёмонлик қилган кишини ёмонлаб
юришдан тийилмоқ. Учинчи, ёмонлик қилганга яхшилик
қилмоқ! Байт:

Меҳрсиз, гиначи душман дилини,
Тўлдирсанг мумкиндир сен эҳтиромга.
Овчини кўргилу ибрат ол ундан,
Дон билан қушларни туширар домга!

Муиниддин Жувайний

Эй азиз, сен панду насиҳатларга қулоқ солсанг ва
улардан ибрат олсанг, яхшилаб амал қилсанг, дилинг
доимо шод бўлади, кундан-кунга ўсаверасан!

Айтишларича, Луқмони ҳақимнинг олдига бир гуруҳ
кишилар меҳмон бўлиб келди. Ундан ҳикматга оид нар-
салардан сўрашди. Шунда келганлардан бири:

— Эй ҳақим, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши
эмасмисан?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, ўша чўпонман,— жавоб берди Луқмон,— ҳо-
зир кўриб турибсанки ҳақимман.

— Бу даражага қандай эришдинг?— сўради яна у.

Луқмони ҳақим унга:

— Тўғри сўзлашдан, одамларга яшилик қилишдан,
омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлғон сўзламасликдан,
беҳуда гапирмасликдан, мусибат ва қийинчиликларга
мардона чидашдан, ўзимни барчадан кам олишдан!—
деб жавоб берди.

Муҳаммад Жабалрудий

Яхшилиғи йўқ одам ёлғизликда жон беради.
Сен эмасанг ҳам авлодинг есин!

Утганлар заҳмат-ла еган бу боғдан,
Мева ер калажак авлодларимиз!

«Аталар сўзлари»

Эй азиз, агар сен ўзгалардан яхшилик кўрай десанг,
фақат яхшилик қил! Бу ҳақда шундай дейишган:

Дунёда топайин десанг омонлик,
Бировга заррача қилма ёмонлик!

Демак яхшилигинг хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин уни
бировлардан дариг тутма. Арзимаган бир яхшиликни
ҳам бировга раво кўраманми деб ўйланиб ўтирма! Дунё-
да ким нимаики экса ўшани ўради.

Муҳаммад Жабалрудий

Яхшилик ёмонликни кўйдирувчи олов.
Яхши билан дўст бўлган ёмонлардан қутулар.

Бирор кимсага катта яхшилик қилган бўлсанг уни
кичик деб бил, биров сенга яхшилик қилган бўлса уни
катта деб бил!

«Аталар сўзлари»

Ҳакимлардан баъзиси шундай дейди: «Кўпчилик сен-
га, ёмонсан деса, демак ёмонсан, агар яхшисан деса,
демак яхшисан».

Муҳаммад Зеҳний

Бировга яхшилик қилган бўлсанг, яхшилигингни ай-
тиб, уни камситма, бировга ичирган ва едирганингни
миннат қилиб, заҳарга айланторма!

Эвазига нарса кутиб қилинган яхшилик яхшилик
ҳисобланмайди, балки у оддий олди-бердидан иборат
холос.

Халққа хайру эҳсон қилиш нақадар улуг фазилат!
Бироқ, бу хайру эҳсон бегараз бўлса яна ҳам яхши!

Мурувват майдонининг шаҳсувори бўлай десанг, га-
раз билан иш қилиб, эвазига бировдан фойда олишни
ўйлама!

Абдибек Шерозий

Дунёда яхшилик ва ёмонликдан кўра узоқроқ яшай-
диган нарса йўқ.

Инсон яхшиликнинг қулидир.

Яхшилиги кўп одамнинг дўстлари сероб бўлади.

Одамларни давлатинг етарли ва ишинг юришиб тур-
ганда эмас, балки камбағаллик ва ночорлик пайтингда

сина, шунда уларнинг яхши ва ёмон эканини биласан.
Қўлингдан келганча бировга яхшилик қил, яхшили-
гинг фойда берса, яхши, фойда бермаса сен ўз бурчинг-
ни бажармаган бўласан.

«Аталар сўзлари»

Яхшиликни қанча катта қилсанг ҳам уни шунча ки-
чик деб бил.

Бировга яхшилик қилсанг қилган яхшилигингни
яшир, биров сенга яхшилик қилса эл орасига ёй!

Абдибек Шерозий

СУЗ, СУЗЛАШ ҚОИДАСИ, УИЛАБ ГАПИРИШ, ТИЛ, ТИЛНИ ТИЙИШ, СУКУТ, КАМГАПЛИК ВА СЕРГАПЛИК ҲАҚИДА

Инсоният одобининг ва одамийлик асосининг улуғ
қасри устунларидан бири — сўзлаш ва нутқнинг қиммат-
баҳо гавҳарини мулойимлик ва одоб пармаси билан
тешмоқдир. Ахлоқ аркининг юқорисида ўтирувчиларнинг
айтишича, инсониятнинг камолоти ва билимининг ба-
ланд мартабаларидан бири чиройли гапириш ва чирой-
ли сўзлаш бўлиб, бу боғнинг гули ақл баҳористонининг
насами билан очилади ва саодатнинг ёрқин жавоҳир
дастурхонини ақл савдогаригина ёза олади. Ёқимли ва
қимматбаҳо сўзлари донолик ва иқбол арбобининг тожи
бўлган юнон ҳақимларининг айтишларича, тил ҳар бир
ақл соҳиби фазилати хазинасининг калитидир ва ҳар
кимсаннинг билими миқдори унинг сўзлари орқали маъ-
лум бўлади. Саъдий:

Ҳар киши гапирмай тургани замон,
Айб ила ҳунари бўлади ниҳон!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Ҳақимлардан бири деди:

— Қадимий ҳикматларда айтилишича, инсон ўз тузи-
лиши хосияти билан ҳайвонлардан афзал бўлди. Унга
бир оғизу икки қулоқ ҳадя этилди. Шунинг учун у бир
марта сўзламоғи ва кўп марта эшитмоғи керак!

Қанча кўп билсанг ҳам оз гапир бироқ,
Биттани юз дема, юзни битта қил!

Ибн Камолпошиш

Бир куни Бўзўргмеҳрдан: «Сўзлаш яхшими ёки сукутми?» деб сўрадилар. У эса: Сўзлаш!»— деб жавоб берди. Ундан: «Нега бўлмаса ўтмиш ҳақимлари доимо бунинг аксини айтиб келдилар?» деб сўрашди. Бўзўргмеҳр эса: «Сўзлаш афзал деганимнинг маъноси шуки, агар бу восита бўлмаганда эди, сукутдаги беқиёс хислатлар очилмай қоларди!»— деб жавоб берди.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир киши бир ҳақимнинг зиёратига борди. У беҳуда сўзларни ҳаддан ортиқ валдиради. Сўнг сўз орасида: «Энди сўзлашни бас қилай» деди. Ҳақим унга: «Йўқ, сен сўз сўзлаганинг йўқ!» деди. Байт:

Беҳуда сўзларни сўз деб бўлмайди,
Сўз улки, эшитган олсин бир фойда.
Сўзласанг, сўзингни кўп узоқ қилма,
Малоллик етади узайган жойда!

Яна байт:

Ҳар ким кам сўзласа яхшидир сўзи,
Ундайин кишида инсон фазли бор.
Беҳуда сўзловчи палид забондир,
Кўп сўзда кўп маъно бўлмайди зинҳор.
Рост сўзни хоҳласанг қулоқ сол менга,
Лақмадан гунг киши афзалдир минг бор!

Мажиддин Хавофий

Эй биродар, билгинки, ўйламасдан гапиришдан кўн-гилга озор етади, жимлик ва хомушликдан эса ҳеч кимга озор етмайди.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Ақлли киши ким?» Ҳақим деди: «Сўзни меъёри билан сўзлаган, ҳаёт қадрини англаган, бутун куч ва қудратини илм ва камолот ҳосил қилишга сарфлаган кишилар!» Байт:

Чекланиб қолмагин мансабинг билан,
Билим ва фазилат изласанг агар.
Нокаслар қўлидан шакар олгандан,
Золим шоҳ қўлидан сен ичгин заҳар!

Мажиддин Хавофий

Беҳруз Боқлий шундай деган эди: «Дунёда менга икки нарса хушдир, бири — дилга ёқадиган сўз, иккинчиси — сўз ёқтирадиган дил. Шодон кўнгилли киши шундай кишики, унинг дили сўздан файз топа олади. Ёқимли сўз шундай сўзки, у кишининг дилига шодлик еткази олади!» Шеър:

Жону таннинг қуввати ёқимли ширин сўздир,
Масиҳнинг нафасидан гувоҳлик берар элга!

Абулбаракот Қодирий

Сўзлаш йўли нотекис ва хавfli бўлиб, кўп хатарларга эга ва ўйламай, фикр қилмай лабни ҳеч бир сўзни изҳор қилишга очмаслик керакки, ўйламай айтилган сўз кўп бошларни фано чавгонининг гўйига айлантирган, жон хазинасини эса заволлик ва нуқсон қиморига ютказган.

Сўзлашда бир неча қонда бўлиб, уларнинг ҳар бирига рия қилмоқ лозим. Биринчиси шуки, бесабаб ва бемавридлик калити билан тақаллум қулфини очмаслик лозимки, сўз гавҳари тўғри ва аниқ бўлса-да, бевақт ва бемаҳал айтилса идрок бозорининг гавҳаршунослари ва қонда билувчилари назарида эътибордан четда қолади ва ҳеч ким уни эшитишга рағбат қилмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Тил борки, бол келтиради, тил борки, бало келтиради.

Тил тезлигидан қадам тезлиги яхши.

Сўзловчи киши бадхулқ бўлса-да, баъзан унинг сўзларига диққат қил, гоҳо ёмон оғиздан ҳам (яхши) сўз чиқиб қолади.

Сўзнинг айтучисига қарама, айтган сўзига қара.

Сўзига боқма, кўзига боқ, ўзига боқма сўзига боқ.

Икки нарса фойдасиз: ҳикматсиз сўз ва тафаккурсиз сукут.

«Аталар сўзлари»

Баъзи сўз қиличдан ўткир бўлади.

Муҳаммад Зеҳний

ҲИКОЯТ. Дўстлардан бири доимо мен билан ҳамдаму улфат эди. Унга: «Киши қанчалик оқил бўлиб, са-

даф оғиздан гавҳар сочса-да, унинг душманлари мингта яхшилиги ичидан битта ёмонлигини топадилар!»— дедим. У эса: «Душман дўстлар гулистонининг анжуманидан гул ўрнига тикон тергани яхшироқ»,— деб жавоб берди. Шеър:

Қачон қуёш оламни нури билан тўлдирад,
Кўршапалак, кўрсичқон ғазабланиб ғўлдирад!

Ибн Қамолпошио

Огоҳлик ва шуур неъматининг лаззатшуносларидан ушбу сўз қолганки, нутқ ва баён хаёл ва табиат денгизи гавҳарининг ғаввоси бўлиб, ҳар бир соҳиб ҳунар ҳамда беҳунарнинг ҳоли у билан тадқиқ қилинади. Оқил кишилар ақлни амирга, фаросатни вазирга ва нутқни сипоҳга ўхшатадилар. Чунки ҳар нимаинки ақл хотирасига келса фаросат уни тасдиқ қилади, нутқ эса уни ижро қилишга киришади. Агар сўздек хабарчи бўлмаганда дилхаста ошиқларнинг юрагидаги розини маъшуқ қулоғига нима етказган бўларди?! Агар сўз баҳорининг булутини восита бўлмаганда доноларнинг жавҳарифодаларидан фойда қулоғини ким баҳраманд қиларди?! Назм:

Мақсад варағига сўз шерозадир,
Ундан ҳоллар маълум ва овозадир.
Сўз агар бўлмаса бизга ҳамоғуш,
Ақл тили доим бўларди хомуш!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Бир ҳақимнинг шундай деганини эшитгандим:
«Оғиз ичидаги тил қин ичига яширилган қиличдир».
Шеър:

Тил тиғини ўткир айлама асло,
Ўз бошингни кесиб бўлмасин бало.
Ўлдирмоққа қачон ханжар қилинди,
Тил шаклида унинг шакли тилинди.

Ибн Қамолпошио

Қўлингдан келмаган нарсани тилиннга келтирма.
Тил тинч бўлса бош саломат бўлади.
Ҳар ким ўз оғзининг қоровули бўлса нафаси ҳеч қачон бўғилмайди.

Нобуд бўлмасин деб тилидан инсон,
Оғиз бўлди инсон тилига зиндон.

Кимнинг тили узун бўлса ҳалокати яқин бўлади.
Кимнинг сўзига эмас ишига боқ.
Аччиқ сув аччиқ сўздан яхши.

«Аталар сўзлари»

Ҳар кимнинг болалар ноғораси каби ичи бўш бўлса,
унинг беҳуда овози халқ миясини, ўзининг эса ҳалқум
дарвозасини қиртишлайди. Яхши сўз бебаҳо бойлик
асоси, камгаплик эса саломатлик сармоясидир.

Ибн Қамолпошшо

Сўз ақлнинг тарозусидир.

Сўз борки, тоққа кўтаради, сўз борки, ғорга
итаради.

Сўз ақл ўлчовидир.

«Аталар сўзлари»

Айтишларича, Баҳром Гўр бир дарахтнинг остида
ўтирган эди. Ногоҳ шохлар орасидан бир қушнинг ово-
зи эшитилди. Баҳром бир ўқ билан бемаврид «сўзлов-
чи» бу қушнинг ишини тамом қилди. Қушнинг тани
миқ мисол шохларга урилди ва жони эса ўқ-ёйнинг
иссиқ сихи билан тилинди. У деди: «Қуш ҳам, инсон
ҳам ўз тилини сақласа омон бўларкан!» Байт:

Гарчи қуш бўлсин у ва ёки инсон,

Тилини сақласа бўлади омон.

Шамни кўргач шамдон оғзин бекитди,

Чунки шамнинг тили бошига етди.

Хўрозни кўрмайсанми, бемавриду беҳангом қичқир-
ди-ю, субҳи шомга айланди. Байт:

Хўроз қанот қоқиб бевақт қичқирди,

Мурувват ўрнига боши қирқилди.

Ибн Қамолпошшо

Донишмандлар сўзни жавоҳирга, одамни эса конга
ташбих қиладилар.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй ўғил, сен ҳар вақт гапирмоқчи бўлсанг, аввало
гапингни яхшилаб ўйла, сўнг гапир. Зарурат пайдо
бўлгандагина гапиришга одатлан. Бўлмаса жим ўтир!
Кўп ўйлаб оз сўзлашда ҳикмат катта.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Қадимий Юнон ҳақимларининг айтишларича, кимки беақл ва енгил бўлса ўйламай сўзлашда дадил бўлади. Бундай кишилар сўзнинг шаҳвор дур эканини ва уни беҳуда сочиш одам учун нуқсон эканини билмайдилар. Эшитишимча Сунъо эшигида қуйидаги панду ҳикмат ёзиб қўйилган экан: «Тилнингга сукутни ёр қилсанг ғам остида хор бўлмайсан!» Шайх Саъдий айтади:

Бир чолга йўлиқиб юнон юртида,
Дедим, эй оқилу, зукко-ю, ҳушлик,
Инсонга нима иш яхшидир? Деди:
«Хомушлик, хомушлик яна хомушлик!»

Ибн Қамолпошио

Ширин сўзнинг насими мақсад кемасини мурод соҳилига етказди. Нотўғри, қўпол сўзнинг чақмоғи эса бир онда сўзловчининг фаровонлик хирмонини ёндиради.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, ўз замонасининг ёрқин ҳикмат қуёши бўлган Бўзўргмеҳр ҳақим бошқа бир неча ҳақимлар билан баҳс юритдилар. Улар ҳақимдан ҳеч бир нуқсон топишолмагач, охири: «Илм дарёсида сўзамол таъби ўрдак каби сузувчи бўлса-да, лекин гапир-ётганда кўп ўйлаши малоллик келтиради!» дейишди. У эса: «Ўйламай оғиз очгандан кўра минг марта ўйлаб гапирган афзал!» деб жавоб берди. Байт:

Айтилмаган сўзни айта оларсан,
Айтилганни қачон тута оларсан?

Ибн Қамолпошио

Кишининг бошига нима келса тилидан келади. Байт:

Тўти сақлаёлса эди тилини,
Қафас хижил қилмас эди дилини

Бархурдор ибн Маҳмуд

Гул каби бевақт ёнча очиб ноз қилма, булбул каби бепарда нағма-ю овоз қилма!

Беҳуда очма оғиз гул каби,
Беҳуда чалма соз булбул каби!

Байт:

Аввал ўйлаб сўнгра чиқаргил нафас,
Узинг бас айлагин, демай туриб бас!

Ибн Камолтошшо

Менда икки қулоқ бор, шунинг учун оз гапириб, кўп
эшитаман.

Ҳайвон нўхта билан, одам дил билан боғланади.

Инсон сўзи билан танилади, ахлоқи билан

мақталади.

Ақлли одамнинг сўзи жонга озиқ, ақлсиз одамнинг
сўзи жонга қозиқ.

Кишининг фазилати тилидан билинади.

«Аталар сўзлари»

Лофу ёлғон сўздан қочмоқ ва бемаъни даъводан
кечмоқ лозимлиги ҳақида хайрли кишилар ва илмли
доншмандлар асарларида кўп сўз айтилган. Байт:

Фойдали сўзласа киши тортмас ғам,

Шунинг-чун ўйламай сўзлама, укам!

Ўйлаб гапирувчи сўзи создир, ёр,

Лақма ҳозиржавоб сўздан минг бор!

Ибн Камолтошшо

Эй азиз, билгинки, киши ўз тилига доимо эҳтиёт
бўлмоғи, ҳар бир гапни ўйлаб сўнг гапирмоғи лозим.
Киши қаерда бўлмасин ва қачон бўлмасин тилини ёмон
сўздан асраса, ўйлаб, мулоҳаза билан гапирса, доимо
фойда топади. Айтилган сўз отилган ўқ, уни қайтариб
бўлмайди. Кўп сўзда кўп хато бўлади, дейдилар. Кўп
киши тили туфайли ўзини бало домига мубтало қила-
ди. Сийнага қадалган найзани чиқариб олса бўлади,
аммо дилга қадалган сўз заҳарни чиқариб бўлмайди.
Сўзни ўйлаб гапирмоқ ва тилини ёмон сўздан асрамоқ
ҳақида ҳикоятлар кўпдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИКОЯТ. Нуъмон ибн Мунзир араб халифаларидан
эди. Бир куни чарчаб, ариқ лабига келиб ўтирди. Шу
пайт унинг лақмағўй ходимларидан бири:

— Агар бир кишини шу ариқ лабига келтириб сў-
йилса қони қайси томонга қараб оқаркин?— деб қолди.

Нуъмон:

— Бунн сенда синаб кўриш керак!— деди-да, уни шу ариқ лабида сўйишга буюрди.
Ўз мақомида ва жойида айтилмаган сўз одамнинг ўзига душман бўлади.

Бошида ақли кам бўлса кишининг,
Тилида сўзи кўп бўлади, дилдор!

Ибн Камолпошио

Ҳақиқатан ҳам сўзнинг лаззати уни гапиришда эмас,
балки эшитишдадир! Шеър:

Жимликка қасамки, сўз иссиғидан,
Таним шам мисоли куйиб боради!

Абулбаракот Қодирий

Минг оғиз беҳуда сўздан бир луқма нақ таом яхши.
Сўз кишининг юрагидан дарак беради.

Бирор ерга борганда эзмаланиб узоқ ўтирмаслик ва ўтиришда эса фақат керакли сўзларни гапириш одамнинг қадру қимматини оширади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, беҳуда сўзлашдан кўра жим ўтиришлик афзал эканлиги ҳақида Рум қайсари, Ҳинд рожаси, Чин фағфури ўртасида мунозара бўлиб ўтган эди. Улар ўзаро бир фикрга келдилар ва бир маънодаги сўзларни турли иборатда баён ипига тиздилар.

Рум қайсари шундай деди: «Айтган баъзи сўзларимдан қаттиқ надомат тортдим. Аммо айтмаган сўзларимдан ҳеч пушаймон бўлмадим!» Назм:

Айтилмаган сўздан надомат етмас,
Сўз айтилгач, ундан зарар юзланар!

Ҳинд рожаси ақл дарёсидан ноёб дур ҳозирлаб, баён ипига терди-ю, деди: «Сўз ўқи баён камонидан ҳали отилмаган экан у менинг қўл остимдадир. Амон оғиз камонидан отилиб чиқса, унга энди эгалик қилолмайман!» Байт:

Айтилмаган сўзни айта оларсан,
Айтилганни қачон тута оларсан?!

У давом этиб деди: «Ҳар сўз ўқи камондан учса ва ҳар калима оғиз зиндонидан кўчса уни қайтариб оламан дейиш хом хаёлликдир!» Байт:

Шошилмоқдан тийгин доимо ўзни,
Истаганда айтсанг бўлади сўзни!

Чин фағфури сўз бўстонида гулдаста ҳозирлаб, туҳфа қилган ҳолда деди: «Сўз қуши оғиз қафасида экан, унинг ихтиёри менинг измимдадир. Бордию, у тил ошёнасида парвоз қилса ҳеч қачон уни тутиб бўлмайди. Байт:

Қуш қафасдан учиб кетганда ҳар дам,
Тутаман деб уни тортмагин алам!

Сўз келини сўзлашув пардасидан ташқари чиқмаган экан, тил машшота* сининг ихтиёридадир. Машшота уни хоҳласа баён боғига олиб киради, хоҳласа парда орқасида пинҳон тута олади. Байт:

Сўз келини жилва қилмаган замон,
Соҳибнинг қўли остида пинҳон.
Хоҳлаганда уни баён қилади,
Хоҳламаса яна ниҳон қилади!

Ибн Камолпошио

Эй ўғлим, дунёда омон бўлай десанг, сергап бўлма, зарурат туғилса гапир, бўлмаса жимликни ихтиёр қил. Энг ёқимли хислат ва чиройли санъат тилни сақлай билишдир.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Билгинки, ёнғоқнинг ичи пуч бўлса, овози шалдираб чиқади, пистанинг ичи тўла мағиз бўлгани учун оғзини юмиб, хомуш туради.

Ёнғоқлар ичида пуч бўлса ёнғоқ,
Овози барчадан чиқар баландроқ!

Ичи тўла писта асло гапирмас,
Бошдан оёққача оғзи бўлса ҳам!

Битта дурдан садо чиқарар ҳуққа,
Ичи тўла бўлса гапирмас бир дам!

Ибн Камолпошио

Тилим тинч бўлса дилимда ўкинч бўлмайди.

Эй тилим, жим ётгин, дилим тифлама,
Мени ўтга ёқиб, ўзинг йиғлама!

* *Машшота* — келинларга оро берувчи аёл.

Сергаплик ўз душманингдир, чунки у сенинг айбларингни ошкор этади, душманингни эса жойндан қўзғатади.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Сўзлари адаб гавҳарининг тожи, ўзи араб ҳакимларининг устоди бўлган Собит ибн Қуррадан қуйидаги ҳикматларни нақл қиладилар: «Жисм роҳати овқатнинг озида, руҳ роҳати кам ейишда, тил роҳати оз гапиришда!» Лекин сўз айтиш лозим бўлган жойда жим ўтирмақ зиёнга йўл қўймоқ ва маломатга қолмоқдир.

Агар кўрсангки йўлда кўру чоҳдир,
Агар хомуш ўтирсанг зўр гуноҳдир!

Байт:

Агарчи жим ўтирмақ хирадманд наздида хушдир,
Валекин маслаҳат пайтида хуш бўлғай фикр
айтмоқ.

Билиб қўй, икки пайтда жим ўтирмақ
бефаҳмлиқдир,
Қерак пайтида сўз айтмай, нокерак пайтида дам
урмоқ!

Яъни жим турмоқ пайтида сўзламоқ оқибатни ўйлаб иш тутувчилар учун нолойиқ ишдир. Шунингдек гапириш лозим бўлган вақтда индамай турмоқ оқил кишилар наздида номувофиқдир.

Ақлу тадбир билан ўйлаб қарадим,
Сергап бўлса ҳар ким доим хор экан.
Айтмагайман лабу кўзни юм доим,
Аммо ҳар бирининг жойи бор экан.

Ибн Камолтошио

Бўзўргмеҳрдан сўрадилар: «Эй ҳаким, киши учун энг яхши нарса нима?» Айтди: «Жим турмоқ, беҳуда сўзларни айтишдан кўра индамай турмоқ!» Яна сўрадилар: «Агар у бўлмасачи?» Айтди: «Агар у бўлмаса киши учун адаб яхшидир!» Яна сўрадилар: «Агар у ҳам бўлмасачи?» Айтди: «Еқимли хулқ, одамлар билан очиқ юзли бўлиш, дўсту душман билан мураса қилиш!» Яна сўрадилар! «Бу хислатлар ҳам бўлмасачи?» Айтди: «У пайтда одамнинг ўлгани яхши!»

Муҳаммад Жабалрудий

117

ҲИКОЯТ. Бир ёлгончи ва беҳуда сўзловчи киши
лоф кўчасига кириб, деди:

«Мажистий» бирла «Уқлидус» билурман,
Бу фан бобида юзни мот қилурман!

Замона саҳифасида ва замину осмон теграсида, умуман,
эл орасида нимаики бўлса менинг кўзларимга равшан
ва аёнدير!

Унинг беҳуда сўзлигидан ва паришон аҳволидан воқиф
бир доно унга деди: «Кўп баланду пастга учма,
ёлгончилик кўйига тушма, узоққа бормай айтчи, нягинг-
даги соқолинг толаси нечта?!» Байт:

Беҳуда сўзларни гапирса киши,
Гапидан ортади бошда ташвиши!

Ибн Камолпошио

Бир ҳақимдан: «Сен мажлисда кўп гапирасанми
ёки кўп эшитасанми?» деб сўрадилар. У эса: «Менинг
икки қулогим бор ва битта оғзим бор. Шунинг учун
битта гапирсам, икки марта эшитаман!» деб жавоб бер-
ди. Шеър:

Қулогинг иккитаю, оғзинг биттадир,
Демак битта сўзлаб, икки бор эшит!

Абулбаракот Қодирий

Кўп гапиришдан сақлан, чунки кўп гапирсанг, яши-
рин сирларинг ва айбларинг ўз ўзидан очилиб қолади,
жим ётган душманларинг эса хатойингдан фойдаланиб
қоладилар!

Муҳаммад Зеҳний

Жаҳонда «тил югуриги бошга, қўл югуриги ошга»
деган мақол юради. Наштар жароҳатидан тил жароҳати
оғирроқдир. Найза захмидан, кўп ўтмай, бадан бўстони
гулистонга айлана олади ва ундан жону молга завол
камдир. Байт:

Ҳасса зарби узоқ турмайин кетар,
Тилдан етган зарба бир умр етар!

Ибн Камолпошио

Эй ўғил, пандимга қилғил илтифот,
Сўзла кам, шундан етар сенга нажот.
Ғийбату ёлғондан аълодур сукут,

Лақмадир аблаҳ, буни ёдингда тут!
Кўп гапирмоқдан баданда қалб сўлар,
Гарчи сўз дурри Адандан хуш бўлар.
Кимки сўзлашда фасоҳатлар қилур,
Чеҳраи дилни жароҳатлар қилур.
Тилни оғиз ичра маҳбус айлагин,
Тут бу зиндон ичра, маъюс айлагин.
Кимки ўз айбини кўрмоққа шошар,
Танида жон қуввати доим ошар!

Фаридиддин Аттор

Айтадилар: «Кишининг сўзи унинг фазлини баён қилувчи ақлига таржимондир!» Байт:

Биласанми, тилинг недур оғизда,
Ақл хонасига калит доимо!
Эшик ёпиқ бўлса билиб бўлмайди,
Хона ичра девми, фариштами ё!

Ибн Камолпошио

Ҳақимлар ва донолар таъкидлаб айтишадикки, гапиришдан кўра эшитишда фойда кўп, чунки эшитувчи ўзгалар гапидан ибратли сўз дурларини териб олади, билмаганини ўрганади, ҳаётнинг яхши-ёмон нарсалари ҳақида тажриба ҳосил қилади.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир ҳақим деди: «Ҳикмат хазинаси жим туришда, унинг калити эса камгапликдир!» Байт:

Жаҳонда шундай бир масал юради,
Айтилган сўз кумуш, айтилмаса зар!

Ибн Камолпошио

Ҳар бир кишининг сўзи ақлига яраша бўлади.
Ўз ерида айтилмаган сўз ҳеч ким йўқ ерда чалинган куйга ўхшайди.

Ҳар бир сўзни ўз ўрни бор, ҳар бир ишнинг ўз мавриди.

Тил кескир қилич, сўз эса қайтариб бўлмас ўқдир.

«Аталар сўзлари»

Эй азиз, билгилки, Луқмони ҳақим камгаплик ва сукут ҳақида гапираркан, қуйидагиларни баён қилган эди:

«Камгаплик ва сукутда шундай хислатлар бор: камгаплик тақинчоқсиз зийнатдир, сиёсати йўқ ҳайбат, девори йўқ қалъа ва либоссиз айб ёпувчи!»

Абулбаракот Қодирӣ

Жим туриб саломат бўлиш гапириб маломатга қолишдан афзал.

Муҳаммад Зеҳний

ҲИКОЯТ. Айтишларинча, бир олим киши ўз умрини наҳв* илмига сарф қилган эди. Бир кун у дарё сафарига чиқди ва мусофирлик либосини кийди. У кема тахтасида ўтириб, бир оз юрилгандан кейин кема дарғасидан: «Наҳв илмидан ҳеч нарса ўқиганмисан?» деб сўраб қолди. Дарға: «Йўқ, ўқиган эмасман» деб жавоб берди. Олим: «Тамом умринг зое ўтибди» деди унга. Байт:

Бу гап огритса ҳам унинг дилини,
Жавобига тийди дарға тилини!

Ногоҳ кема катта гирдобга дуч келди. Дарға наҳвий олимдан: «Сузишдан ҳеч нарса биласанми?»— деб сўради. Наҳвий олим: «Йўқ, билмайман,— деб жавоб берди унга. Дарға: «Тамом умринг зое бўлди!»— деди унга. Байт:

Жавобни эшитгач ул наҳвий киши,
Наҳв билан ўзга бўлмади иши!

Ибн Камолпошишо

Оз сўзлаш, аммо соз сўзлаш кишининг ақллилигига далилдир. Ақлнинг оз ёки кўплиги билан одамлар бир-биридан фарқ қиладилар. Киши ўз-ўзини билса, қадр қимматини таниса у ҳолда унинг ақлли экани маълум бўлади. Аҳмоқ киши ўз чегарасини билмайди. Ақлнинг энг боши одамнинг халққа аралаша билишида, юриш туришида, ўзгаларга ибрат бўлишида, ҳаммага ёқа билишида, билимдон эканида намоён бўлади.

Сен қилмоқчи бўлган ишингни аввало ақлга ҳавола қил, ақлинг ижозат берса уни амалга оширишга кириш. Ўз-ўзини қаттиқ севган, яъни ўзига бино қўйган кишида ақл бўлмайди.

• «Фавокиҳ ал-жуласо»

* Наҳв — тилшунослик.

Сўзлаш одоби шундайки, сўзни кам сўзласин, чунки лақмалик тентакликнинг нишонларидан биридир. Бўзўргмеҳр: «Бир кишини кўрдингки, ниҳоятда кўп гапирмоқда, билгилки, у дезонадир!»— деган эди. Киши демоқчи бўлган нарсасини ақл тарозусида яхшилаб тортмагач, уни баён қилиши номақбулдир. Ҳақимлар: «Кўп ўйла, сўнг сўзла»,— дейишган. Эҳтиёж пайдо бўлмасдан бир сўзлаган сўзни такрор гапирмасин. Бирор киши бирор воқеани баён қилишга киришса эшитувчининг бундан хабари бўлса-да, хабардорлигин ундан яширсин. Чунки гапирувчи хижолат чекиши мумкин. Ўзга кишидан сўралган сўзга жавоб бермасин. Агар савол кўпчиликка ташланса у мазкур саволга жавоб беришга қодир бўлса ҳам, ҳаммадан аввал жавоб беришга шошилмасин. Бирор киши жавоб айтса қониқарли бўлмаса ёки унга қўшимча қилишга қодир бўлса оҳиста жавобини айтсин. Утиришда бўлаётган музокара ва мунозарага дахли бўлмаган ҳолда аралашмасин. Катталарга кинояли сўз айтмасин. Тушунилиши қийин бўлган сўзни мисоллар воситасида равшан қилсин. Мунозарада чегарадан ташқари чиқмасин. Ҳар бир кишига унинг фаҳми етадиган даражада сўзласин. Бир ҳақимдан сўрадилар: «Нега сен гапиришдан кўра кўпроқ эшитасан?» У деди: «Чунки менга иккита қулоқ, битта тил ҳадя этилган».

«Махзан ал-улум»

Гапиришда сўзни узун қилма, ўйламай гапирма, бир гапни кўп такрорлама, ўзгалар сўзини бўлма, гапирётганингда овозингни ўртача қил, сендан сўзни махфий тутсалар уни билиш учун зўрлик қилма. Рост сўзла, ҳақ сўзни ёлғонга чиқарма, бемаврид сўз айтма, сўзни ақлнингга яраша гапир, оёқ-қўлингга эҳтиёт бўл, фойдасиз сўзларни айтма, чақимчини ўтиришга киритма!

Абулбаракот Қодирий

Ҳеч қандай кишини, хоҳ у тирик бўлсин, хоҳ ўлик бўлсин, ёмон сўзлар билан камситиб гапирмаслик керак!

Муҳаммад Ҳусайн

ИЗЗАТ, ОБРУ, УЛУҒЛИК, ҚАДР-ҚИММАТ,
БУЮКЛИК, АМАЛ, БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК
ҲАҚИДА

Қадр ва улуғлик чўққисининг арзанда гавҳарини қидирувчилар, эътибор ва роҳатнинг ёқимли маъшуғи висолнини изловчилар учун лозим, балки зарурки, фақат мақсад манзили томон ета оладиган йўлдан юрсинлар ва хотир бўстонига шундай дарахт эксинларки, то унинг мевасидан ва соясидан бемалол фойдалана олсинлар!

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Арасту шундай ёзади: «Иззат тиласанг ифбатли бўл, улуғлик тиласанг мулойим бўл, зафар тиласанг адолат йўлини тут қадр тиласанг рўстгўй бўл, нажот тиласанг сабр қил, илм ўрганмоқчи бўлсанг жидду жаҳд қил!» Байт:

Дунё моли гўё булут сояси,
У ёндан бу ёнга ўтар ҳар замон!
Шунинг учун молнинг эътибори йўқ,
Бир онда ўзгариб қолар ногаҳон.
Ҳушёр киши шундай кишики, доим,
Топганини элга қилади эҳсон!

Маждиддин Хавофий

Маҳмуд Худобанда шундай деган эди: «Улуғлик шундай кишига ярашадикки, у киши ўз муруввати билан озод кишиларни ром этади, асир кишиларни эса озод этади. Рустами Дастон куч ва қудрати билан душманларни яқсон этди, бечораларни эса озодликка етказди. Бир киши ундан: «Шундай улуғ мартаба ва олий даражага қандай қилиб етишдинг?»— деб сўради. У эса: «Мен ҳаётда ўзимга шундай деб буюрардим: «Эй жон, мард бўл, агар жангда ботирлик кўрсатиб ўлсанг яхши деган номинг қолади, енгсанг эл ҳурматини қозонасан, шунинг учун ўлимдан қўрқма, ўлимга ҳарис бўл!» Шеър:

Қўлимда дори-ю заҳарим бордир,
Бири дўсту, бири душманим учун!

Абулбаракот Қодирий

Инсоннинг ҳақиқий қиммати унинг илми ва шу илмига қилган амали орқали билинади. Демак инсон ҳа-

қиқий қимматга эга бўлиши учун илм ўрганиши ва одобли бўлиши зарур!

Муҳаммад Зеҳний

ҲИҚМАТ. Иззат ва шуҳратпарастликдан қочсанг зорлик ва хорликка тушмайсан. Ширинликни камроқ есанг сафро сўндирувчи дорига муҳтож бўлмайсан! Байт:

Ҳазм қилиш қувватнинг етмайдиган таомни,
Ема, жисму жонингга етар ундан кўп нуқсон!

Ғазаб келган пайтда ўйламасдан сўзлама,
Сўнгра узр сўрамоқ бўлмайди сенга осон!

Муиниддин Жувайчий

Эй одам! Сен ҳеч қачон улуғлик кетидан қувма! Улуғликни излаш ва барчадан устун бўлишни хоҳлаш чин инсон хислати эмас. Қийиниш ва ясан-тусан билан обрў топишни ўйлама. Чунки бундай қилиш ясама обрў топишга уринишдир.

«Жовидони хирад»

Айтишларича, иззат ва улуғликнинг сабаблари бештадир, яъни мазкур бешта сифат кимда бўлса, у одам улуғлик ва иззат отига минади. Улар қуйидагилардир: тўғри сўзлик, сирни яшира билиш, ваъдага вафо қилиш, насиҳатни қабул қилиш ва омонатга хиёнат қилмаслик.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Кишиларга зийнат берадиган нарса бу — камтарлик! Энг яхши хислат эса хушфеълликдир. Ҳар кимнинг қадрни билимига яраша бўлади.

«Махзан ал-улум»

ҲИҚМАТ. Қайс ибн Саиддан сўрадилар: «Энг яхши фазилат қайси?» У айтди: «Ўз қадрини билиш! Ўз қадрини билмаган киши ўзгалар қадрини билмайди!» Байт:

Ўз қадрини билмаган киши,
Ўзга қадрин билмас ҳеч қачон.
Шакар, ҳанзал* фарқин билмаган,
Шакар дейди ҳанзал кўрган он!

* Ҳанзал — ачкиқ тарвуз.

Зилол сувни кўрмаган киши,
Мақтаб ичар кўлмакни шодон!

Муиниддин Жувайний

Қаердаки одамнинг қадри бўлмаса сўзламай жим
ўтиргани маъқул!

«Махзан ал-улум»

Арасту ҳақим айтади: «Улуғликка эришмоқ ғоятда
қийин, аммо хорлик ва забунликка тушиб қолиш жуда
осон. Одамларнинг айбини қидириб юрган киши улуғлик
даражасига эришолмайди!

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Қишни кўрмаган булбул баҳор қадрини билмайди.

«Аталар сўзлари»

Буқрот сўзи: «Элдан уялмаган кишининг эл олдида
қадри бўлмайди!»

Батлимус сўзи: «Хушбахт шундай кишики, у ўзгалар-
нинг феълу ҳаракатидан ибрат олади. Бадбахт шундай
кишики, унинг аҳволдан бошқалар ибрат олади!»

«Махзан ал-улум»

Оғир тош ердан минг азоб-уқубат билан кўтариб
олинади. Уни ташлаб юбориш эса жуда осон, ўсиб мар-
табага эришиш худди тош кўтаришга ўхшайди. Мар-
табадан тушиш эса тошни ташлаб юборишдек гап.

Юсуфий

Мажлисада: «Бу ердан тур» демаслари учун жойингни
билиб ўтир.

Шараф наслу насаб билан эмас фазлу адаб билан
топилади.

Сувни йўқ анҳорнинг қадри йўқ.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Ой нурли бўлса ҳам ҳар кунни кўринавер-
ганидан қадрсиздир.

Хуррамий

ҲИҚМАТ. Агар обрўйим ошсин десанг амалга шун-
дай кишини тайинлаки, у ҳеч қачон сотқинлик қилишга
журъат этмасин! Байт:

Обруйим зиёда бўлсин десанг сен,
Содиқ кишиларга иш буюр ҳар дам!
Ҳар кимса ишонса ўзбилармонга,
Эл аро шарафи кетиб бўлар кам!

Муиниддин Жувайний

Одам нима билан равнақ топса ўшанга ёпишади.
Бола уйнинг зийнати:

Инсон номи ўлмай яшайди такрор,
Ортидан фарзанди қолганда ёдгор!

Юксалиш қийин, пастлаш осон, негаки оғир тўшни
кўтариш қийин, ташлаб юбориш осондир!

На мулк билан, на мол билан, шараф фазлу камол
билан!

«Аталар сўзлари»

Агар киши эҳтиром ва эътибор гавҳарини қидирув-
чилардан бўлса гавҳар каби яширин бўлсин, токи уни
изловчилар орзу ғаввоси билан қўлга киритсинлар.
Агар, аксинча эътибор тамғасини нафс итининг бўйни-
дан олиб, гадолар каби қўлини очиб, ўткинчиларга
тамаъ кўзи билан боқадиған бўлса, тегирмондек сар-
гардон айланиб қорин тўйдириш пайида бўлса, яхшиси
обру тилашни бир чеккага йнғиштириб, тиланчилик
қилгани маъқул.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Бахт ҳийла билан топилмайди, бахтиёр бўлмоқни
истайсану, кеча-кундуз ётасан, ғаввослардан ибрат ол,
улар мақсадга етиш ва марварид топиш учун ўзларини
денгиз тагига отадилар.

«Аталар сўзлари»

Тўртта нарса бахтиёрлик белгиси,
Қимда бўлса ушбу тўрт кўпдир эси.
Асли поклик бахтиёрликка далил,
Бадаслга тожу тахт эрмас ҳазил.
Бахтиёрларнинг иши доим савоб,
Қимки бадбахтдир иши доим азоб.
Қалби покликдир яна бошқа далил,
Қимни қалби пок эрур бўлмас залил.
Урмиз беш кун каби дунёда оз,
Ўйламайдир қимники ақли саёз,

Яхшимас қувмоқ жаҳоннинг лаззатин,
Айламоқ лозим эрур эл хизматин,

Фаридиддин Аттор

Бахт емирур нарсанинг тўрт белгиси,
Танбалу нодон бўлардур иккиси.
Бекасу нокас ила бўлди тамом,
Ушбу тўрт нарса нишондир, вассалом.
Кимки обрў деб иморатлар қилур,
Топган обрўйини ҳам ғорат қилур.
Ҳар киши ўз лаззатини ўйлагай,
Нафсининг айбин, демак, хаспўшлагай.

Фаридиддин Аттор

Агар сизнинг қадр мартабангиз ортиб, амалга минсангиз, ўзингиздан кичикларнинг хизматини ерда қўйманг ва барча ишларни адолат юзасидан адо қилинг!

Муҳаммад Ҳусайн

Бир кишини амалдан туширдилар. Одамлар ундан қоча бошлади. Дўстлар эса алоқани узди. Байт:

Оғир бўлса ҳар кимсанинг рўзғори,
Ундан қочар бола-чақа, нигори!

Кунлар ўтар ҳеч ким ундан ҳол сўрамас эди. Тунни кунга улар, дўстлардан эса хабар бўлмасди, ҳаёт ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, унинг ихтиёрига яна ва-зирлик лавозимини топширди. Байт:

Беқарор фалакнинг одати шулдир,
Бир кун тортиб олиб, бир кун беради.

Қочиб кетган дўстлари яна қайтди ва юз бурган амалдорлар бош букиб салом айтди. Бир кун танишларидан бири келиб, узр сўради ва ўзининг арази ва узоқлашишини ҳаётга тўнкади. Улуғ киши деди: «Нокас кишиларга молу давлатнинг учун тобелик қилиш ва аҳмоқ кишиларга бахту иқболнинг учун муомала қилиш одатдир. Узр сўрашнинг ҳожати йўқ!» Байт:

Нокас кишилар доим дунё ортидан қувар,
Билимдон кишиларга бир қайрилиб боқмас ҳам.
Пашшаларнинг олдида кўплаб шира бўлса-да,
Аммо тери ошловчи уйда кўп бўлмай жам!

Муиниддин Жувайний

МЕҲМОН, МЕЗБОН, УЛАРГА АМАЛ ҚИЛИШ ЗАРУР БЎЛГАН ҚОИДАЛАР ҲАМДА ЗИЕФАТ ОДОБИ ҲАҚИДА

Агар уйингга меҳмон келса «хуш келибсиз» деб очиқ чеҳра билан кутиб ол, меҳмонни очиқ юзлилик билан кутиб олиш катта зиёфат қилиш билан баробардир!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмондорчиликнинг қоидаларидан бири шундайки, меҳмоннинг олдига кираётганда, чиқаётганда ёки таом ейилаётганда очиқ юзли, ширин сўзли ва хушфеъл бўлиш лозим. Меҳмонлар олдида ҳеч бир ходим ёки мулозимни хафа қилмаслик, қаттиқ гапирмаслик, улар томонидан бирорта айб ёки нуқсон содир бўлса танбеҳ ва таъна сўзларини айтишдан тийилмоқ лозим. Шунинг учун донолар: «Меҳмондорчиликдаги олий иззат — очиқ юзлилик ва ширин сўзлик!» — деганлар.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Уйингга меҳмон келса, меҳмонлар миқдори оз бўлса, бирга ўтир. Кўпчилик бўлса ўзинг туриб хизмат қил. Гоҳо уларга: «Қани нарсалардан еб ўтиринглар» деб таклиф қил, аммо қисташни ҳаддан оширма!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмондорчилик қоидаларидан яна бири шундайки, мезбон меҳмонлар ҳузурида одоб билан туради, меҳмонларнинг ҳар бирини эъозлайди, уларга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатишдан бирор дақиқа бўлса ҳам тўхтамайди. Меҳмонларга ўзи туриб хизмат қилади. Меҳмон ташқарига чиқса бирга чиқади, кирганда бирга киради.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонларнинг олдида ўз яқинларингни уришма, табассум қилиб ўтир, очиқ юзлилик киши учун катта неъматдир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмон келгач, ундан нима ейишни, кўнгли нима тусаётганини сўраш лозим. Агар унинг истак ва хоҳишига қараб нарса тайёрласа меҳмоннинг хурсандчилиги

зиёда бўлади. Бироқ меҳмондан: «Бирор нарса ейсизми, бирор нарса олиб чиқайми?»— деб сўраш жуда ёмон одатдир. Шунинг учун сўрамасдан уйда борини олиб чиқиб, меҳмон олдига қўйиш керак.

Меҳмонга хос бўлган одоблардан бири шундайки, кимки меҳмонга таклиф этса рад қилмай бориш керак. Утиришга борганда эса уйнинг юқорисига ўтишга уринмай, уй эгаси қаерни кўрсатса ўша ерга ўтириш зарур. Кираётганда ва ўтираётганда таъзиму тавозени унутмасин. Ўзлари хоҳламай турган икки одамнинг орасига суқилиб ўтирилмайди, чунки уларнинг суҳбатига тўсқинлик қилади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонда улуғ одамлар ўтирган бўлса овқатга улардан олдин қўл узатма, овқат олиб чиқиладиган томонга қарайверма.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Мезбон, уйда овқат тайёр бўлгач, кўп бўлса атайлабдан меҳмон олдига озгина олиб чиқмаслиги ёки ортиқча келтирилмаслиги лозим. Меҳмонни кўп ейишда айбламаслик керакки, бу меҳмондорчилик қондасига хилоф ва меҳмон ҳақиға хиёнат бўлади. Қўшни уйдан таом чиқса бир қисмини ичкарига болаларга киргизиш мумкин. Ёки меҳмон олдига қўйиб, меҳмон қўл артгач, киргизса ҳам бўлаверади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонга борсанг уй эгаси кўрсатган жойга ўтир, нима келтирса индамай е, мезбон ташқарига чиқса ўрнингдан турма, рухсатсиз нарса қидирма, гоҳ уни, гоҳо бунни ушлайверма, аммо китоблари турган бўлса кўриш мумкин.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Агар меҳмон яқин дўст бўлса, таклиф қилинмаган ҳолда келган бўлса, унга такаллуф ва ҳашам қилинмайди, бисотида нима бўлса ўшани келтириб қўяди, нарса бўлмаса меҳмон қилиш учун қарз олинмайди. Уйда нарса бор бўлса-ю, бироқ бола-чақага етарли бўлса, меҳмонга қўйса, болалар оч қоладиган бўлса, у ҳолда ҳам меҳмонга қўйилмайди. Меҳмон келдими, тезда овқат олиб чиқишга уринилади, куттириб қўйилмай-

ди, даъват этилганларнинг кўпчилиги келса, келмаётганлари кутиб ўтирилмайди.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонга борганинга уй эгасидан сув ёки тузгина сўраб олишнинг мумкин. Булардан бошқа нарсаларни сўраб олиб ейиш беодоблик ҳисобланади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмон хотин-қизлар кириб чиқадиган томонга қараб эмас, бошқа томонга қараб ўтиргани яхшироқ. Уй соҳибининг рухсатисиз айтилмаган ёки нотаниш одам бошлаб келинмайди. Агар соҳиб хона ишончли ва сигналган киши бўлса унда бунинг йўриғи бошқа. Ўтиришга киргач ён-веригаги кишилар билан ҳол-аҳвол сўралади.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Бир меҳмон: «Меҳмон учун мезбоннинг тўқлигидан кўра зарарлироқ нарса йўқ»,— деб ҳазиллашган эди.

Чунки меҳмоннинг олдида овқат олиб келинса-ю, мезбон овқат еб, тўйиб олган бўлса меҳмон билан бирга ейишолмайди, натижада меҳмон уялиб, бемалол еяолмаслиги мумкин.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Меҳмонга овқат тезда келтирилади. Ҳотам Асимм шундай деган эди: «Беш ишдан бошқа ишда шошилиш ёмон хислат. Бу беш эса қуйидагилар: таом келтириш, ўликни кўмиш, эрга бериш, гуноҳни кечиш, қарзни адо қилиш!»

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Чақирилмаган ерга келган меҳмон супурилмаган ерда ўтиради.

Меҳмон севган кишининг емиши бол бўлади.

«Аталар сўзлари»

Дўстлар билан меҳмонда ейилган таом лаззатли бўлади. Аждодларимиз дастурхонга биратўла барча наъматлардан келтириб қўйишни одат қилганлар. Бунинг сабаби шуки, ҳар ким ўзига ёққан нарсадан ейди. Хабарлардан маълум бўлишича, киши эрталаб бирор нар-

са емаса касалга чалинади. Эрталаб чой ичилмаса бош оғиришнинг сабаби ҳам шу.

«*Фавокиҳ ал-жуласо*»

Бир улуғ кишини меҳмонга айтганларида: «Такли-фингни уч шарт билан қабул қиламан! Биринчиси шуки, бозордан атайлаб нарса сотиб олмайсан. Иккинчиси шуки, уйингда борини атайлаб яширмасдан олдимга қўясан. Учинчиси шуки, аёл ва болаларингни ҳақини менга едирмайсан!»— дер эди.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Бир кишининг уйига бир неча меҳмон келган эди. Мезбон уларни яхшилаб меҳмон қилди. Овқат еб, чой ичиб бўлдилар. Улар яна узоқ ўтиришди ва туришни ҳали хаёлларига ҳам келтиришмасди. Уй эгасининг меҳмонларга рухсат бергиси келар, аммо бекорчи меҳмонлар ҳеч қўзғалишмасди. Мезбон: «Энди сизларга рухсат» дейишга ҳеч ботинолмасди. Улар тушунишармикан деб, либосини ечиб, оёқларини узатиб ўтирди. Меҳмонлар шунда ҳам кетиш ҳақида оғиз очишмади. Шунда у уй эшигини очди, ичкари ҳовлига қараб, ўз хотини билан гаплашаётган киши бўлиб: «Ҳозир, ҳозир туриш-япти!» деди.

«*Фавокиҳ ал-жуласо*»

Бир куни бир азиз кишининг уйига бир қоп қовун олиб келишди. Меҳмонлар қовундан бир-иккитасини сўйиб едилар. Азиз киши бетоқат бўлиб, қолган қовунларни ичкарига киргишини буюрди. Ўтирганларнинг ичида бир зукко табиатли киши бўлиб, у ҳам ўрнидан тура бошлади.

— Сен қаёққа?— деб сўрашди ундан.

— Ичкарига, болалар билан қовун ейишга!— деб жавоб берди у.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Икки нафарнинг овқати уч нафарга ҳам етади. Яхши одамнинг меҳмони кўп бўлади.

«*Атала*» сўзлари»

Муғийра ибн Абдуллоҳ ас-Сақафийнинг дастурхонига эчки боласининг пиширилган гўшти қўйилган эди. Унинг ёнида бир араб меҳмон бўлиб, у эчки гўштини

шиддат билан ейишга киришиб кетди. Бунн кўрган Муғийра:

— Уни ғазаб билан ейишингга қараганда онаси сенн бирор марта сузганга ўхшайди!— деди.

Араб ҳам унга:

— Сен меҳрибонлик қилиб, емай ўтиришингга қараганда унинг онаси сени эмизганга ўхшайди!— деб жавоб берди.

Муҳаммад Зеҳний

Бир ёш бола катталар билан меҳмонда бир товоқдан овқат ер эди. Овқат иссиқ бўлиб, боланинг қўли куйиб ея олмади. Сўнг йиғлашга тушди.

— Нега йиғлаяпсан?— сўрашди ундан.

— Овқат иссиқ экан, ея олмаяпман — деди бола.

— Бўлмаса бир оз сабр қил, совийди!— дейишди унга.

— Сабр қилишга-ку, қиламан-а, аммо сизлар тўхтаб турмайсизларда!— деди бола.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Меҳмон рия қилиши лозим бўлган одоблардан яна бири шуки, меҳмон мезбонга иш буюрмасин. Чунки буюрган ишини бажариш мезбон учун оғир бўлиши мумкин! Агар меҳмон қандай овқат қилиб бериши ҳақида сўраса енгил овқатни танласин. Улуғ кишилар доимо шундай қилишган.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меҳмонли уй баракали уй.

Меҳмонсиз уй суви қуриган тегирмонга ўхшайди.

«Аталар сўзлари»

САБР, ЧИДАМ, ҚАНОАТ, УМИД ҲАҚИДА

Сабринг аввали аччиқ, охири эса ширин!

Муҳаммад Зеҳний

Билгилки, сабрда хосият ва манфаат кўп. Сабр шундайки, мусибат ва бало айёмида дод-фарёд қилинмайди, қовоқ солинмайди, юз ўзгартирилмайди. Унинг

яна бир кўриниши шундайки, одамлар орасида бечораликдан шикоят қилишмайди, тоқат ва чидам йўлини тутлади.

Муҳаммад Жабалрудий

Оғирчиликда сабр қилиш энг улуғ неъмат!

Муҳаммад Зеҳний

Сабр қилган киши бир кун топар ком,
Сабрсиз қиз эрга ёлчимас мудом.
Пухта бўлар ҳар иш шошмаган кезде,
Шошиб ичган киши маст бўлар тезда.
Мурданинг бошида солмагин кўп дод,
Мурда сабр тилар наинки фарёд.
Отни ўргатмоқчи бўлсалар мудом,
Шошиб эмас аста қилинади ром!

Низомий Ганжавий

Эй азиз, кишига ранжу меҳнат юзланганда сабру қаноат қилмоғи энг яхши хислат. Назм:

Ранжу ғам юз берса қилма кўп фарёд,
Ундан ҳам баттари келмасин бошга!

Муҳаммад Жабалрудий

Сабр билан банддан қутулар киши,
Сабр калит эрур бекилса иши.

Сабр қилмоқ била талх бўлса комим,
Сабр каъбаси де сен менинг номим!

Низомий Ганжавий

Сабр бу — барча меҳнат ва оғирликни енгиш ва чидашдир. Бечора ва ночор бўлса-да, ўзини бадавлат кишидек тутиш, кўринган кимсага аҳволи ҳақида шикоят қилавермаслик, ғамли айёмда ҳам ўзини хандон ва очиқ юзли қилиб кўрсатишдир.

Муҳаммад Жабалрудий

Сабрли одам узоқ яшайди.

Сабри кўпнинг дўсти кўп.

Ёмон кунда сабр қилган киши яхши кунга тез етади.

«Аталар сўзлари»

Қаноат ақлли одамларнинг фазилағидир. Аммо қаноат қилиш ризқ қидириш ва касб билан шуғулланишдан тийилиш дегани эмас. Балки касб туфайли топган нарсасига шукр қилиш ва ортиқчасига интилмасликдир. Қаноатли одам доимо зиёфат ичида ва завқу сафо орасида юрган кабидир. Чунки қаноат йўлини тутган одам ҳар нарсага қайғу, ғам чекавермайди. «Фалончи уни олибди, пистончи буни олибди, мен ҳам олишим керак, нега унда бўлади, менда бўлмайди» деб жонини койитавермайди.

Муҳаммад Ҳусайн

Қўлингни силки-ю, боқма жаҳонга,
Қаноат айлагин битта қоқ нонга!

Низомий Ганжавий

Доно кишилар: «Қаноат туганмас бойликдир, қаноатли киши ҳеч қачон камбағал бўлмайди, чунки уни ҳеч кимга иши тушмайди. Қаноатсиз киши эса гадойга ўхшайди, унинг ҳамма нарсаси бўлса ҳам кўзи тўймайди, кўпроқ топишга интилади, нарса учун одамлар олдида бош эгади» дейдилар.

«Махзан ал-улум»

Бировнинг олдига боргандан нон деб,
Уйда жим ўтирган яхшидир жон деб.
Ҳар ким тамаъ йўлин тутса агар пеш,
Оқибат бир кун бўлғувси дарвеш!

Низомий Ганжавий

Қаноатсиз кишининг кўнглида хасислик ўти туғён урган бўлади. Мол-дунёси беҳисоб бўлса-да, янада кўпайтириш учун ҳеч қачон ҳеч кимга ҳеч нарса бермайди. Тишлам нонидан бировни баҳраманд қилмайди.

«Махзан ал-улум»

Хасиснинг хонидан егандан ҳалво,
Уйингда қотган нон еганинг авло.
Шод бўлса қаноат бирла ҳар киши,
Ўлгунча бўлмагай асло ташвиши!

Низомий Ганжавий

ҲИҚМАТ. Дил бойлиги ва руҳ озиғи уч нарсада:
дир: биринчи — илмда, иккинчи — ризода, учинчи — қаноатда! Байт:

Дунё неъматини айласанг ҳавас,
Илм, қаноатга интил ҳар қачон.
Бундан бошқасига тамаъ нодонлик,
Бошқасини излар ким бўлса нодон!

Муиниддин Жувайний

Қаноатли киши оч ва яланғоч бўлса ҳам бойдир.
Доно асир бўлса ҳам амирдир.

«Махзан ал-улум»

Агар дунёда энг яхши лаззат мавжуд бўлса у ҳам қаноат лаззатидир. Қаноатли киши роҳатда яшаши билан бирга бошқа кишиларга ҳам яхши муомалада бўлади, уларни ҳам ўзи каби шодлик сари етаклайди. Бошқалар ҳам қаноатли кишини ҳурмат қилади.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Улуғ кишиларнинг ёқимли хислатларидан бири қаноатдир. Қаноатли киши ҳеч қачон хор бўлмайди. Аксинча кишида қаноат бўлмаса топган-тутганига сабр қилмай, кўпига интилса оқибат хорлик тортади. Шунинг учун ҳам шоирлар:

Бўлса агар суву парча қотган нон,
Ўзга косасига кўз тикма инсон.
Бўлсанг агар тожу тахт учун муҳтож,
Заминни тахт деб бил ва қуёшни тож!— дейдилар.

«Махзан ал-улум»

Азизим, ҳар ким қаноат бойлигига эга бўлса, ҳеч кимсага ялинмайди. Ҳар ким ҳирс балосига мубтало бўлса, унинг ҳаёти доимо озор ичидадир.

Хожа Самандар Термизий

ҲИҚМАТ. Қаноат меваси роҳат, камтарлик меваси муҳаббат. Байт:

Қаноат айлагин, эй ҳушёр киши,
Қаноат роҳатдан беради нишон!

Мажидиддин Хавофий

Қаноатли кишининг ҳамиша қорни тўқ.

«Аталар сўзлари»

Қаноатнинг яна бир кўриниши ейиш ва ичишда би-
линади. Озгина овқат ейишга қаноат қилган киши кам
касал бўлади. Байт:

Кўп ема гўрдаги қуртлар мисоли,
Оз ерга бел боғла гўё чумоли.
Бир табиб бир куни бир ажиб ҳикмат,
Эл учун айтганмиш қилиб марҳамат:
«Егин, ичгин доим кўнгил тортгунча,
На фақат бўғзингдан тошиб ортгунча!»

«Махзан ал-улум»

Сўрадилар: «Қаноат нима?» Айтди: «Бировларнинг
қўлидаги нарсани кўриб маъюс бўлмаслик. Тамагир-
ликдан қочиш, чунки тамагирлик албатта камбағаллик
сари етаклайди!»

Муҳаммад Зеҳний

Киши учун энг фойдали дилни ёритувчи нарса қа-
ноатдир. Энг зарарли ва нафратли нарса ҳирс ва га-
забдир. Шодлик қаноатдан келса, ғам ҳирс ва газаб-
дан келади.

«Жовидони хирад»

ҲИКОЯТ. Бир кун Искандар Бужонис ҳақимни маж-
лисига чақиртирди. Бужонис унинг элчисига: «Искандар-
га айт, уни биздан узоқлаштираётган нарса ва бизни
эса унинг олдига боришга тўсқинлик қилаётган нарса
бор. У эса салтанатдир. У ҳамиша салтанат иштиёқида,
биз эса қаноат орзусида!» Байт:

Ҳар кимса борига қаноат қилса,
Ажабланма, тушмас бировга иши.
Юрагида кимни тама бўлмаса,
Ҳеч кимсадан бўлмас қўрқув, ташвиши!

Муиниддин Жувайний

Оз овқатга қаноат қилмоқнинг фазилатларидан би-
ри яна шундаки, одамнинг илм ва ҳунарга бўлган инти-
лишида дангасалик ва ҳафсаласизлик қопламайди, ош-
қозон овқатни ҳазм қилишдан ожиз бўлмайди, кишининг
сезги аъзоларининг сезувчанлиги бузилмайди. Байт:

Сув гарчи бўлса-да ширину зилол,
Ортиқча ичилса келтирар малол.

1 Тароқни кўрдингми минг тиши бордир,
Ҳар сочга чанг солиб доимо хордир.

«Махзан ал-улум»

НАЗМИЙ ҲИҚОЯТ

Уқигандим, икки зийрак бир юрда,
Бир чашма қошига келган вақтда.
Бири оз ичишдан ўлди ногаҳон,
Бири кўп ичишдан таслим қилди жон.
Еб-ичиш йўлини билмайин қандай,
Очлигу тўқликдан ўлдилар шундай.
Қутулай десанг гар тезда ўлмоқдан,
Қорнингни шиширма ортиқ емоқдан!

Низомий Ганжавий

ҲИҚОЯТ. Бир улуғ кишидан: «Қаноат яхшими ёки бойликми?»— деб сўрадилар. У эса: «Қаноат бойликнинг асосидир, қаноатсиз киши ҳеч қачон бой бўлмайди!»— деб жавоб берди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Машҳур Юнон исмли ҳақимнинг олдида бир киши: «Инсон учун ўз орзусига етишдан кўра буюк саодат йўқ!»— деб қолди. Шунда Юнон унга: «Оз-кўпга қаноат қилиб яшашдан кўра буюкроқ бахт йўқ!»— деб жавоб берди.

Муҳаммад Зеҳний

Ташлагил ҳирсни, қаноат пеша қил,
Шум ўлимнинг панжасин андеша қил!

Фаридиддин Аттор

Икки тоифа одам бўлади: бири топганига қаноат қилмай қидиришда бўлади, иккинчиси эса тополмайди, бироқ қидиришда бўлади.

Қаноатли киши қийинчиликка, виждонли киши бечоралик кўйига тушмайди.

«Аталар сўзлари»

Ҳақимларнинг айтишича, қийинчилик пайдо бўлганда доду фарёд қилиш ўрнига ва бу воқеадан дўсту душманларни хабардор қилишдан кўра, сабр ва чидам

йўлини ихтиёр қилиб, қаноатни шиор қилмоқ яхши. Негаки бундан хабар топган дўстларнинг кўнглига хи- жонатлик тушади, душманлар эса хурсанд бўлади. Шунинг чун чидам йўлини тутиб, бу балодан қандай қуту- лиш йўлини ўйлаш керак.

Абулбаракот Қодирий

Қаноатли қул озод, озод тамагир эса қулдир.
Умидсиз одам равнақ тополмайди.

«Аталар сўзлари»

**МАНМАНЛИК, ТАКАББУРЛИК, ХУДБИНЛИК,
МАҚТАНЧОҚЛИК, ҒАРАЗ, РИЁ, ТАМАГИРЛИК,
КАМТАРЛИК ҲАҚИДА**

Кибрнинг либосин ечгил устингдан,
Бир куни қилмасин зор ила ҳайрон!

Муиниддин Жувайний

Кибр ва ғурурдан узоқ бўл, кибр кишини эл ораси- да хор, беқадру безътибор қилади!

Муҳаммад Ҳусайн

Эй ўғил, ҳар кимда бўлса ушбу тўрт,
Бошқа бир тўрт туғилур нохушу мўрт.
Кимки худбиндир охир расво бўлур,
Серғазаб доим пушаймондан ўлур.
Ҳам такаббурнинг кўпаюр душмани,
Сарғаяр хорлик туфайли бу тани.
Чунки хорлик кимсада пайдо бўлур,
Шумлиғидан эл аро расво бўлур.
Жаҳлини ютмас эса ичга киши,
Доимо пушмон емоқдир ташвиши.
Кимни кибридин баланддур гардани,
Айланур дўстларни бари душмани!

Фаридиддин Аттор

Такаббурга салом берма, саломга жавоб қайтариш унга оғирлик қилади, жавоб бермагани эса сенга оғир келади.

Такаббурликдан офат туғилади.

«Аталар сўзлари»

Кўриш қуввати қалбида бўлган кишига шодликлар бўлсин!

Худбин бўлма, худбин басарсиз бўлар,
Хунарбин бўл, худбин хунарсиз бўлар.
Дононинг оғзидан чиққан сўздир кон,
Осмону ердан ҳам улкан бегумон!

Муҳаммад Зеҳний

Худбинлик инсонга заволлик келтиради. Қимки худбин бўлса халқ назаридан қолади. Эй азиз, агар сен инсон бўлай десанг худбин бўлма, йўқса сен ўз жонингни хатарга ташлаган бўласан. Агар сен улуғликни хоҳласанг камтарлик йўлини тут! Шеър:

Ўзни паст олди-ю ўсиб чиқди дон,
Қамиш бош кўтариб эзилди гирён!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Инсон ўзини бошқалардан ортиқ деб билмаслиги, ўзини ақлли ўзгаларни ақлсиз деб тасаввур қилмаслиги ҳар қандай яхши ишни ўзига лойиқ ва ўзгаларга нолайиқ деб ҳисобламаслиги зарур. Бордию, юқорида айтилганларга йўл қўйса, демак бу худбинлик бўлади. Худбин одамлар ўз камчиликларини кўрмайдилар, кўрсалар ҳам уни камчилик деб ҳисобламайдилар ёки тан олишни истамайдилар. Бошқаларнинг камчилигини кўриб қолсалар шов-шув кўтаришга уринадилар.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Байт:

Яхшилар айбидан кўз юмгин ҳар он,
Ҳасад кўзи билан боқмагил зиён.
Ўз айбинг кўрмоққа юз марта кўз оч,
Ўзгага бир бор ҳам кўз очишдан қоч!

Муҳаммад Ҳусайн

Худбин одамлар ўзлари сезмаганлари ҳолда бошқаларнинг нафратига йўлиқади ва худбинликнинг оғир зиёнларига дучор бўлишади. Худбинлик вужудига сингиб кетган кишининг қайта тузалиши оғир. Чунки худбин ўз айбини сезмайди, сезса-да, тан олгиси келмайди. Худбин одамга насиҳат қилинсаю, насиҳатни қабул қилишга уринмаса худбинлигини йўқотишга ҳаракат қил-

маса, демак ундан узоқ юриш, балки алоқани узиш ва улфатликдан қочиш зарур.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

ҲИҚМАТ. Ҳар кимсага менсимаслик назари билан қарама, ҳар бир ожиз чумолига ҳақорат кўзи билан боқма. Эҳтимол уларнинг кўринишлари аянчли бўлса-да, вужуди одамийлик хислати билан лиммо-лимдир. Шеър:

Қатта-кичик бу йўлда бир-бирига муҳтождир,
Баъзан ўргимчак иши пинҳон тутар одамни!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Агар бировни танқид этсангу, танқидинг таъсир қилмаса, ёки бировни мақтасанг, мақтовинг уни тўғри йўлга етакламаса, билки, ундай одам тош ёки девор билан тенг!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИҚОЯТ. Бир кун камон билан ўқ бир бўлиб қолишганда ўқ камонга қараб деди:

— Эй камон, мен тўғрилигим туфайли тўғри йўлга юриб эъзоз топганман, ҳатто осмонда учиб юрган қушларни ҳам ерга туширишга қувватим етади. Сен эса эгрисан, мен билан тенглашишга уринма, қаршимда улуғлик лوفини урма! Шунинг учун ҳам менинг ҳақимда бир шоир ажойиб мисра айтган:

Эгри бўлма камон мисоли,
Тўғрилиқни ўргангин ўқдан!

Камон деди:

— Эй ўқ, қош каби эгрилигим бўлмаганда сенинг қадринг бир пул эди! Сен менинг эгрилигим туфайли эъзоз топгансан. Бўлмаса бир чўпсан холос, мен бўлмасам сени тупроққа отар эдилар. Тўғрилиқ қомат туфайли эмас, дилнинг софлиги орқали бўлади. Сен қоматингни тўғрилаш ўрнига дилнингни тўғрилади!

Ўқ камоннинг сўзларидан қаттиқ хижолат тортди. Шу кундан эътиборан унинг юзи мардлар майдонида доимо қизилдир. Байт:

Ким камолга интилса ўзини паст тутади,
Отлиқ ҳам бора-бора ноилож ерга тушар!

Шеър:

Ерга қўйган бошини ердан дона олади,
Кимки бурнин кўтарса қонатиб олар уни!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Биров сени ўзингда йўқ сифатлар билан мадҳ этса
ундай одамга ишонма, чунки ўша сенда йўқ ёмон сифатлар билан ўзга ерда сени ёмонлашга қодир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳар қуш ўз овозидан шодланади.

«Аталар сўзлари»

Кимки бировни унда йўқ яхши сифатлар билан мақтаса бу мақтов эмас, балки ҳажв, яъни унинг устидан кулиш билан баробар.

Муҳаммад Ҳусайн

Ўлгандан сўнг мақталиш иккинчи ҳаёт, тирикликда ёмонланиш эса ўлимдир.

Одамни унда йўқ сифатлар билан мақташ ўта таҳқир этишдир.

«Аталар сўзлари»

Камтарлик дарахтин ўтқазсанг агар,
Муҳаббат мевасин ейсан ҳар қачон!

Муиниддин Жувайний

Бир доно шундай дейди: «Риёкорлик билан қилинган яхшиликдан ҳеч кимга билдирмай, хилватда қилинган гуноҳ афзал!» Байт:

Риё билан эл кўзин бўягандан, яхшироқ —
Хилват ичра май ичиб, юзлаб гуноҳ қилганинг!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Иккиюзламачи дўстдан қотил душман яхши! Байт:

Дўст улки, доимо ростни гапирар,
Душман эса айбинг тутади пинҳон!

Муиниддин Жувайний

Ғаразгўй ва ҳасадгўй кишилар гапига ишонма, ҳат-
то уларни маърака ва мажлисингга ҳам киритма!

Муҳаммад Ҳусайн

ҲИКМАТ. Юрагида ғарази бор дўст душмандан бат-
тар. Байт:

Дўсти учун дилда ғарази бўлиб,
Заҳар сақлаб юрса ҳар киши пинҳон.
Сидқу сафо кутиб умринг ўтказма,
Қора дилдан кутиб бўлмайди эҳсон!

Муиниддин Жувайний

Ғаразгўйга салом беру қоч!

Танқид бўлмаган ерда юксалиш ҳам бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

Қамтарлик кишини юксакликка кўтаради. Манман-
лик эса тубанликка етаклайди. Қамтар кишини барча
хурмат қилади, манмандан эса нафратланади.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

ПАНДУ НАСИҲАТНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ВА МАСЛАҲАТЛАШИБ ИШ ТУТИШ ҲАҚИДА

Насиҳатнинг яхшиси шундайки, у одамни ёмонлик-
дан узоқлаштиради.

«Аталар сўзлари»

ҲИКМАТ. Ҳар кимнинг феълу атворида нуқсон
бўлса унинг қилган насихатини ҳеч ким қабул қилмай-
ди. Байт:

Сўзларингни эшитмаса ҳеч кимса,
Беҳудага чекма жабру жафони.
Ўз нафсингга ўқи аввал насихат,
Бузмай юрсин токи аҳду вафони!

Мажиддин Хавофий

Бир ҳақим зарурат юзасидан бир ҳоқимнинг олдига
борган эди. Ҳоқим унга: «Мен учун бир-икки оғиз панду
насихат сўзларини айтсанг, токи ундан ўзимга хуло-

салар чиқариб олсам»,— деди. Ҳақим унга шундай деб жавоб берди: «Панду ҳикматни эшитиш жуда осон, аммо уни амалга ошириш қийин. Панду ҳикмат ҳар ким учун ҳар хил таъсирга эга. Панду ҳикмат нодон учун шўр ерга ёққан ёмғир, ичида ақли йўқ бош учун суви йўқ қудуқ, муруввати йўқ тан учун гули йўқ боғ, парҳезгарлиги йўқ олим учун жилови йўқ от, адолати йўқ подшо учун ёмғири йўқ булут, инсофли ҳоқим учун сурур ва бахт тулпоридир!».

Ҳоқим бу сўзларни зарҳал билан ёздириб қўйди ва доимо уни ўқиб турадиган бўлди.

Абулбаракот Қодирий

Эй ўғил, бўлма ёмонлар улфати,
Толиби дунё, аёл ҳамсуҳбати.
Меҳри дунё оташи сўзон эрур,
Ҳам ёмон улфат балойи жон эрур.
Заҳри бор дунёни гўёки илон,
Гарчи зоҳирда эрур нақши аён.
Кўринур зебо ажаб қилсанг назар,
Заҳридан жонга бирон бордир хатар.
Золи дунё, бил, келиндек безанур,
Ҳар замон янги куёв деб изланур.
Мақбул улдурки, бу жуфтдан бўлса тоқ,
Орқасин ўгирсаю, қилса талоқ.
Ул куёвига боқур кулиш билан,
Сўнг ҳалок қилгай заҳарли тиш билан!

Фаридиддин Аттор

Бир ҳақим айтади: «Йиғилиш ёки ўтиришда баъзи кимсаларга насиҳат қилиш тўғри эмас. Аввало ул кишининг феълу атворини ҳисобга олмоқ зарур. Шундай кишилар бўладикн, насиҳат қилсанг ва айбидан огоҳ қилсанг ўз камчилигини оғзингдан эшитиб билиб олади. Лекин раҳмат айтиш ўрнига сенга бир умр душманлик қилиб юради!»

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир дўстим олдимга келиб, деди: «Менга насиҳат сўзларидан айтиб, бир маслаҳат берсанг!» Мен унга дедим: «Эй рафиқ, менинг ҳам дилимда шу нарсага етмоқ ранжи, насиҳат гамжини топмоқ ранжи бор!» Мисра:

Айтгил, менинг учун қилсин насиҳат!

Лекин ҳакимларга тақлид қилиб, бир неча оғиз сўз айтишим мумкин. Шояд ўша сўзлар сенга таъсир қилса:

Амал қилмас эсанг айтган сўзингга,
Қабул қилмас эса ўзга ажаб йўқ!

«Улар қайси сўзлар?»— деб сўради у. «Қам егин,— дедим унга, токи ўзинг ранж тортмагайсан. Қам ухла, то идрокнинг маънолар ганжини фаҳмлашдан ожиз бўлмагай. Бошқа томондан эса кам емоқ кам ухлашга сабаб бўлади. Кам емоқ яна кам демоққа боғлиқдурким, кам ейилган вақтда кишида гапириш учун қудрат ва ҳавас кам бўлади». Қитъа:

Душманингдир нафси амморанг,
Кучайишга йўл қўйма асло!
Ҳаддан ортиқ оч қолдирма ҳам,
Тўйдирмагин ортиқча аммо!

Қитъа:

Қочиб кетса бўлар душман қўлидан,
Агар душман ўзимда бўлса найлай!

Ҳаким Қооний

ҲИҚМАТ. Қилинган насиҳат қабул шарафига мушарраф бўлмаса бунинг иллоти кўпроқ насиҳатгўйнинг нўноқлигига боғлиқ. Чунки олим комил бўлса, қилаётган ваъзу насиҳатининг остида бирор ғарази бўлмаса эшитувчининг қабулига муяссар бўлади. Байт:

Насиҳатнинг таъсири бўлмаса ҳеч кишига,
Таажжубмас, дилида ғарази бор кишининг.
Яхши камон бўлса-ю, камонгар уста бўлса,
Ўқи нишонга тегмай қолмас зинҳор кишининг.

Маждиддин Хавофий

Бир ҳаким ўз ўғлига шундай насиҳат қилган эди:
— Эй ўғлим! Қилаётган ишингда кичкина гуноҳ бўлса ҳам уни кичик деб ҳисоблама. Одамларга яхшилиқ қилишнинг толиби бўл, бу ишингдан сенга фойдалар етади. Кучинг борлиги учун душманни ҳадеб эзаверма, жонидан тўйгач, пайт пойлаб, ўзингни ҳалок этади. Бировнинг ёлғончи эканини билсанг, гапида жон бордир деб, яна унинг гапига чиппа-чин ишонма! Шубҳали ва гумонли ишларга қўл урма, сўровчини ноумид ҳолда қайтарма. Ўзингга ёқмаган нарсаларни бировга раво

кўрма. Бировга қилинган ҳар бир яхшилик ёки ёмонлик куни келиб ўзингга қайтишини эсингдан чиқарма!

«Жовидони хирад»

Маслаҳат шошмаслик билан, иш эса суръат билан бўлади.

«Махзан ал-улум»

Азизим, маъно оламининг ҳушёрлари гафлат шаробидан маст бўлган ёшларга насихат ва танбеҳ жазосини беришлари муносиб ҳолдир. Билим майдонининг бедорлари эса ахлоқ кўчасидан адашган беҳабар кишиларга адаб шапалоғини уришлари лойиқ ишдир. Ҳақиқат юзасидан айтилган ҳақ гап гўзаллар юзидан уят терини оқизса-да, шояд улар шу туфайли ўз обрў-эътиборлари ҳақида мулоҳаза қилиб, ёмон феълларидан кечишар ва ёмон кишиларнинг суҳбатидан қочишар. Байт:

Терлар чиқди юзингга қилган насиҳатимдан,
Мендан хафа бўлмагин, обрўйингни ўйлайман.
Ёмон билан кам ўтир, десам терга фарқ ботдинг,
Келажакнинг ўйлаб мен ҳақ гапларни сўйлайман!

Хожа Самандар Термизий

Фийсоғурас ҳаким насиҳатларидан сайланма. У айтди:

— Эй азиз, сен ҳар доим фозил кишилар билан дўст тутин, уларнинг суҳбатини қидир, ўз нафсингни кўп ейишдан асра, газабланишдан, кўп ухлашдан, қабих ишларни қилишдан қоч! Улимни ҳамиша ёдда тут, шунга қараб иш қил, касбу маишатда ўртача йўл тут.

Яна унинг сўзи:

— Ҳар ким дўст тутишга қодир бўлмаса душманга қарши иш тутишда ҳам ожиз бўлади. Кишини сўзига қараб эмас, ишига қараб билиш мумкин!

«Жовидони хирад»

Урганишни истамаган кишига насиҳат қилма!

Аҳмоққа насиҳат айлаган инсон,
Шўр ерга уруғни ташлагансимон!

«Аталар сўзлари»

Форс донишмандларидан Барзув ал-Ҳаким насиҳатлари. У ёзади: «Ҳар бир нарсанинг пайдо бўлиши учун бир сабаб бўлади. Шунинг учун нимаики пайдо бўлган бўлса аввало унинг сабабини қидирмоқ лозим. Масалан, яхши ҳаёт кечириш сабаби муроса, сирнинг ошкор бўлмаслик сабаби бировларнинг сирини очмасликда, ифбат сабаби ўзгаларга ёмон ният билан кўз тикмасликда, тина сабаби бадфеъллик, дўстлик сабаби очиқ юзлилик, жудолик сабаби азоб, адоват сабаби хилоф, хорлик сабаби тама, иззат сабаби қаноат, нажот сабаби ростлик, улуғлик сабаби тавозе!

«Жовидони хирад»

Насиҳатчининг калтаги ёмон одамнинг саломидан афзал.

«Аталар сўзлари»

Искандар Юнон заминидан сафарга отланар экан, устози Арастатолисга қараб деди: «Менга насиҳат бер!» Арастатолис унга деди: «Илм ўрган, ҳар қандай илмни ўрганишдан ор қилма!» Байт:

Ўқишдан тийилма, ўғлим, бир замон,
Бесаводлик ўти куйдирар ёмон!

Агар обрў ва шарафим зиёда бўлсин десанг ҳақ нарсани ноҳақ дема. Агар равнақ топай десанг ўз фойдангни ўйлаб иш тутма. Ўз айбингни кўришга урин, айбли киши доим хиёлатда бўлади. Қимки сени айбингдан огоҳ қилса унга ғазабингни сочма, балки уни хурсанд қил!

«Махзан ал-улум»

ҲАКИМЛАР ПАНДНОМАСИ

Келтиришларича, Искандар Зулқарнайн кунлардан бир кун Арасту, Афлотун ва Буқротга ҳикматли сўзларни ўз ичига олувчи бир «Панднома» ёзишни буюрди. «Мен уларни ўқиб,— деди Искандар,— саволимга жавоб топай, бошимга тушган мушкул ишларимни ҳал қила олай!»

АРАСТУ ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дилингни илм билан обод қил, илмсиз кишилар билан суҳбат қурма, умрингни беҳуда ўтказма, муваффақиятларингга мағрурланма, ҳасадчиларни

уйингга киритма, сийнангни гина-кудуратдан холий тут, бировга нисбатан гина сақлама, ёмонлик қилишдан қоч, яхшилик қилишга интил, яхши кишиларни яхши сўз ва яхши ҳадялар билан сарафроз қил, тарбия таъсир қилмайдиган кишилар билан яқинлик қилмагинки, бўри ёки илон аҳён-аҳёнда зарар етказди, аммо зарари ҳалокатли бўлади.

Эй Искандар, биров билан маслаҳатлашадиган бўлсанг ақлли ва доно кишиларни топиб маслаҳатлаш, олиҳиммат кишилардан ёрдам сўра, ҳар бир масалани шу масалани тушунадиган ва шу масалага дахли бор одамлар билан биргаликда ҳал қил, пастҳиммат кишилардан ҳеч вақт яхшилик ҳосил бўлмайди!

Эй Искандар, қўпол кишиларга қўполликни «ҳадя» қил, куч ва тадбир билан қўлга тушириб бўлмайдиган душманни мулойимлик ва ширин сўзлик билан ўзингга мойил эт, бирор ерга элчи юбормоқчи бўлсанг айтмоқчи бўлган масалангни чуқур биладиган ва шу масала юзасидан билимга эга бўлган кишини юбор, акс ҳолда ишларинг бузилади.

Эй Искандар, мақтовларга учма, қўли очиқ ва саховатли бўл, бирор ерга етсанг у ердаги синалмаган сувлардан ичма, бирор ерда нотаниш мевага дуч келсанг, унинг фойда, зарарини билмай туриб ема!

Назм:

Ҳар ким доно бўлса ейиш бобида,
Билмаган нарсасин емайди зинҳор.
Бирор йўлда зарар кўп бўлса агар,
Кучи кўп бўлса ҳам юрмайди зинҳор.
Синалмаган йўллар яқин бўлса ҳам,
Синалган узоқдан қолмайди зинҳор!

Эй Искандар, сафар ва саёҳатга чиққанда шунчалик юк олгинки, уни кўтариб юришдан ўзинг безор бўлмагин, бунинг устига кучдан ҳам қолмагин. Шароб ичишни одат қилмаки, у беҳушлик ва рофилликка олиб боради. Ўзингга садоқатли ва вафоли кишиларни ҳамиша азиз тут. Қийинчилик онларида ўзингни маҳкам тут ва умидсизликка тушма. Кимки бировларга ситам қилаверса ўзи ҳам узоқ яшамайди. Биров сенга ситам қилган бўлса ёки сен бировга яхшилик қилган бўлсанг ҳар икковини ҳам унут. Тунда уйқуга берилиб, ғафлатда қолма, тун бедорлигини ўзингга давлат деб бил. Муродингга етган вақтларингга ханда уриб кулмаки, атрофда турганларга хунук кўринади. Агар иш аксинча бўлса ғамгинлигингни бировларга билдирма. Бировдан қўрқадим

ган ва жангда енгилиб қочган кишилар билан ҳамроҳ-
лик қилма! Назм:

Жангдан қочиб қолган бўлса ҳар киши,
Ўзгага ваҳима солишдир иши.
Зафар ёрим бўлсин десанг ҳар нафас,
Ботир кишиларга бўлгин ҳамнафас!

АФЛОТУН ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дунё ишларини тиг ва тадбир билан
изга солиш мумкин. Аммо тиг ва тадбир ўзаро бирга
бўлса нур устига нур бўлади. Шунинг учун сенинг ҳар
бир мажлисинг ва ўтиришинг доною, донишмандлардан
хотий бўлмасин. Дунёга ибрат кўзи билан қара. Ҳушёр
яша, ғафлатга, ортиқча еб-ичишга ружу қилма, чунки
улардан турли нуқсонлар ҳосил бўлади. Масалан, кўп
ейнишдан ҳазм аъзолари ишдан чиқади. Кўп гапиришдан
эса одамнинг обрўйи кетади. Улим ҳақ бўлгани учун
ўлмасдан аввал қиладиган яхши ишларингни қилиб қол.

Нечун қоринни деб ҳар ён чарх урмоқ,
Очкўзлик отини ҳар ёнга сурмоқ!

Ҳар бир ишни амалга оширишда ақлу тадбирни иш-
га солиш лозим. Жаҳл ва ғазаб юзидан иш тутмаки,
охири пушаймонликдир. Қийин ишда гамгин бўлмаки,
барча мушкуллар оҳисталик билан ҳал бўлади.

Назм:

Барча мушкул ишнинг бордир чораси,
Чигаллар ечилмай қолмайди зинҳор.
Умид ипларини узмагил ҳеч вақт,
Булут қора бўлса ҳамки беғубор.
Ёмғиридан гуллаб яшнайти олам,
Сени ҳам бир куни яшнамоғинг бор!

БУҚРОТ ПАНДНОМАСИ

Эй Искандар, дўстларинг ва ҳамнишинларнинг ақлли
ва довурак кишилардан иборат бўлмоғи лозим, бундай
кишилардан одамнинг ақли ва довураклиги ошади.
Илмсиз ва феъли бузуқ кишилар ҳар ерда одамга панд
беради, бадном қилиб қўяди. Таомни ҳеч вақт ёлғиз
ема, кимдир ҳамиша ҳамроҳинг бўлсин. Юртингда ҳар
бир кимса ўз топганини ея олса ва биров унга зулм
қилиб, тортиб олмаса бу сенинг обрўйингни ошишидир.
Ҳирс учун кўнглингдан асло жой берма, бир вақтда

овқат ейишни одат қилки, доимий еяверишдан касаллик содир бўлади. Хўл-иссиқ ва қуруқ-совуқ нарсалардан тенглаштириб егинки, мижозингни мўътадил қилиб туради. Лутфу меҳрибонликни ўзингга шиор қилки, бу сифатлар инсониятнинг энг олий сифатларидир. Молу давлатни ҳам эҳтиёт қилиб ишлатки, уларнинг ҳам алоҳида ўринлари бор. Назм:

Ўзинг еб, ўзгага берсанг, эй инсон,
Номинг улуғ бўлар, вужудинг омон!

Бирор мақсадга етишни ўйласанг, аммо унга етишиш қийин бўлса ҳеч ғам ема, сабрни маҳкам ушла, золим ва ситамкор кишиларга ёрдам қилма! Назм:

Қиличнинг зарбаси тушмасин бошга,
Десанг зулм қилма кексаю ёшга!
Золимлар зулмини йўқот жаҳонда,
Ожизлар қўлини тутгин ҳар онда!

Овқат ейишдан аввал уни ҳазми ҳақида ўйла, овқатнинг ширин ва ҳаловатига учиб, ҳазм қилолмай, қийналиб юрма. Сирка еганингдан кейин асло сут ичмагинки, қорнингга оғриқ туриб, ҳазм қилишдан ожиз бўласан. Сўзни мулойимлик билан гапир, оз гапир, кўп гапириш гарчи ёқимли бўлса ҳам девоналикдан нишонадир. Шеър:

Жимликдан бўлмади ҳеч ким пушаймон,
Кўп гапдан зарарлар юз берди ёмон!

Бойлигингга мағрурланма, унинг усти чиройли кўринса ҳам, ичи ниҳоятда ифлос бўлиб, кишини минг турли балоларга дучор қилади. Барча ишда шошмасдан ўйлаб иш қил. Сирингни ҳаммага айтаверма, илмсиз кишиларнинг айтган гапига ишониб иш тутма, ўтган ишга қайғуриб, умрингни зое ўтказма! Шеър:

Дилимда қанчалар сўзим бор бироқ,
Шакарнинг кўпидан озидир созроқ!
Оз сўздан киши ҳеч бўлмас пушаймон,
Кўп сўздан кишига етади зиён!

Абулбаракот Қодирий

АФЛОТУННИНГ ЎЗ ШОГИРДИ АРАСТУГА ҚИЛГАН НАСИХАТЛАРИ

У қуйидагича буюради:

— Ҳамиша илм пайдан бўл, қалбинг ҳам, кўзинг ҳам доимо бедор бўлсин, уйқу ва оромни ўйлаб бугунги

ишни эртага қолдирма, уйқуга ётишдан аввал ўтказган кунинг ҳақида сарҳисоб қил, шу куни сендан қандай хато содир бўлди ёки шу куни сен яхши нарсалардан нимани ўргандинг, шу ҳақда ўйла. Бадбахт шундай кишики, ишининг оқибатини ўйламайди, гуноҳ ишлардан ўзини тиймайди. Дунёда лаззат топса боши осмонга етиб шод бўладиган, бирорта қайғуга дуч келса ҳаммадан кўра кўпроқ фарёд кўтарадиган олимни олим деб ҳисоблама. Барчани бирдек сев, сержаҳл бўлма, жаҳлингни сочаверсанг бора-бора у сенинг одатингга айланиб қолади. Бугун биров сенинг олдингга муҳтож бўлиб келса унинг ҳожатини чиқаришни эртага қолдирма. Бирор киши бирорта балога дучор бўлса унга кўмак қўлини чўз, ҳар кимнинг гапини тўғри ёки нотўғри эканини билмай туриб, текширмай туриб ҳукм чиқарма. Дунёда ҳикматдан фойдалироқ нарса йўқ. Ҳаким шундай кишики, унинг сўзи билан қиладиган ишлари бир бўлади. Қайси ишда бўлмасин сусткашлик қилма, яхшилик қилишда чегара бор деб ўйлама! Ҳакимлар ҳикматини ёд ол, мол-дунё ҳирсини кўнглингдан қув, ёқимли одоблардан кўз юмма, барча ишларни ўз ақлингга қулоқ солиб, чамалаб, сўнг амалга ошир, тубан ишларга қўл урма, ҳамма билан гаплашганда ҳам камтарликни қўлдан берма. Бировни хор санама, ҳамиша адолатни ўзингга шиор қил!

Афлотуннинг ўз шогирди Арастуга қилган насиҳатлари шулардан иборат.

Абулбаракот Қодирий

Келтиришларича, Луқмони ҳаким асли ҳабаш миллатидан бўлган экан. Унинг келиб чиқиши ва нашъунамо топиши ҳақида тарихчилар ва тазкирачилар жуда кўп нарсалар ёзишган. Биз бу ерда уни келтирамиз десак, сўз узоққа чўзилади. У ўзидан қолдирган насиҳатлари билан машҳур бўлган. Унинг табаррук сўзларидан қуйидагилар келтириладиким, у ўз ўғлига насиҳат қилиб айтган эди:

— Эй ўғлим, сен доимо сабру чидамни ўзингга йўлдош қил, нафсингни кўйига кирма, уни қийнашни энг улуғ йўл деб бил, топганингга қаноат қил, керагидан ортиқча топишга интилма, таомдан очу, ҳикматдан тўқ бўл, одамларга қўполлик қилма, оғзингга нима келса гапираверма, ана шундагина сен турли хил балолардан омон бўласан. Одамлар сенда йўқ сифатлар билан сени мақтаса алданма!

Эй ўғлим, нима гапирсанг ҳикмат ва насиҳатдан гапир, гапирган гапларингга аввало ўзинг амал қил, ўз касбинг ва мартабангга яраша гапир, одамларни ғазаб пайтида сина, дўстларни эса бошингга кулфат ва мусибат тушганда сина, доимо ёқимли ишларни амалга оширишга урин, гап гапирсанг далил ва ҳужжат билан гапир, ёшлигингни ғанимат бил, доно кишилар билан ҳамсуҳбат бўл, дўстларингни ҳурмат қил, одамларга очиқ юзлилик билан боқ!

Эй ўғлим, ота-онангни доимо ҳурмат қилиб, хизматида бўл, устоз ва муаллимнинг жону дилингдан эҳтиром кўрсат, ота-онадан ҳам ҳурматлироқ деб бил, барча ишларда ўртача йўл тут, кимга қараб чиқим қил, сахий бўл, меҳмонни эъозла, унга ўзинг туриб хизмат қил, бировнинг уйига борганда кўзингни ва тилингни эҳтиёт қил, душмандан бир лаҳза ҳам ғофил бўлма, кам тама бўл, бирор гапни гапиришдан аввал унинг жавобини беришни ўйла, бахил ва такаббур кишилардан узоқ бўл, қаноатни ҳақиқий бойлик деб ҳисобла!

Эй ўғлим, доимо илм қидирувчи бўл, қайсар бўлма, ўз айтганинга туриб олма, ўзгалар гапини ҳам эътиборга ол, муроса йўлини тут, ҳамиша одамлар ичида бўл, улардан ажрама, кексаларни ҳурмат қил, барчани яхши ном билан тилга олгин, кимнинг тузини тотган бўлсанг унинг ҳақини адо қилишни унутма!

Эй ўғлим, уст-бошингни тоза тут, ким билан гаплашсанг унинг ўзига лойиқ бўлган гапни гапир, тунда кишилар билан суҳбат қурсанг сўзни юмшоқ ва оҳиста гапир, сўзлаётган вақтингда бир кишига қараб гапиравермай, ҳаммага назар сол, кам емоқ ва кам ухламоқ сенинг севган ишинг бўлсин! Ўзингга нимани раво кўрсанг уни ўзгаларга ҳам раво кўр, қилган ҳар бир ишинг эса ақлу ҳикмат юзасидан бўлсин! Ўзинг яхши билмаган ва ўқимаган ҳолда бировга ўргатма ва устозлик қилма!

Эй ўғлим, сир сақлай билмайдиган кишиларга, айниқса, болаларга сир айтма, ҳамма ҳам яхшилик қилади деб ўйлама, кишининг нокас ва бахил эканини билсанг ундан яхшилик чиқади деб хаёл қилма, бировнинг ҳожати тушиб олдинга келса ноумид қилиб қайтарма, ўзингдан катталар билан ҳазиллашма, уйда бор нарсаларингни душман кўзидан яширин тут, ўз ака-укаларингни ҳурмат қил!

Эй ўғлим, бир кўришдаёқ синамай туриб, бировга кўнгил қўйма, ўз қадрини билмайдиган кишилардан яхшилик умид қилма, офтоб чиққунча ухлама, ҳадеб

кулаверма, бадном кишиларга суҳбатдош бўлма, кексалар ва улуғ кишилар олдига тушиб олиб, улардан илгари юрма, одамлар гаплашаётган пайтида уларнинг сўзини бўлиб, гап солма, меҳмоннинг олдида бировга газабингни сочма, бошингни эса қўйи солиб ўтирма!

Абулбаракот Қодирий

Кимки маслаҳатлашиб иш тутса ҳеч қачон пушаймон бўлмайди. Кимки тежамкорлик билан ўртача йўл тутса ҳеч вақт камбағал бўлмайди.

Муҳаммад Зеҳний

Бир ҳаким шундай дейди:

— Дўстинг берган маслаҳат туфайли иш тутсангу, бироқ натижа ёмон бўлиб чиқса сен дўстингни маломат қилма, унга: «Сен айтгандек қиламан деб, ишим чаппасидан кетди, нега ҳам сенга маслаҳат солдим-а!»—демагин. Чунки яна иш юзасидан ночор унга маслаҳат солсанг маслаҳати тўғри бўлса-да оқибати ёмон бўлишидан қўрқиб сенга айтмайди.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Азизим, мушкул воқеаларда ва оғир ҳодисаларда маслаҳатлашишдан кўз юмиб бўлмайди. Маслаҳат қилмоқчи бўлсанг, маслаҳатни ҳикмат аҳли ва тажриба соҳиблари билан қилки, уларнинг ақллари ўткир ва фикрлари теран бўлади. Чунончи айтадилар:

Теран фикрни доим кексалардан қидиргин,
Баҳор сувлари кўзда мусаффолик топади.

Тажрибали кексалар шижоатли ёшлардан кўра чора ва тадбирга устарақдирлар. Байт:

Ёшлар билан жангу жадал ичра кир,
Ёнгиш тадбирини кексадан қидир.
Гарчи ёшлар бўлса ботиру чаққон,
Аммо кекса дили чорагадир кон!

Хожа Самандар Термизий

Ҳакимлар айтадилар:

— Ақлли киши билан маслаҳатлашсанг, унинг ақли сенга ҳам юқади, ундан кўп нарсани ўрганасан. Киши ўз ақлига суюниб иш қилганда кўп хатоларга йўл қўйиши мумкин.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Азизим, машв'арат, яъни маслаҳат бу — ақлли кишиларнинг кенгаши. Оқил кишилар қаерда бўлишмасин бир муҳим масалани ҳал қилишга киришсалар мушкул нарсалар ҳам оқибатда яхши натижа билан тугайди. Бу сўзга маънолар гавҳарининг хазинаси бўлмиш мавлавий Жалолиддин Румийнинг сўзлари гувоҳдир:

Мушкул ҳодисани кўрса хирадманд,
Бу мушкулдан йўли бўлиб қолса банд.
Ўз ақлига ўзга ақлин қилар ёр,
Ақл ҳал қилмоққа бўлар мададкор!
Ёлғиз шамдан хона булмаса равшан,
Бошқа шамлар ёнар яна бу шамдан!

Хожа Самандар Термизий

Ҳакимлар айтадилар: «Бирор иш ҳақида маслаҳатлашмоқчи бўлсанг битта оқил киши билан маслаҳатлаш, кўпчиликка айтилган маслаҳатли иш нуқсондан холий бўлмайди. Бир араб олими: «Ақлдан улкан бойлик, нодонликдан катта бахтсизлик ва маслаҳатдан кучли суянчиқ йўқ!»— деган эди.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Кимки ўз фикрига мағрурланиб иш тутса йўлдан адашади, кимки ўз ақлига суяниб, ўзгалар билан ҳисоблашмаса хорлик тортади.

Муҳаммад Зеҳний

Доимо парҳезгар ва доно кишилар билан маслаҳатлашмоқ керак.

Муиниддин Жувайний

Ҳар бир ишда лозим маслаҳат қилиш,
Маслаҳатсиз асло ҳал бўлмайди иш!
Синалмаган кишидан маслаҳат сўрама.

«Аталар сўзлари»

Ҳакимларнинг айтишича, одам ўлдирган, хотинлар атрофида кўп айланадиган, қўрқоқ ва юраксиз кишилар билан маслаҳатлашиш нораводир.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Ҳақимлар айтадиларки, ақл соҳиби бўлган киши етти хил киши билан кенгашмайди, улар нодон, душман, ҳасадчи, риёкор, қўрқоқ, молпараст ва ҳою-ҳавасга берилган кишилардир. Чунки нодон киши бефаҳмлиги туфайли хато ва ярамас маслаҳат беради. Душман эса сени ҳалок бўлишингни ўйлаб, маслаҳат беради. Ҳасадчи эса қўлингдаги молу мулкингни совурилишини истайди. Риёли киши эса сени қандай қилиб бўлса-да, рози қилишни ўйлайди, фикрингга қарши ҳеч нарса айтмайди, сен нимани хоҳлаётган бўлсанг, ўшани қилаверишга ундайди. Молпарастнинг фикри-зикри мол йиғиш бўлгани учун берган маслаҳати орқали бирор нарса ундириб олишга уринади. Ҳою ҳавасга интилган нафс бандаси эса ўзининг нуқсонли ақли билан кишини тўғри фикрдан четлатади.

Олимлардан Аҳнаф айтади: «Очнинг қорнини тўйдирмай туриб, ташнанинг чанқоғини бостирмай туриб, асир кишини озод қилмай туриб, камбағалнинг ҳожатини чиқармай туриб, бирор иш юзасидан маслаҳату машварат қилма!

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

БАХИЛЛИК, БАДНАФСЛИК, ОЧКЎЗЛИК, ТАМАГИРЛИК, ҲАСАД, ХАСИСЛИК ҲАҚИДА

Бахиллик одамнинг ўз молига жону дилидан ёпишиб олишидир. Бахил одам ўзининг ейиши ва кийиниши учун ҳам пул сарф этишни истамайди. Масалан, нон, мева ва шунга ўхшаш нарсаларнинг янгисини олишга қудрати етса ҳам эскисини олади, либосларнинг янгисини сотиб олмай, эски ва йиртиқларини харид қилади, тоза ва мусаффо ерда яшаш ўрнига қоронғи, зах ва саломатликка зарар етказувчи жойларда яшайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

ҲИҚМАТ. Ҳинд ҳақимларининг киноя қилиб ёзишларича, ўз мол-мулкларини яхшилик йўлида сарфламайдиган бахил кишилар «сахий» кишилардир. Чунки ўзлари емай, ҳаммасини ўзгалар учун қолдирадилар. Қитъа:

Туриб дарё лабида бутимор қуш,
Чекар дарё сувидан доимо ғам.

Ўзича ўйлагай ичсамми ё йўқ,
Агар ичсам бўлар дарё суви кам.
Дилида ҳиммати йўқ ҳар бахилнинг,
Шу қушга ўхшаган феълу иши ҳам.
Ҳирсининг ўткирлигидан нонини,
Ўз ўзига кўрмагай лойиқ, укам!

Ҳаким Қооний

Одамларнинг олижаноби ўзига нисбатан одамларда муҳаббат уйғонишига уринувчи, одамларнинг бахили эса ўзига нисбатан дўстларида нафрат туғдирувчи кишидир.

«Махзан ал-улум»

Барча элдан тупроқ каби паст бўлгин,
Барча элдан елдек тиҳидаст* бўлгин.
Ҳаракат қил элни айлагин ризо,
Қўл-оёғин ўпу қилма норизо!

Низомий Ганжавий

Бахил яхшилиқни ёмон кўради, ёмонлиқка эса қарсак уради.

Бахиллик бир тикон, агар у кимга ботса ўлдирмай қўймайди.

Бахил одам йўлдош бўлмайди, бордию, йўлдош бўлиб қолса қорни шишиб ўлади.

«Аталар сўзлари»

Эй оқил, бахилликни ўзингга шиор қилиб, мол — пул топишнинг пайдан бўлма. Ҳасад ва бахиллик кўчасидан қоч. Ўзгаларга доимо мадад қўлини чўз. Ҳасад ва рашкдан ҳеч ким фойда кўрмаган. Аксинча эл орасида хору залил бўлиб, эътибордан четда қолган. Молмулқингни бекорга сақлама. Уни эл фойда кўрадиган нарсаларга сарфла. Фақат аҳмоқ одамларгина юз меҳнату алам билан бойлик тўплайдилар. Ундан на ўзи фойда топадию, на ўзгалар манфаат кўради! Бундай жоҳил кишилар кўриб билиб туриб, кўрганларидан иборат олишмайди. Нафси аммора кўйига кириб, ранж ва кулфат кўрадилар!

Муҳаммад Жабалрудий

* *Тиҳидаст* — қуруқ қўлли, ҳеч нарсаси йўқ одам.

Бахил киши ўз мол-мулкининг қоровули ва ўзгаларга қолдирадиган меросининг хазиначисидир.

Муҳаммад Зеҳний

Эй азиз, араблар орасида «Бахиллик оловдир» деган мақол бор. Чунки бахиллик ўз соҳибини ҳам ўтида ёндиради. Араблар бировни бахилликда айбламоқчи бўлсалар уни «Нодир бахил» дейдилар. Бу сўзнинг келиб чиқишига Нодир исмли киши сабаб бўлиб, унинг тарихи қуйидагича экан. Айтишларича, Бани Билол қавми орасида Нодир исмли киши бўлиб, у бахилликда маълум ва машҳур бўлган экан. У ҳар куни ўз туяларини суғориш учун қудуқдан сув тортиб олар, қудуқ ёнидаги ҳовузчага қуйиб суғорар ва туялардан ошиб қолган сувни ҳовуздан яна қайтариб олиб далага сепиб юборар ёки ортиқча сувни ифлослаб қўяр экан. Бундай қилишдан унинг мақсади бошқалар мен чиқарган сувдан туясини суғормасин дейиш экан. У ҳар куни шу одатини такрорлашини қўймас экан. Унинг яна бир қилиғи бўлиб, туялар тезагини тепалаб, тупроққа аралаштириб юборар экан. Чунки тезакдан ўтин сифатида бошқалар фойдаланишини хоҳламас экан. Шунинг учун уни «Нодир бахил» дейишар экан. Ўша кундан бошлаб ким бахил бўлса уни «Нодир бахил» дейиш одат тусига кириб қолибди.

Муҳаммад Жабалрудий

Бахил одамга ҳамма одам ёмон бўлиб кўринади.
Бахил учун дунёда роҳат йўқ.
Бахилнинг ўз дарди ўзига етади.

Ҳар қандай оловни сўндириш мумкин. Аммо бахиллик оловини сўндириб бўлмайди.

Юзинг қора бўлса айб эмас юрагинг қора бўлмасин.
Бахилга меҳмон бўлган киши ҳеч қачон қорин оғриғига учрамайди.

«Аталар сўзлари»

Ҳар кимнинг нафси уни чегарадан чиқариб юборса бу унинг ўлимидир.

«Махзан ал-улум»

ҲИҚМАТ. Ҳар ким қайсар нафс кўйинга гирифтор бўлса барча балолар остида хор бўлади. Фард:

Нафсини тиймаса киши бўлур хор,
Нафс уни қилади кўча кўйда зор.

Киши тирик экан нафси билан курашда мағлуб бўлмаслиги керак. Нафс шундай душманки, манманлик ва қайсарлик унинг шиоридир. Нафс шундай такаббурки, кибру ҳаво доимо унинг ҳамроҳидир. Байт:

Нафсингни ўлдирсанг ғамдан озодсан,
Душманинг бўлмайди доимо шодсан.

Эй азиз, ҳар ким нафсининг оёғини тиндирса нафс шундагина уни саргардонликдан тиндиради. Агар мард бўлсанг нафсинг бўйнини уз, йўқса балолар домига дучор бўлиш режасини туз.

Муҳаммад Жабалрудий

Бишр ибн ал-Ҳорис айтади:

— Бир йигит бойлик қидириб уйдан чиққан эди. У йўл юриб чарчаб, бир харобанинг олдига келиб ўтирди. Ногоҳ унинг кўзи деворга ёзиб қўйилган қуйидаги сатрларга тушди:

Эй қаршимда ўтирган, сени кўриб турибман,
Билдимки, қайғу-ғамдан юрагинг тўла қондир.
Қийнамагил ўзингни борингга сабр айла,
Қаноатли кишидан ғаму кулфат ниҳондир.

Йигит бу сатрларни ўқиб, бойлик топиш фикридан қайтди ва уйига жўнаб кетди.

Муҳаммад Зеҳний

Оқил инсон топганига сабр этар,
Сўнг ўзининг нафсига ул қаҳр этар!
Аблаҳ одам аблаҳи шундай одам,
Доимо нафс кўйида ургай қадам!

Фаридиддин Аттор

ҲИҚМАТ. Ҳар кимнинг нафси ақлига хизмат қилса ундай кишига бахт ва давлат юзланади. Ҳар кимнинг ақли нафсига хизмат қилса бахту иқбол ундай кишидан юз ўгиради. Байт:

Нафски ақлга бўйсунса агар,
Иқбол дарахтидан мева ер киши.
Ақлдан зиёда бўлса агар нафс,
Одамнинг кунбақун ортар ташвиши.

Муиниддин Жувайний

Эй фарзанд, нафси амморанг кўйига кириб, керагидан ортиқча молу мулк топишга интилма, ўзингни элу юрт олдида шарманда қилма!

Муҳаммад Жабалрудий

Бу нафс айтсам туяқуш гўйинё,
Юк кўтармас ё учолмас бедаво.
«Уч!» десанг дейди: «Туяман-ку ахир!»,
Юкни қўйсанг дейди: «Қушман мен ахир!»
Сабза рангли, ранги кўп дилкаш эрур,
Таъми талх, ҳиди эса нохуш эрур.
Кел итоатга десанг сустлик қилар,
Маъсият сари десанг чувстлик қилар.

Фаридиддин Аттор

Кишининг ўз нафсидан қочиши шердан қочгандан фойдали.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Ўз нафсини деб бойлик қидиришдан қо-
чиш натижаси роҳат, эл молидан тама ипини узиш
натижаси муҳаббат, ўзгалар сирини билиб, айбини топа-
ман дейишдан қўл ювиш натижаси юксак хулқдир.
Байт:

Оғир меҳнатларга йўлиқди ҳар ким,
Тама кўзин тикса дўсту душманга.
Қилган тамасига етмаса агар,
Гина билан озор берди кўп танга.
Тамагирнинг умри ғам билан ўтар,
Оқибат дер бир кун «э воҳ, аттанга!»
Ҳар киши шод ила хандон яшади,
Борига сабр этса бормай «ман-санга».

Маждиддин Хавофий

Ҳар ким тама йўлин тутса агар пеш,
Оқибат бир куни бўлғувси дарвеш!

Фаридиддин Аттор

Тамагирлик ёмон хулқлардан бири ҳисобланади. Тамагир одам ўз орзуларини рўёбга чиқариш учун турли қабиҳликлардан ҳам қайтмайди, ҳеч қандай гуноҳдан қўрқмайди, ёлғон гапиради, ёлғон сўзини исботлаш

учун ёлгон қасамлар ичади. У ҳар хил ҳийлаларни ўй-
лаб топади ва ҳаром ейди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Тўғри юргани-чун ўқ ўз йўлида,
Эъзоз топди кўргил шоҳлар қўлида.
Дилингни тўғри тут, балодан қўрқма,
Ёқут ич-у, асло вабодан қўрқма.
Қандай создир киши кажликдан қочар,
Ростлик ғалабага доим йўл очар.

Низомий Ганжавий

Эй азиз, билгилки, одамзот дунёда қўлида бориға
қаноат қилиши лозим. Шундагина у одамларға тама
қўлини чўзмайди. Кимки ортиқча нарса қидирса меҳнат-
лар домиға тушади, бесабрлик ва тама олови уни хор-
лик кўчасига ташлайди, одамларнинг назаридан қола-
ди. Натижада ундай киши надомат тўриға ва маломат
ўқиға дучор бўлади. Билгилки, тама барча балоларни
келтирувчи ва жумла офатларни қўзғатувчидир. Агар
қушлар одамлар қўйган донға тама кўзи билан боқма-
ганларида эди дом ҳалқаси уларнинг бўйниға тушмаган
бўлар эди. Агар инсон тама камарини белиға боғламаса
хорликнинг ботқоғиға ботмайди.

Эй биродар, тама қилмагил, тама —
Одамни харобу хору зор қилар.
Икки оғиз тингла мендек носихдан,
Сени ҳаёт ичра бахтиёр қилар!

Муҳаммад Жабалрудий

Тамагир кўпгина нарсаларға тама кўзи билан қарай-
ди. Бироқ ҳеч нарсаға етолмайди, барибир муҳтожлик-
да қолаверади. Бойлик кишини ҳеч вақт ҳақиқий сао-
датға етказолмайди. Тамагир эса бахту саодат одамға
олтину кумуш орқали келади, деб ўйлайди. Тама орқа-
ли тўпланган молу давлат тамагирнинг ўзигагина эмас,
ҳатто меросхўрларига ҳам яхшилик келтирмайди. Тама
инсоний хислатлардан маҳрум этади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Неға инсон нафси деб бўлди хароб,
Бошиға тушди ани ғам беҳисоб.
Кимни ранжитсанг бориб узрингни айт,

Чунки душман доимо пойлайди пайт.
Ҳар киши пул ила мол орзу этар,
Бас, қаноатла бу орзуга этар.

Фаридиддин Аттор

ҲИКМАТ. Қайси бир дил бўлмасин, агар унда тама тўлқини бор экан, доимо домга тушиш хавфи бўлади. Тама ғафлат деворининг пушти-паноҳи, ботил андишалар денгизининг ғаввоси. Байт:

Кимда тама бўлса унда ғафлатдир,
Ғафлат замирида юзлаб офатдир.

Агар киши тама ипига илинса, бало чоҳига қулайди. Қушларга боқ, ўзлари осмонда парвоз қилсалар ҳам ердаги дон тамасидан домга илинади. Фард:

Бир сиқим буғдой тегирмон тошини сарсон қилар!

Эй азизим, дунёда ҳар бир бало тамадан ва ҳар бир офат ёмонликдан юз беради.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Тамагир бўлмаслик керак. Кишининг бошига тамадан турли балолар келади. Сал нарса учун киши ғазабланмаслиги керак, чунки киши учун дунёда ғазабдан кучлироқ нарса йўқ. Ғазаб келган пайтда киши ўзининг нима қилаётганини ўзи билмайди. Одам кишиларни ўз феълига мослаштиришга уринмаслиги керак. Балки одамлар қандай феълда бўлса ўша феълга мослашмоқ керак.

«Махзан ал-улум»

Эй азизим, дунёда ҳар бир бало тамадан юз беради. ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир шаҳарнинг атрофидаги далада қўйлар отари бўлиб, чўпон ўз қўйларини қўриқлаш мақсадида итини посбон қилиб тайинлади. Ит содиқлик билан қўйларни қўриқлар, ҳеч бир жонзотни қўйлар яқинига келтирмас эди.

Кунлардан бир кун далага яқин тоғда яшовчи тулки ит билан тил топишиб қолди. Тулки итга юзлаб хушомадлар қилар, итнинг кўнглида эса у билан айшу ишрат қилиш тамаси жўш уради. Ит шу тама туфайли тулкига ҳар куни биттадан қўзи инъом қила бошлади.

Қўйларнинг камайиб бораётганини сезган чўпон бир куни ўзича: «Садоқатли итим бўлса-ю, нега бундай ҳол юз беряпти?»— деб ўйладида, пойлашга тушди. Воқеа-

дан огоҳ бўлгач, «ўзингдан чиққан балога қайга борасан давога, тама итни йўлдан урибди» деди. Шеър:

Посбон оёғига кирдию тикон,
Ўғри матоларни ўмарди осон.

Азизим, кўрдингми, тама инсонларнигина эмас, ҳатто ҳайвонларни ҳам йўлдан оздирар экан. Шунинг учун имкони борича тама домига тушмасликка урин!

Муҳаммад Жабалрудий

Ҳар ким озод бўлиб, шармандаликдан холий бўлай деса тамадан узоқ бўлиши керак.

«Махзан ал-улум»

Тамаси кўпнинг инсофи оз бўлади.
Тамагир ўзи учун келаётган ҳалокатни ўзи билмайди.

Пасткаш одам бирор кимсани севса у кўрққанидан севади ёки тамагирликдан.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Очкўз кишини тарбия қилмоқ ўз обрўйини тўкмоқдир. Ундай киши ўзгаларга яхшилик қилса очкўз ёмонлик қилмай қолмайди. Байт:

Нокасларни қилма тарбият,
Яхшиликка ёмонлик қилар.
Чаёнларни парвариш қилсанг,
Ниши билан вужудинг тилар.

Муиниддин Жувайний

Киши ўз ҳақидан бировга бериши қийин, аммо бермаслик очкўзликдир.

Олчоқ одамда номус ҳам бўлмайди.

Жавоҳир бўлса-да эшакнинг юки,
Барибир эшакдир ялтираб туки!

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Киши сахий душмандан сақланганидан кўра хасис дўстдан асрангани яхшидир. Байт:

Ҳар кимсада бўлса қабиҳ бир одат,
Бу одатни қилар бир куни тақрор.

Чаёни кўр тошга уради нишин,
Ваҳоланки тошга ўтмайди зинҳор!

Муиниддин Жувайний

Хасиллик кишининг қадрини йўқотади, фалокатларга дучор этади.

«Аталар сўзлари»

Киши қанчалик бадавлат бўлмасин у хасис ва бахил бўлса эл ичнда обрўсиз ва қадрсиз бўлади.

Абулбаракот Қодирий

Ҳирс ва тама — дунёга бўлган муҳаббат ва нафсониятнинг маҳсули ҳамда эгрилик ва хиёнатнинг мулозими. Фард:

Тўғри бўлиб, эл кўнглига ёқа олсанг агарда,
Эгри бўлиб, назарлардан қолиб кетмоқ не учун?

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эй азизим, билгилки, ҳирсу тама ярамас нарсадир. У кишиларга хорлик ва расволлик келтиради. Шунинг учун ҳам: «Хорлик тамадан келади» деганлар. Бундай ёмон сифатдан қочмоқ шодлик ва сарафрозлик кўчасига кирмоқдир.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКМАТ. Дунёнинг барча ёмонлиги қулфланган бир уйга яширилган. Унинг калити бойликка бўлган ҳирсдир. Байт:

Бойлик учун тузоқ қўйган ҳар кимса,
Гамдан бошқа нарса кўрмади ҳаргиз.

Муиниддин Жувайний

Ҳирсли вақтингда ҳукм чиқарма.

Тинч яшай десанг қўлнингда борига қаноат қил.

«Аталар сўзлари»

Парҳезгарлик бўстонининг гуллари ҳидидан фаросат бурни билан ҳидтай оладиган ҳар бир киши туғён ва ёмонлик манзилларининг энг аввали бўлган ҳирс ва таманинг тиконзор даласига азм этини асло ихтиёр

қилмасин! Уз уйининг маъмур ва молининг сероб бўлиши учун иблис фиррибига учиб, бировларнинг маишат қасрини хароб этишга уринмасин!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Қаноатсизликдан келадиган офатлар беҳисобдир. Шулардан бири ҳасаддир. Ҳасад эса давоси йўқ дард. Кимки ҳасад қилиб, бу дардга илиниб қолса ўлмасдан қутулмайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Тўртта нарса борки, эй авлоди пок,
Барча элни айлагай қалбини чок.
Тўрттадан аввалгиси бўлгай ҳасад,
Ундан ўтсанг худбинлик то абад.
Жаҳлини нчга ютолмаслик бири,
Ҳам бахилликдан кечолмаслик бири,
Эй ўғил, келма яқин бу тўрттага,
Олмасин сени бу феъллар ўртага.
Қийнадин кечгилу зардек пок бўл,
Хокка айланмай элингга хок бўл!

Фариҳиддин Аттор

Азизим, бахиллик ва ҳасад иллоти учун дилингдан асло жой бермагинки, ҳасад давлатинг уйини вайрон қилса, бахиллик иззат чаманини пайҳон қилади. Чунончи айтадилар:

Кимки ҳасад ўтин ёқса жаҳонда,
Бу ўт унинг ўзин қўймас омонда!

Хожа Самандар Термизий

Эй фарзанд! Билгилки, мунофиқ ва ҳасадгўй кишилар таъсири яхши одамларин йўлдан чиқаради. Доно ва олимлар суҳбати эса кишига боқий умр бахш этади. Беҳуда сўзлар айтилаётган мажлисга тушиб қолсанг, бундай мажлисдан қоч!

Муҳаммад Жабалрудий

Дунёда ҳасад ва гинадан оғирроқ ранж йўқ! Чунки ҳасадчи одам одамларнинг шодлигидан пайваста ғам остида юради. Ўзгалар роҳатидан доимо заҳмат тортади.

Муҳаммад Ҳусайн

Ҳасадчи киши одамларнинг шод ва хушҳоллигидан доимо ҳам чекади ва алам тортади. Ҳа, дунёда ҳасад ва бахилликдан кўра ёмонроқ дарду алам йўқ! Шундай экан сен бундай кишилардан узоқ юр, уларнинг суҳбатидан қоч! Назм:

Дармон қабул қилмас иллатдир ҳасад,
Ҳасадчининг доим ғамидир беҳад!

Муҳаммад Жабалрудий

Айбсиз одамни кўрган ҳасадчининг жаҳли чиқади.
Баданнинг созлиги ҳасаднинг озлигидан.
Ҳасадчининг моли ўзига насиб этмайди.

«Аталар сўзлари»

Хасиснинг нонига узатгандан қўл,
Филларнинг остида ўлган кўп маъқул!

Низомий Ганжавий

Эй азизим, сенинг бу нафсинг еб тўймайдиган хасис нарса. Агар унга йўл берсанг сени балолар домига туширади. Унга қарши курашсанг уни енгишинг мумкин. Йўқса сени офатлар чоҳига ғарқ қилиши муқаррардир. Шеър:

Очкўзларнинг бадавлат бўлганин ким кўрибди,
Тўлмагунча кўзига тупроқ асло тўймайди!

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Лоҳур шаҳрида бир илмлик киши бўлиб, у ўта ҳасис эди. У тийинлаб пул тўплар, ҳатто ўзи тузукроқ ейишга ҳам оғринар эди. У жон берса берарди-ю, аммо бировга нон бермас эди. У топган олтинларини ниҳоятда пинҳон тутар, доимо жонини ҳовучлаб яшарди. Унинг айёрликда қилни қирқ ёрадиган бир шогирди бўлиб, ўз хўжайинининг олтинларидан воқиф эди. У қандай қилиб бўлмасини ўша олтинларни қўлга туширишга уринар, аммо очкўз хўжайинини алдашга ожизлик қилар эди.

Орадан йиллар ўтиб, хўжайин касалга чалинди. Улими муқаррар эканини билгач, олтинни кўзи қиймагани учун, бола-чақа қилишдан ҳам кечган хўжайин нима қилишни билмай қолди. Сўнг бирдан бир қарорга келиб, олтинларни юта бошлади. Ҳаммасини ютиб бўлгач жон берди.

Унинг ўлганини эшитган одамлар йиғилишиб, кўмин чорасини кўрдилар. Узаро пул тўплашиб, барча маросинини адо қилдилар. Орадан бир неча вақт ўтгач, шогирди хўжайиннинг уй ва ҳовлиларини қидириб олтинларни топа олмади. Боши қотиб, ўйга толди. Узича: «Хўжайин ўз олтинларини ҳеч қаёққа олиб бормаган, унинг на қариндоши ва на хотини бор. Олтинлар-ку, уйда бўлиши керак, аммо ҳаммаёқни остин-устун қилдим. Аммо ҳеч ерда йўқ. Энди нима қилиш керак? Шунча айёрлигим билан наҳотки хўжайинимнинг хазинасини топа олмасам?!» деди. У қидира-қидира топа олмагач, бошига бир фикр келиб қолди. Тўғри гўристонга борди. Хўжайиннинг қабрини очиб, жасадининг қорнини ёрди ва олтинларнинг ҳаммасини йиғиб олди.

Муҳаммад Жабалрудий

Бир киши ўғлига деди:

—Нафсингни шундай машқ қилдирки, токи у амрингга қулоқ соладиган бўлсин!

Ўғил сўради:

— Мен қайси пайтда ақлли бўлишим мумкин?

Ота:

— Нафсингга ҳоким бўлганингда!— деди.

«Махзан ал-улум»

САХОВАТ, ҲИММАТ, ОЛИЖАНОБЛИК, ҲАДЯ, ПОКЛИК ВА НОПОКЛИК ҲАҚИДА

Саховатли киши шундай кишики, биров сўрамай, олдидан ўзи билиб ҳадя қилади.

Абдибек Шерозий

Қилган ишим бўлмасин деса абас,
Эр фақат ўз мақсадини ўйламас!

Фаридиддин Аттор

Эй ўғил! Саховатингни киримингга қараб қил! Чунки ёнингдаги пулингни бирданга созуриб юборсанг саховатингни кейин нима билан амалга оширасан?!

Абдибек Шерозий

Сахий одам душманлик ва адоватдан қочган, ўз қалбида муҳаббатга йўл очган бўлади. Сахий киши мисдан ясалган кўзага ўхшайди: тез тайёрланади-ю, аммо узоққа етади. Очкўз одам муҳаббатдан қочган, ўз қалбида адоватга йўл очган бўлади. Очкўз киши сопол идишга ўхшайди: уни ясаш қийин, лекин тез синади.

Юсуфий

Имконнинг кўтаришига қараб сахийлик қил, бировларга тақлид қилган ҳолда сахийлик қилма! Қарз олиб бунинг эвазига қилинган сахийлик қандай сахийлик бўлади, бошқаларнинг молидан олиб, бировларга едиршдан нима фойда?!

Абдибек Шерозий

Бойлигинг бўлганда танглик қилмагин,
Йўлинг очиқ бўлса ланглик қилмагин!

Фаридиддин Аттор

Билгилки, саховат мақтовга лойиқ феълдир. У инсонга сайқал берувчи безакдир. Сахийликнинг натижаси яхши номлилик, яхшиликнинг самараси дўстларнинг кўпайишидир. Одамзот учун саховатдан яхшироқ ва азинроқ ёқимли сифат йўқ! Байт:

Қимда гар сахийлик одати йўқдир,
Яхшилик кутмоқнинг ҳожати йўқдир.

Бир ҳакимдан: «Қишининг барча хунарларини йўққа чиқарадиган нарса нима?»,— деб сўрадилар: У эса: «Бахилликдир!»— деб жавоб берди. Яна ундан: «Қишининг барча айбларини беркитадиган нарса нима?»,— деб сўрадилар. У эса: «Сахийликдир!»— деб жавоб берди.

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Олиҳиммат ва соҳибдавлат шундай кишики, яхши хулқ ва чиройли одат билан каттаю кичикни ўз муҳаббати домига илинтиради, дўстлик уруғини кўнгли ерига экади, азизлар ва улуғлар йўлига ибрат кўзи билан боқади, қариндош-уруғлар ҳақини имкони бори-ча адо қилади, дўстларини қўлидан келганча ҳурматлайди, ўлиб кетган ёру биродарлари авлодини яхшилик билан тақдир этади.

Муниддин Жувайний

Искандар Зулқарнайн айтган эди: «Киши ўзининг олий ҳиммати билан азиздир. Мард шундай кишики, гапирмасдан туриб, қилмоқчи бўлган ишини адо қилади. Номард киши гапириб туриб ҳам адо қилмайди». Яна ундан сўрадилар: «Қандай қилиб жаҳонга эга бўлдинг?» У деди: «Ҳақимларнинг сўзига ва маслаҳатига амал қилдим, улуғларнинг ишини кичикларга ва кичикларнинг ишини эса улуғларга буюрмадим!»

Абулбаракот Қодирий

Азизим, поклик бу шундай хислатки, шаҳват ўти ёлиб келганда унинг жиловини ғайрат билан қўлга олинади ва покиза этакни ҳаром ишлар лойи билан булғатилмайди!

Хожасамандар Термизий

Саховатли бўлмасанг майли, аммо исрофгар бўлма.
Саховат билан исроф бошқа-бошқа нарса.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Олиҳиммат киши Ҳумо қушига ўхшайди. Паст ҳиммат киши эса қузғун кабидир, ўлаксалар эса унинг улуши бўлади. Байт:

Ҳар кимсада бўлса Ҳумодек ҳиммат,
Ҳар иллатга ундан топилар даво.
Ҳимматсизлар эрур мисоли қузғун,
Ундан келур даво ўрнига вабо!

Муиниддин Жувайний

Кишининг қадри унинг ҳимматига яраша бўлади. Ҳада муҳаббатни оширади:

Дўстлар учун ажаб ёқимли хислат,
Бир-бирин ҳадяла айлаб турса шод.
Ўзаро ҳадялар шундайин кучки,
Дилда муҳаббатни айлагай бунёд!

Хасиснинг ҳадяси совунинг кўпиги.
Берганингни унут, берганин ёдда тут.

«Аталар сўзлари»

ОЗ ЕЙИШ, КЎП ЕЙИШ, ЕЙИШ ҚОИДАЛАРИ, ИЧКИЛИК, САЛОМАТЛИК, ТАБИБ ВА ДОРИ- ДАРМОН ҲАҚИДА

Кўп ейиш, оз ейишдан ҳам маҳрум қилади.
Баданнинг қуввати овқат, руҳнинг қуввати эса
илмдир.
Қорин емоқдан завқ олади, ақл эса ҳикматдан.
Нон — ҳаёт демак!

«Аталар сўзлари»

Ҳурматли устозим айтар эди: «Иллатнинг пайдо бўлишига тўрт нарса сабаб бўлади: ёмон сув, аччиқ тутун, бадбўй ҳид ва ҳазм бўлиши қийин қаттиқ емиш!»

Ҳикмат аҳллари китобларида иллатни пайдо қилувчи нарса олтига дейилади: «Тунда кам ухлаш, кундузи кўп ухлаш, пешобни узоқ тутиш, тўқ қоринга яна овқат ейиш, кечаси совуқ сув ичиш ва ортиқча жинсий алоқа қилиш!»

Одамзот кўп ейишни асло одат қилмаслиги керакки, ҳақиқатан ҳам кўп ейиш ҳайвонлар одатидир. Ҳикмат қонун-қондаси бўйича эса номақбулдир. Демак, инсон овқат ейиш борасида ниҳоятда эҳтиёт бўлиши керак. Имкони борича кам ейиш, тўғри келган пайтда сявермаслиги, ҳақиқий иштаҳа келган вақтда овқатланиши лозим. Ана шундай қилган киши табибга асло муҳтож бўлмайди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Икки нимарса кўнгулни фасодга элтур: бири — тўла емоқ, бири — тўла уйқуламоқ.

Муҳаммад Сиддиқ Рушидий

Оз е, ҳамиша е.

Қанчалик мусаффо бўлса ҳамки сув,
Ортиқча ичилса келтирар қайғу!

«Аталар сўзлари»

Абул Аббос шундай дер эди: «Очликдан бетоқат бўлмагунимча, асло таом емадим, шунинг учун табибга ҳеч ишим тушмади!» Фард:

Табобатда шундай ёзганин кўрдим,
Очлик даво эрур барча иллатга!

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Кўп ейдиган одамнинг саломатлиги кам бўлади:

Кимки кўп ейишни айласа одат,
Ичию ташини қоплагай иллат!

«Аталар сўзлари»

Ейиладиган овқатлар тоза ва соф бўлмоғи керак. Масалан, офат етмаган тоза буғдой, шу буғдой унидан қилинган овқатлар, гўшт эса соғлом ҳайвон гўшти бўлиши билан бирга яхши пиширилиши, шарбатлар мижозга мос бўлиши, узум ва анжир каби мевалар эса яхши пишган бўлиши лозим.

Камолиддин Исмоил Бухорийнинг тиб китобида ёзилишича, кишининг қорни тўқ бўлса-ю, бошқа овқат олдига келтириб қўйилса, ундан асло емаслиги керак. Бундан ташқари қаттиқ ва оғир меҳнатдан кейин нозик овқатлардан, сут ва балиққа ўхшаган нарсалардан еб бўлмайди. Чунки бу пайтда ошқозон ниҳоятда қизиб кетган бўлади ва унга тушган нозик овқатлар қизиб кетиб, тезда бузилади. Ошқозонида иссиқлик ўрнаб қолган кишилар совуқ овқатлардан тановул қилишлари, масалан, ғўр узум ёки ошқовоқ ейишлари керак.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Кўп ейиш очликдан зиён.

Сув оз-оздан ичилса фойда.

Озга қаноат қилмаган кўпга етмайди.

«Аталар сўзлари»

Овқатларни бир-бирига аралаштириб еб бўлмайди. Масалан, қатиқни ғўр узум суви билан, барча турдаги овқатлардан кейин эса ўрик ва шафтоли еб бўлмайди. Ғўр узум билан балиқни, сирка билан саримсоқни, пиёз, саримсоқ пиёзи, хардал, буларни ҳам аралаштириб еб бўлмайди. Барча мева турларидан кейин эса совуқ сув ичиш мумкин эмас. Бундан ташқари асал билан қовунни, товуқ гўшти билан балиқни, саримсоқ, боқла, айрон, қатиқни ҳам аралаштириб еб бўлмайди.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Кишининг топган овқати ҳалол ва покиза бўлса-да, бироқ ундан кўп еса, қуйидаги зарарлар ҳосил бўлади.

Биринчи, кўп ейишдан одамда эзилиш, баъзан ўлим ҳосил бўлади. Кишида фикр ботил бўлади. Ҳакимларнинг айтишича, меъда қозонга ўхшайди ва у доим юрак эстида қайнаб жўшиб туради. Унда чиққан ҳарорат ва буг юракка таъсир қилиб, унда бузилиш пайдо қилади. Бошқаларнинг айтишича, мия гўёки бир уй бўлиб, ақл эса уни ёритувчи чироғдир. Меъдадан ҳосил бўлувчи буг кучи мияга боргач, ақл чироғининг нурини паястиради.

Иккинчи, одам кўп еб, кўп овқатланишга ўргангани сари унда овқатга бўлган ҳирс ошаверади. Шунинг учун устод Абу Жаъфар: «Ошқозон ажаб аъзодирки, оч қўйган саринг тўқлиги ошади, тўйдирган саринг очлиги кўпаяди!»— деган эди.

Учинчи, кўп ейишдан ваҳима ва касаллик кўпайиб, фаҳму фаросат пасаяди. Шунинг учун олимлар: «Кўп ейиш зийраклик ва доноликни йўқотади!»— дейдилар. Бошқа тонфа табиблар эса: «Кўп ейиш ақлни ёмонлик томон ўзгартиришдир!» дейишади.

Тўртинчи, кўп ейишдан тан оғирлашади, бадан сустлашади, бундай ҳолатдан эса уйқусиз қутулиб бўлмайди. Шунинг учун: «Кўп едингми ўзингни қотган ҳисобла!» деган эди баъзи донолар.

Абулбаракот Қодирий

Овқат ейишдан аввал қўлни ювмоқ, оғзини чайқамоқ лозим. Ёғли қўл билан либосни ва дастурхонни ифлос қилишдан эҳтиёт бўлиш керак. Учта бармоқдан ортигини овқатга булғамаслик лозим. Оғзини катта очмаслик ва луқмани катта олмаслик керак. Овқатни тез ютиш ва оғизда узоқ туттиш ҳам ноўрин. Бармоқни овқатдан қўл тортмасдан аввал яламаслик керак. Дастурхондаги ҳар хил овқатларга қарайвермаслик, овқатни ҳидламаслик ва тишлаб кўрмаслик керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Билгилки, барча овқатларнинг тури ейилиш қондасига қараб фойда ёки зарардан холи бўлмайди. «Ажойиб ал-махлуқот» китобида ёзилишича, иллат пайдо бўлишнинг сабаби киши ўз миждозига ёқмайдиган овқатни ейишида, барча дориларнинг боши эса миждозга ёқа-

диган овқат ейишдадир. Кам овқат ейиш билан давланиш барча овқатлардан афзалдир.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жомий

Еб-ичиш қондаларидан бири шуки, аввал хон ёки дастурхон атрофига ўтирилгач, қўлни ювмоқ керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқат ейишдан аввал уй эгаси биринчи бўлиб қўл ювади. Овқатдан кейин эса барчадан кейин ювади. Бундай қилишнинг сабаби шулки, кечиккан ёки тасодифан келиб қолган киши билан овқат ейишни давом эттиради. Токи янги келган киши уялиб қолмасин. Аммо қўлга уй эгасининг ўзи сув қуймоғи ва меҳмон биродарларига ўзи хизмат қилмоғи керак.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Ақл ва фаҳм хонининг соҳиблари ва ахлоқ дастурхонининг лаззатшунослари шундай айтадиларки, агар икки рафиқ хон ёки дастурхон устида шерик бўлсалар, одамият ва инсоният одобининг тақозосига кўра, овқатга бир-бировидан аввал қўл узатишга шошилмасдан бир-бирига таклиф ва илтифот юзасидан йўл тутсинлар. Монанди ит ва тўнғиз ҳамда бошқа ҳайвонотлар каби ўзини овқатга отмасликлари керак. Қимки ёш жиҳатидан кичик бўлса ёши каттароғи овқатга қўл узатмагунча сабр қилмоғи лозимки, бу зарур ахлоқ қондаларидан ҳисобланади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқатни кичик-кичик олиш, оғизнинг ўнг томонида чайнаш, овқат билан бирга қўлни оғизга тикмаслик керак. Овқатни яхшилаб чайнаб ютгандан сўнггина бошқа луқма учун қўл узатилади. Овқат фақат ўз олди-дангина олинади. Таом ейилаётган пайтда киши ўз олди-данга қараб ўтириши, ўзгаларнинг олиши ва ейишига қаралмайди. Бундай қилинганда овқат суювчилар хижолат тортиши мумкин. Овқатни иссиқ ҳолда емаслик, уни пуфламаслик лозим. Чунки пуфланганда оғиздан тупук чиқиб, овқатга тушиши мумкин. Таом ейиш асносида яхши кишилар ва яхши ишлар ҳақида гаплашиб ўтириш керак.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Қўл билан овқатдан олаётган пайтда чап қўлни овқат олаётган қўлнинг тагига тутиши, дон ёки ёғнинг эрга тўкилишининг олдини олиши, кишининг кўнглини тайинтадиган овқат ёки ишлар ҳақида зикр қилмаслиги лозим. Қосадан овқат ичаётганда овозини чиқармаслик, лаган остига нон қўймаслик шартдир.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Меваларни ейшдан аввал ювиш керак. Чунки кўп жониворлар меваларнинг устига ўтирган бўлади. Айниқса, узумни шундай қилиш кўпроқ таъкидланади. Ювиб емаслик баъзида ўлимгача олиб боради. Овқатдан кейин қўл ва панжаларни ювиб тозалamoқ зарурдир. Оғизни ва қўлни ушшон билан ювилса уни хушбўй ва мулойим қилади ва панжаларда қувват пайдо қилади. Уй эгасининг қондаси шундайки, у овқатдан аввал қўлни ювиб, овқатдан сўнг энг охирида ювади. Утиришларда қўл ювишни чўзмаслик ва бошқаларни мунтазир қилиб қўймаслик зарур. Сувдан тезда қўл тортмоқлик керак, токи бошқаларга навбат тезроқ етади. Қўлни либосга артмаслик керак. Бу тамизсизлик аломатидир. Агар дастрўмоли бўлмаса қўлни юзга ёки соқолга суртмоқ керак.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқат ейиш учун ўтиришда аввало доно ва олим кишилар энг юқорига ўтқазилади. Сўнг эса ёши, илми жиҳатидан юқорига ўтқазилган кишиларга яқинроқ кишилар таклиф этилади. Бордию, ўрта ва охириги даражада бўлган кишилар юқорига ўтиб қолган бўлса, уларни турғазини ва ёши ҳамда илми жиҳатидан устун бўлган кишиларни тепага ўтқазиниш мумкин.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Энди сув ичиш ҳақида бир неча сўз. Табибларнинг айтишича, чинни косада сув ичмоқ бошқа идишларга нисбатан яхшироқдир. Кўпчилик ичида идишдаги сувни пуфламаслик керак. Чунки бундай қилиш бошқаларнинг табиятини бузиши мумкин. Сувни ариқдан ётиб ичмай, балки қўл билан ҳовучлаб ичиш керак. Сувни оз-оздан, хўплаб ичиш лозим. Сувни дам олмай симириб ичиш жигар касалига сабаб бўлади. Яхши кишиларнинг ёқимли хулқларидан бири шуки, кўза ёки идишдан сув ичишдан аввал юзига қўлини суртиб ола-

ди. Бунда юзида тер томчиси бўлса кўза ёки идишга тушмайди. Агар идишга сув томчиси тушса бошқаларнинг табиатини бузади. Ҳикматларда айтилишича, совуқ сув кўпгина касалликларни ва тандаги иссиқликларни йўқотади. Агар кишида ғазаб пайдо бўлса биринки қултум сув ичиб юборса ғазаби сўнади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Дастурхонда тансиқ таом бўлсаю, оз бўлса, унга хирс билан ташланмаслик керак. Аксинча уни илтифот юзасидан бошқаларга ҳавола қилмоқ лозим. Овқат ейилаётган пайтда ҳар ким ўз шеригининг еяётган луқмасига қарамасин, ўз олдидан олсин, бироқ мева-чева бўлса бошқа жойдан ҳам танлаб олиш мумкин.

Оғизга солинган овқатда суяк ёки бошқа бирор номуносиб нарса бўлса оғиздан олиб дастурхонга қўймасин. Масалан, оғизда суяк бўлса уни ўзгаларнинг диққатини жалб қилмасдан, беркитиб олсин. Ўзгалар иштаҳасини бузадиган ва нафратини келтирадиган ҳаракатдан ниҳоятда эҳтиёт бўлсин. Оғиздан қайтариб олинган нарсани қайтариб идишга солмасин. Шундай йўл тутсинки, ундан қолган овқатни табаррук сифатида ичувчи ўзга кишиларнинг нафратини қўзғотмасин.

Киши меҳмон бўлса қўлини мезбондан олдин артишга ҳаракат қилсин. Қўпчилик қўл тортса у ҳам кўпчиликка эргашсин. Оч бўлса ҳам бунинг аҳамияти йўқ. Бордию, мезбон бўлса ўзгалар қўл тортганда ҳам у қўл тортишдан тийилиб турсин. Чунки меҳмонларнинг бирортасида еишни давом эттириш хоҳиши бўлса уялиб қолмасин.

Овқат орасида сув ичиш истаги намоён бўлса сувни оҳисталик билан ичсин. Токи ичаётганда кишилар унинг оғзи ва ҳалқумининг овозини эшитмасин. Одамлар овқат еяётганда тишини кавламасин. Тишдан чиққан нарсани шундай жойга ташласинки, токи одамларнинг нафратини қўзғотмасин. Қўл юваётганда қўлни ва тиш остини тозалашга алоҳида диққат қилсин.

«Хулосат ал-ҳукамо»

«Хулоса» китобидан маълум бўлишича, овқатни асло ҳидламаслик, овқат орасида сув ичмаслик, бордию, ичиш лозим бўлиб қолса пиёла ёки идишни ёғли қўл билан булғамасликка ҳаракат қилмоғи лозим.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Ахлоқ неъматининг лаззатидан баҳрадор бўлган кишилар айтадиларки, чақирмаган жойга қорин тўйдириш мақсадида бормоқ бу шундай қудратли селдирки, бу сел обрў ва иззат асосини ва томирини бутунлай қўпориб ташлайди. Ёки у шундай бир шуъладирки, унинг завол қилувчи яшини иззат ва ҳурмат хирмони-ни ёндириб юборади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Овқатдан қўл тортгач, овқат сўнггидан ширинлик емоқ, масалан, қанд ёки асал ейиш фойдалидир.

Маҳмуд ибн Муҳаммад

Бугун ейишга нарсаси бўлмаган одам сендан нон нася олса унга раҳм қил, аммо гўшт нася олган одамга шафқат қилма. Биринчиси ҳақиқий ночор, иккинчиси эса нафс бандасидир.

Ўз дардини табибдан яширган одам ўз-ўзига хиёнат қилган бўлади.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир табиб бир кишининг олдига борган эди. Унинг икки хил овқат еб ўтирганини кўрди. Унга: «Икки овқатни аралаштириб ема, улар қорнингда келишолмай жанг пайдо қилишади!»— деди. У киши қулоқ солмай еяверди. Аммо эртасига касал бўлиб қолди. Сўнг ўша табибга одам юборди. Табиб келиб унга: «Айтмаганмидим, бу икки овқатни ема, улар келишолмайди деб»,— дея таъна қилди. У деди: «Йўқ, гапинг нотўғри, улар келишиб олишди, мени оёқдан қулатиш ҳақида иш олиб боришмоқда!»

Абулбаракот Қодирий

Беморнинг дарди кечаси зўраяди:

Кеча узун, ой ботмас,
Дарднинг тонги отмас!

Танбалдан сув сўрасанг табиблик қилади.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир табиб бир одамнинг олдига келиб: «Мен сенга учта наrsa олиб келдимки, улар сендан ўзга кишига аъзимайди!»— деди. «Улар нималар

экан?»—сўради улуғ киши. Табиб баён қилиб деди: «Сочни бўйғидиган рангки, у билан сочингни бир бор бўясанг, умринг охиригача бошқа оқармайди. Иккинчиси, ҳазм дорисики, ундан истеъмол қилсанг, ҳар қандай қўпол ва қаттиқ овқатни ҳам бир онда тилкалаб ташлайди. Учинчиси, шундай бир дорики, ундан истеъмол қилсанг йигитлик айёминг қайтиб келади ва зеболар билан истаганингча айшу ишратда бўлишинг мумкин!» Табиб сўзини тугатгач, улуғ киши унга қараб деди: «Сен олиб келган соч бўёғи алдов моюси, мағрурлик нишонаси, қариганда ёшларнинг қилиғини қилиш одамга ярашмайди. Қари кишига оқарган соч ҳам зийнатдир. Мен оқ сочларимни қора зулматга алишмайман. Айтган ҳазм дорингга келсак, мен кўринган овқатни бўктириб, ураверадиган одамлардан эмасман. Менинг шиорим кам емоқдир. Еганда ҳам сен айтгандек кўр-кўрона кўринган овқатни эмас, ошқозоним ҳазмига ожиз бўлмаганларини ейман, учинчи дорингга келсак, бундай дори ҳою ҳавасга берилган аҳмоқ одамларга керак. Ўзининг савобли ишларини ташлаб қўйиб, кун бўйи хотинлар олдида хушомад уриб ўтирадиган киши бахтсиз кишидир».

Абулбаракот Қодирий

Тозаликдан қочган киши хасталик домига илинади.
Оғриган кўз кўр бўлиб қолган кўздан яхши.
Дорингга қувониб заҳар ичма.

«Аталар сўзлари»

Олимлардан Низомиддин дейди: «Қуйидаги нарсалар ёқимсиз, хунук ва қораводир: ўзгаларни масхара-лаш, кўп кулиш, аччиқ нарсаларни кўп ейиш, меваларни пишиб турган дарахт тагига ётиш ёки унинг остига ҳожат ушатиш, соч ёки соқолни бошқа кишилар тарағи билан тараш, қозондан қўл билан овқат ейиш, жамоат олдида тупуриш, сичқон еган нарсани ейиш, бозорда кўпчиликнинг назари тушиб турган ерда овқат ейиш, гўристонда ўтириб овқатланиш, у ерда қаҳ-қаҳ уриб кулиш!»

Абулбаракот Қодирий

УЙЛАНИШ, ЭР-ХОТИН, ЯХШИ ВА ЕМОН АЕЛЛАР ҲАҚИДА

Пигитни балоғат ёшига етиши билан уйлантириб қўймоқ зарур. Шунда у зино қилиш пайнга тушмайди, одамларнинг номусли қиз-жувонларига ёмон назар билан қарамайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Хотинсиз уй — жонсиз жасад. Қайси уйда хотин бўлмаса чироғи йўқ базмга ўхшайди. Ҳақимларнинг айтишича, хотини йўқ эркак қарори йўқ енгил нарсага ўхшайди, бундай эрнинг ҳеч ерда қўними бўлмайди. Ҳаёт гулдастасини боғлаб турувчи шероза ва ҳаё чаманици яшнатиб турувчи гул аёллардир. Маснавий:

Уйланса-ю бўлса бола-чақаси,
Манманлигу кибр кетар барчаси.
Жаннатмисол обод бўлади хоёна,
Хотин одам учун бўлса ҳамхона.
Яккалик шарафмас, балки аблаҳлик,
Якканинг ҳаёти берар гувоҳлик!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Шундай одамлар ҳам борки, муҳаббат бўстонини оралаб, уйланишга қадам қўймайдилар ва бу файз боғининг гулзоридан гуллар термайдилар, доимо ҳам уйда ўзлари яккаю танҳо ўтирадилар. Баъзи бир калтабин ва ақлсиз кишилар эса пул кам деб ёки аёлни эплаб боқиб гафидан қўрқиб, зебо ва бахтиёр аёллар висолдан юз ўгирадилар. Аммо маълумки, уйланиш йўлида ва унинг сарфу харжи йўлида қанча нарса ишлатмасинлар буларнинг бари кейинчалик ўз ўрнига тушиб кетади. Аммо бу йўлни босиб ўтишда қуйидагиларга амал қилмоқ керак: шундай қизга совчи қўймоқ лозимки, бу қизнинг чеҳраси очиқ, юзидан олижаноблик ва ифбат намоён бўлсин, поклик ва покизалик пардаси орқасида тарбияланган ва чиройли иш ва одатларга ўргатилган бўлсин! Бундай қиз энг яхши ҳада бўлиб, ёшлик ва ҳаёт дастурхонининг лаззатини зиёда бўлишига олиб келади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Дили бузуқ, ўзгаларнинг покдоман ва ифбатли қиз ва жувонларига кўз олайтирувчи нопок кишилар ҳақиқий разил ва ифлос кишилардир. Улар ўз қилмишлари билан гуноҳ ботқоғига ботадилар.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Махфий қолмасинким, парҳезгарлик варақларини ушлаб турувчи шерозанинг таянчи — бу уйланиш ва покиза аёлларга совчи қўйишдир. Уйланиш ва покиза аёлларга муҳаббат қўйиш одамнинг кўнгил чироғининг равшан бўлишига ва кишиларнинг ҳаётдан баҳра топишига, таносил аъзоларининг саломатлигига сабаб бўлади!

Бархурдор ибн Маҳмуд

НАЗМИЙ ҲИҚОЯТ

Бор эди бир ҳарис мулла нобакер,
Шаҳват тўфонидан дили доим зор.
Қўлида ўқирди бир шогирди ёш,
Ҳар кун шогирдидан бу мулла бебош.
Онасига тинмай салом йўлларди,
Қани бир келса деб доим ўйларди.
Бир кун дадасига деди онаси:
— Қулоқ солинг менга, тингланг дадаси.
Мулланинг кўнглида шум нияти бор,
Боплаб таъзирини бермоқлик даркор.
Маълумингиз уйда бордир тегирмон,
Тегирмонга солинг неча қопда дон.
Таклиф қилиб келай муллани бунда,
Тасодифан келиб қолинг сиз шунда.
Тегирмонга олиб кирай муллани,
Янчитиб олайлик барча ғаллани.
Эри рози бўлди, келди мулла ҳам,
— Хуш келдингиз!— деди хотин ўша дам.
Бир дамгина улар бўлганда хушқол,
Эри тақиллатди эшикни дарҳол.
Хотин тегирмонга бошлади уни,
Мулла донни янчиб чиқарди унни.
Қийналиб ҳориган бечора мулла,
Қайтиб келди уйга тун бўлган палла.
Эру хотин кулиб бўлишдилар шод,
Ғалла ҳам янчилди, хсна ҳам обод.
Маслаҳат қилишиб бир кун ногаҳон,
Ўғли ўқиш сари бўлганда равон,

Деди: «Даданг кетди бугун узоққа,
Муллага айт келсин тезда бу ёққа!»
Ғазаби жўш уриб кетди-ю мулла,
Деди: «Яна олиб келдимиз ғалла?!
Онанига айтки мен эшак эмасман,
На тупроқ, на ғалла ғамин эмасман!»

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Тажрибалардан маълум бўлишича, чиройли хулққа эга бўлган аёлларнинг эрлари ҳам шундай хулққа эга бўлар эканлар. Аксинча ёмон хулқли аёлларнинг эрлари ёмон хулққа эга бўлиб, уларда ёвузлик хислатлари пайдо бўлиб, бошқалар билан ҳам қўпол муомалада бўлар эканлар.

Оилавий масалада эр билан хотин ўртасида тотувлик ва маслаҳатлашиб иш тутиш бўлмаса бундай оила азоб ва машаққат масканига айланади. Бундай оиладан лаззат кетади, роҳат йўқолади, болаларнинг тинчлиги бузилади, оила аъзолари ўртасида бир-бирига душманлик пайдо бўлади, шунинг учун оилада уруш ва жанжал чиқмаслигининг олдини олиш аёлларимизнинг вазифаларидир.

Эр билан муроса ва мадорада яшаш учун аёлларимиз қуйидаги икки нарсага амал қилиш зарур. Биринчи, эрнинг табиатини, мижозини ва хулқини билиш, шунга қараб муомала қилиш, масалан, эр нимадан кўпроқ хурсанд бўлса, ўшани қилишга уриниш, қандай нарса ғашини келтирса уни қилмасликка уриниш зарур. Эрнинг одатини билиш ва ўшанга асосланиб иш юритиш тотувликни келтириб чиқарадиган муҳим омиллардан биридир. Иккинчи, вафодор, садоқатли ва ишбилармон аёллар ҳақидаги ҳикоя, шеър ва дostonларни кўп ўқиш, ёмон, хулқсиз ва беҳаё аёлларнинг қилмишлари ва унинг оқибатида турли хил балоларга гирифтор бўлганликлари тўғрисидаги воқеалардан ибрат ва керакли хулосалар чиқара олиш керак.

Олима ал-Банот

Энг яхши аёллар шундай аёлларки, улар кўп фарзанд туғиб берадилар, эр билан муроса қилиб яшайдилар, эрнинг қудрати етмайдиган нарсани талаб қилмайдилар, эр нимани совға қилса шукр чеҳрасини очиб, хурсанд қиладилар. Улар доимо эрнинг кўнглини оладилар, эрнинг муҳаббат қушини табассум доми билан

сайд қиладилар, одоб ва ҳаё юзасидан эрнинг ҳузур и гулзорида беҳуда сайр қилавермайдилар, эрнинг топганини сақлашга ва сирларини очмасликка ҳаракат қиладилар. Агар кишига бахт мададкор бўлиб, ҳар томонлама камолатга ётган бундай хотинни тасарруфига киргиза олса у одам бундай хотинни ўзининг бошидаги гавҳар тожи деб ҳисоблаб, унинг олдида ўтказилган чаманзор айёминни ғанимат билмоғи керак. Чунки ҳеч қандай харидор бундай қимматбаҳо неъматни даврон бозоридан ғайрат даллолининг ҳаракати билан ҳеч қачон қўлга киргиза олмайди.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Оқила хотин ўз эрининг ҳақиқий кўмакдошидир. Бундай хотин ўз эрининг сўзларини ҳеч вақт ерда қолдирмайди. Менсимасдан қарамайди. Уни ҳар бир ишда қўллаб-қувватлайди. Аммо оқила хотин эрга итоат қилиш керак экан деб, эр бошлаган ҳар хил қабиҳ йўлларга юравермайди, аксинча ўз эрини ёмон ва жинойтга олиб борадиган йўллардан қайтаради.

Бадхулқ ва бемаъни эрга учраган аёлнинг асосий вазифаси шундан иборатки, у бор кучини сарфлаб, эрининг нотўғри йўлдан кетаётганини тушунтириши, унга ваъзу насиҳат қилиши, барча чора-тадбирларни қўллаганда ҳам эрининг тузалишига ишончи йўқ бўлгач, ундан кўнгил узиши, қутулиш йўлини қидириши керак.

Олимат ал-Банот

Билгилки, билимли, ҳаёли ва виждонли оилада тарбия топган бокира қизлар ҳаё ва иффат, меҳр ва муҳаббат эгалари бўлиб, улар билан қурилган ҳаёт тотли ва тинч бўлади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

Эр билан тинч-тотув яшашнинг яна бир муҳим шартларидан бири қуйидагилардир: эрни ўзига ром қилиш учун ҳамшиша ўз баданини озода туттиши, либосларини ҳамшиша покиза қилиб юриши, сочларини тартибга солиб, уларга оро бериб юриши лозим. Шу ўринда бир араб аёлининг ўз қизини куёвга узатаётиб айтган гапларини келтириб ўтиш фойдалидир. У ўз қизига шундай насиҳат қилган экан:

— Эй қизим! Сен ўз ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш бир хонадонга тушмоқдасан, сен бўлажак куёвингни ҳамма хислатларини билмайсан. Сен у билан шундай муомала йўлини тут: сен эр бўл, у эса осмон

бўлади. Демак, сен унинг олдида ер каби камтарин бўлсанг, у осмон каби олижаноб бўлади. Осмон шифоли ёмғири билан ерни кўкартиргани каби у ҳам ўз меҳру шафқати билан сени хушнуд этади. Яна сен унга тўшак бўлсанг, у сенга ёстиқ бўлади ёки сен унга канизак бўлсанг у сенга қул бўлади.

Қизим! Куёвнингдан кучи етмаган ва сотиб олишга қудрати етмаган нарсаларни талаб қилма! Агар шундай қилсанг орадаги тотувлик йўқолади, турли хил жанжаллар юз беради. Ўзингга хушбўй нарсалар билан оро бер, нохуш ҳидлардан сақлан! Покизалик ҳамиша йўлдошинг бўлсин! Ўзингги аччиқ ва пичинг сўзлар айтишдан сақла, тилингни ширин, юзингги ҳамиша очиқ тут. Эринг сендан фақат юмшоқ ва ширин сўзларнигина эшитсин. Ярашмайдиган, эски либосда ёки юзларингга оро берилмаган ва сочларинг тартибга солинмаган ҳолда унинг олдида турма!

Араб аёли ушбу сўзлар билан қизини куёвга узатган экан.

Олима ал-Банот

ҲИҚМАТ. Энг яхши хотин шундай хотинки, у ҳаёли ва ориятли бўлади. Энг муҳими оилада тўқин-сочинлик ва бараканинг сабабчиси бўлади.

Муниддин Жувайний

Ақлли, эс-ҳушли аёл ўз эрининг ғазаб отига минганини кўрса сабр қилади, унинг ғазабини баттар алангаланишига йўл қўймайди, ўзини тутиб туради, эри ҳовуридан тушгандан кейин унинг ноҳақ эканини тунтиради.

Бир араб олими ўз хотинига хитобан қуйидагиларни ёзган экан:

Сенга ғазаб қилиб, қаҳримни сочсам,
Сен мени кечиргин, севамап сени!
Ўзни тутолмайман жаҳл келганда,
Ақлим кетиб ёмон қийнайди мени!

Ақлли аёл эр жаҳлини ўз табассуми ва чиройли муомаласи билан юмшатади. Оилада бўладиган ҳар хил гапларни турли ерларда гапириб юрмайди. Эри устидан ҳеч кимга, ҳатто, ўз ота-онасига ҳам шикоят қилиб гапирмайди. Мана шундай хислатга эга бўлган аёлга уйланган эркак ҳақиқий бахтиёр эркак ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам бир шоир шундай хислатли аёл ҳақида қуйидагиларни ёзган экан:

Кишининг бўлса гар яхши аёли,
Дема хотин, дегил эрнинг камоли.
Агар ул бўлмаса беҳуда дерни,
Ширин лафзи била шод этса эрни,
Агар ўн йил уйида бўлмаса гар ун,
Уни чиқмас ани айтурга бир кун!
Қўлингга тушса бундоқ нозани гул,
Дегил, умрим борича ман бўлай қул!

Ҳар бир ота-она ўз қизларининг келажакда бахтиё бўлишини истасалар уларни ёшликдан тарбия қилишлари, қиз юрагини илму маърифат нури билан ёритишлари зарур!

Олима ал-Банот

ҲИҚМАТ. Араб қабиласидан бўлган Ҳадя Аддий ўз хотинини жонидан севарди. У ўз ҳаётини унингсиз ҳаром деб биларди. У касалликка чалиниб, ўзида оғир заифлик юз берганини мушоҳада қилгач, ўлим элчиси эса яқинлашиб келаятганини кўргач, хотинига деди: — Мен ҳаётимдан умидимни уздим, ҳаёт офтобим ботиб бормоқда. Ҳозир кўнглимда бир орзудан бошқа орзу йўқ. У ҳам бўлса мен ўлгандан кейин сен нима қилмоқчисан, шунни билмоқ истайман! Байт:

Саволим жавобга арзиса агар,
Гапир, осонгина чиқсин бу жоним!

Хотин эрининг қандай севишини биларди. У фикр билан эрининг мақсадини англади ва эрга чиқиш-чиқмаслик ҳақида сўраётганини билди. У ўша ондаёқ пичоқни олиб, бурнини кесиб ташлади. Байт:

Севган ёри агар қулоқ солмаса,
Улик ҳисобланур ҳар тирик киши.
Тирик ҳисобланур вафо йўлида,
Кимни ҳалок қилса ўлимнинг ниши!

Муиниддин Жувайний

Хотинларнинг энг яхшиси шундайки, ҳам бола ўстиради, ҳам меҳр кўрсатади.

Эрига тик гапирмаган хотин хотинларнинг афзалдир.

Яхши хотин эрни ёшартиради.

«Аталар сўзлари»

Хотинларга хос бўлган энг гўзал ва қадрли безак иффатдир. Иффати йўқ аёл нурсиз, яланғоч бир гавдадан ўзга нарса эмас. Иффатини сақлашга уринмаган аёллар ҳеч қачон муҳаббат ва илтифотга сазовор бўла олмайдилар.

Опа-сингилар! Сизлар учун энг зўр бойлик ва энг улуғ мартаба, энг улкан фазилат иффатли бўлишдир. Иффатли аёл гарчи камбағал бўлсада, бироқ маънавий жиҳатдан бадавлат ҳисобланади. Иффатсиз аёллар қанчалик бадавлат бўлишмасин, эл назарида фақир ва беҳурмат ҳисобланадилар. Бўйинга тақилган маржон, бош ва кўкракка тақилган гавҳарлар, сандиқ тўла пуллар билан ҳам иффатни сотиб олиб бўлмайди. Иффат шундай зўр бойликки, унинг асло баҳоси йўқ. Хотин-қизлар гўзал ва сулувликларига, пул ва молларига эмас, балки ўзларида мавжуд бўлган иффатлари билан қувонишлари лозим.

Иффатни нақадар буюк фазилат эканни билиш учун унинг таркибига кирадиган ва ажралмас қисми бўлган хислатлар билан танишиш лозим. Ҳақимларнинг ёзишларича, иффатда ўнта қисм бор: ҳаё, сабр, тийилиш, поклик, қаноат, шошмаслик, очиқ юзлилик, ихлос, тартиб, саховат.

Олимат ал-Банот

Хотиннинг иффати — эрнинг иззати:

Вафоли хотиннинг баҳоси йўқдир,
Вафосиз бўлса гар кўзига ўқдир!

«Аталар сўзлари»

СИР САҚЛАШ ВА ТИЛНИ ТИЙИШ ҲАҚИДА

Афлотун ҳақим айтади:

— Дунёда энг ожиз ва нотавон одам ўз сирини яшира олмаган кишидир. Агар киши ўз сирини ўзи асрай олмаса ҳеч қандай дўст уни асрашга қодир эмас!

Абулбаракот Қодирий

Душман билмасин ва эшитмасин деб, яшириб юрган сиринг бўлса, бу сирни ҳар кимга айтма. Одам ва олам бир хил турмайди, дўст деб юрганинг бир куни душманга айланиб қолиши мумкин. Бундан ташқари қў-

лингдан келмаган ишни қиламан деб бировга ваъда берма. Хайрли ишни амалга оширишга шошил!

Муҳаммад Жабалрудий

Азизим, ҳар қандай одамга ишониб сирингни айтма, ҳар қандай душманга эса зулмингни ҳаддан оширма. Душманинг дўст бўлиб қолиши ва дўстинг душманга айланиши мумкин!

Хожа Самандар Термизий

Виждонли одамнинг қалби сирлар хазинасидир:

Эй мажлисда ўтирган киши,
Бундаги сўз сенга омонат.
Мажлис сирин ифшо айласанг,
Омонатга бўлур хиёнат!

«Аталар сўзлари»

Ҳаким Санойй айтади:

— Киши ўз сирини беш хил кишига айтмаслиги керак. Буларнинг биринчиси — макру ҳийлали аёл, иккинчиси — балоғатга етмаган бола, учинчиси — тентак, тўртинчиси — бировга тобе киши, бешинчиси — синалмаган дўст.

Энгилтак ва макр соҳибаси бўлмиш аёлга сир айтган кишининг иши гўё оловга пахта ташлаб, унга «куйма!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Болаларга сир айтган кишининг иши эса сувга кўза ташлаб, унга «хўл бўлма!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Тентакка сир айтган кишининг иши гўё мушукка гўшт ташлаб, унга «ема!» деб буюрган кишининг ишига ўхшайди. Бирор тасодиф туфайли бировга қарам ва тобе бўлиб қолган кишига сир айтган кишининг иши гўё ит олдига суяк ташлаб, унга «ғажима!» деб буюрган кишининг ишига ўшайди. Синалмаган дўстга сир айтган кишининг иши гўё ўзини ўзи дарёга отиб, дўстига хитоб қилган ҳолда: «Мени ғарқ бўлишдан қутқар!»— деган кишининг ишига ўхшайди.

Абулбаракот Қодирий

Бир подшо рикобдорлик вазифасини бажарувчи мулозимига қараб: «Бир сирим бор, аёнлардан ҳеч кимга айтишга кўнглим бўлмаяпти, уни сенга айтмоқчиман!»— деди Рикобдор унга:

Жоним таним ичра бор экан пинҳон,
Сиринг жоним ичра яширин мудом,—

деб жавоб берди. Подшо унга: «Акамдан хавфдаман,
унинг зарари менга етмай туриб, вужудининг тиконини
мамлакат чаманидан юлиб ташламоқчиман!»— деди.

Рикобдор аҳвол саҳифасига бевафолик рақамни че-
киб, унинг акаси олдига етиб борди ва бўлган воқеадан
уни огоҳ қилди. Подшонинг акаси вақтида чора-тадбир-
ни кўриб қочиб қутилди.

Орадан бир қанча муддат ўтгач, подшо ўлди ва
унинг ўрнига акаси тахтга ўтирди. Унинг биринчи фар-
мони рикобдорни ўлдириш ҳақида бўлди. У рикобдор-
га деди:

Тилинг бўлса эди сир учун йўлдош,
Қиличдан узилмас эди хаста бош!

Шундай қилиб, рикобдор маломат ўқиға нишон бўл-
ди ва кўрнамаклик қуръаси унинг ҳаётига тамға бўлиб
босилди.

Хожа Самандар Термизий

Ўзгалар ҳақида сенга хабар келтирган киши сенинг
ҳақингда ҳам бошқаларга хабар етказад.

Бировнинг сирини сенга ошкор қилган киши сенинг
сирингни ҳам бошқаларга ошкор қилади.

Инсоннинг сир сақлаши бировга сир айтиб пушаймон
бўлишидан яхши.

«Аталар сўзлари»

Азизим, сир сақлашда эҳтиёт чорасини жойинга қўй!
Хусусан, ноумид дўстлардан ва сендан қўрқувда яшай-
диган душманлардан сирингни қаттиқ яшир! Чунончи,
айтадилар:

Сендан умидини узган дўстларга,
Дилдаги сирингни айлама изҳор!
Сендан қўрқиб юрган кимсаларга ҳам,
Сир айтмоқни асло қилма ихтиёр!

Кўп кишилар борки, улар ўз сирларини сақлай бил-
масликлари туфайли ҳалокатга дучор бўладилар. Байт:

Сирлар ичкаридан чиқиб ташқари,
Неча ботирларни қилар сарсари!
Қандай яхши гапни айтмиш бир ҳушёр,
«Бошинг керак бўлса сир сақлаш даркор!»

Хожа Самандар Термизий

Сиринг ҳамон ичингда экан у сенинг асирингдир,
ташқарига чиқса сен унга асир бўласан.

Икки киши билган сир бутун маҳаллага ёйилади.
Ўттиз икки тиш орасидан чиқишга муваффақ бўл-
ган сир ўттиз икки маҳаллага тарқалади.

«Аталар сўзлари»

Кимки ўз ҳаддини билса, тилини сақласа, беҳуд
сўзлашдан қочса, дўстларини хижолатга солмаса, унинг
саломатлиги донмий ва пушаймонлиги эса кам бўлади.
Байт:

Соғлигу ёшлигинг бор экан бардам.
Мақсудинг муяссар бўлади ҳар дам.
Шундай яшагинки, иш қилсанг бирор,
Душман таънасини еб юрма зинҳор!

Муҳаммад Зеҳний

Инсоннинг қўли қисқа бўлса тили узун бўлади. Му-
шукни кўрмайсанми, итдан ожиз келганда унинг юзига
чанг солади.

«Аталар сўзлари»

Азизим, тинчлик тарафдори бўлган тил бир оғиз сўз
билан юзлаб мушкул тугунни еча олади, бемаҳал ай-
тилган фитна қўзғотувчи сўз эса сўзловчининг бўйинини
сиртмоққа туширади. Чунончи, айтадилар:

Ақлинг билан сўзнинг тагига боққин,
Фойдаю зиёнга тўла бойлик у!

Хожа Самандар Термизий

**ҒИЙБАТ, ТУҲМАТ, БУҲТОН, АЙБ, ИҒВО, УҒРИЛИК,
ОМОНАТ, ХИЁНАТ, ЧАҚИМЧИЛИК ҲАҚИДА**

Одат бўлса ҳар кимга ғийбат,
Ишонмагин унга ҳеч қачон.
Ёмонласа бировни сенга,
Ёмонлайди сени ҳам пинҳон.
Қора кўнгил бўлгаң-чун давог*,

* Давог — сиёҳдон.

Икки тили бордир бегумон.
Бири — унинг қалами бўлса,
Ёзган хати — иккинчи забон!

Муиниддин Жувайний

Ғийбат қабиҳ феъллардан биридир. Ғийбат оз бўлса-да, келтирадиган зарари денгиз каби бепоён! Бирор кишининг орқасидан гапириш, айбини топиш, ёмонлаш, бола-чақаси, хотини, хулқи, бойлиги ҳақида бемаза гапларни гапиришнинг барчаси ғийбат ҳисобланади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Яхши одамнинг ғийбатчилари кўп бўлади:

Жаҳонда бир қизиқ қоида юрар,
Бол тутган ҳар қўлга ари ниш урар.
Яна хазиналар бўлмас плонсиз,
Гуллар эса бўлмас асло тиконсиз!

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Бир киши олдинга келиб, бировни ғийбат қилса, уни рост айтяпти деб ўйлама. Балки уни бу феълдан қайтар. Ўзинг ҳам бундай сўз ва феълдан ҳазар қил!

Муиниддин Жувайний

Донолар айтадилар:

— Бирор киши олдинга келиб, биров ҳақида ғийбат гапларни гапирса, ундай одамнинг гапларига ишонма, чунки у сени ҳам бировга ёмонлаб, устингдан ғийбат қилиши мумкин!

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Бир киши Мусъаб ибн Забайр олдига келиб, Аҳнаф ҳақида қўрқинчли уйдирма ғийбат гапларини гапирди. Мусъаб Аҳнафни чақиртириб келди. Унга хитобан воқеани баён қилди. Аҳнаф уйдирмачи кишининг ёлғончи ва ғийбатчилигини айтиб, ўзини оқлашга киришди. Мусъаб деди: «Унинг айтган гапларига адолат юзасидан қараганда ишончга лойиқдир!» Аҳнаф унга деди: «Агар сенда ишонч ва адолат бўлганда эди, ғийбатчининг сўзига қулоқ солмаган ва уни уйингдан ҳайдаб чиқарган бўлардинг!»

Муиниддин Жувайний

ХИКОЯТ. Абу Таййиб ат-Тоҳирӣ дӯсти Бани Со-монни тинимсиз ғийбат қилар эди. Бир куни Наср ибн Аҳмад деган киши унга: «Қачонгача одам гӯшти билан нон қўшиб ейсан!» деди. Абу Таййиб шу кундан бош-лаб ғийбатни ташлади.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

ХИКОЯТ. Ҳасан Басрийга: «Бир киши сени ғийбат қилди!» деб айтдилар. Ҳасан дарҳол ғийбат қилган кишига бир товоқ хурмо юборади. У киши хурмони ол-гач, ўша онда Ҳасаннинг олдига келди ва унга: «Мен сизни ғийбат қилган эдим, сиз эса хурмо юборибсиз, сабаби нима?»— деб сўради. Ҳасан унга: «Сен менга яхшилик юборган экансан, мен эвазига хурмо юбордим!» — деб жавоб берди. Бунда маълум бўлдики, ғийбат ғий-бат қилинувчи учун тўғри йўл кўрсатиши мумкин, аммо ғийбат қилувчига зарар келтиради.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

ҲИКМАТ. Ҳар ким туҳматчилар қаторида ўтирса уни туҳматчиликда айбласалар ўзидан хафа бўлсин. Ҳар ким ўз сирини яширса надомат ва пушаймонлик тортмайди.

Муиниддин Жувайний

Энг зўр туҳматга лойиқ одам шундай одамки, у ўзини танийдиган одамлар орасида ўзини таъриф этади.

«Аталар сўзлари»

Чақимчи шундай кишики, бирор ерда эшитган га-пини дарҳол бошқа одамга бориб айтади, натижада икки одам орасида фитна туғдиради. Покдил киши бировдан эшитган гапини бировга айтмайди. Жимлик ва сукут йўлини ихтиёр этади. Агар унга биров гап ташиб келса унинг гапига ишонмайди, чақимчига танбеҳ бе-ради ва иккинчи марта бундай иш қилмасликка даъ-ват этади.

«Ғавоқиҳ ал-жуласо»

Ҳакимлар айтади:

— Эй одамлар, дўстлик ва меҳрибонлик ўғрилари-дан сақланинг, бундай ўғриларга чақимчи ва ифвогар-лар кирди. Ўғрилар мол ўғирласа бундай кишилар

одамлар орасидаги дўстликни, тинчликни, меҳру муҳаббатни ўғирлаб, фитна-фасод қўзғотадилар.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

ҲИКМАТ. Айбингдан хабар топиб, уни бировларга ошкор қилмайдиган, сенга яхшилик қилса уни таъна қилмайдиган, унга яхшилик қилсанг асло унутмайдиган одам билан дўстлик ипини боғламоқ керак.

Байт:

Кўп ҳолатнинг бўлдим шоҳиди,
Айб қидирган бўлди айбдор.
Кимнинг бўлса юраги тоза,
Узга айбин қидирмас зинҳор.
Дўст айбини бекитар доим,
Фазилатин мақтайди такрор,
Яхшилигин улуғ деб билмас,
Ўзингни ҳам асло тутмас хор.
Шундай дўстга дуч келсанг агар,
Қўлларингдан чиқарма зинҳор!

Мажиддин Хавофий

Ардашер ҳавасни келтирадиган улуғ бино қурдирди ва ҳақимлардан бирига қараб: «Бу бинода бирор камчилик борми?» деб сўради. Ҳақим унга: «Мен бундай улуғ ва чиройли бинони кўрмаганман, бироқ шундай бўлса ҳам унда ягона бир камчилик бор!»— деди. Ардашер: «У қандай камчилик экан?»— деб сўради. Ҳақим деди: «Афсуски, сен учун бир чиқиш бор, бу чиқишдан сўнг сен унга абадий қайтиб кирмайсан. Ёки сен учун унга бир кириш бор, бу киришдан сўнг сен ундан абадий чиқмайсан!»

Муҳаммад Зеҳний

Агар кишининг кўзи камолот нури билан мунаввар бўлса унинг кўзи кпшилар нуқсонини кўришдан узоқ бўлади. Байт:

Яхшиларнинг кўзига ёмон тўғри кўринур,
Ёмонларнинг кўзига эгри кўрингай тўғри!

Ибн Камолпошишо

Анушервоннинг ўғли Хўрмуз Аҳвоз вилоятига борган пайтда ўша ер ҳоқими билан мулоқотда бўлди ва бир кунни унга деди: «Сенда ягона бир айбдан бошқа ҳеч

қандай айб кўрмадим. Аммо ўша кўрган айбим, билгилки, ўнта айбни ўз орқасидан эргаштириб юради. Ҳоким: «У қандай айб экан? Орқасидан эргаштириб келадиганлари эса қайсилар, айтиб бер!»— деди. Хўрмуз деди: «Ўша айб керилиш ва ўзни катта тутишдир. Билгилки, унга эргашадиган айбларнинг биринчиси менсимаслик бўлиб, унинг оқибати халқ нафратига йўлиқишдир. Иккинчиси — одамларнинг касбу корини тафтиш ва тадқиқ қилиб, уларга дашном берган ҳолда ўзи эса касб-ҳунарнинг бирортасига ҳам эга бўлмаслик. Учинчиси — ўқишдан ор қилиш, бунинг натижасида илму адабдан бебаҳра қолиш. Тўртинчиси — ўтиришда барчадан ўзини устун ва доно деб билиш, Ўзининг натижасида ўзига душман орттириш ва обрўйини ерга тўкиш. Бешинчиси — маъманлик туфайли чегарадан чиқиш, баландроқ амални хоҳлаб қолиш, натижада хору забун бўлиб, ўз мартабасидан ҳам ажраш. Олтинчиси — одамларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилмаслик, беморлардан ҳол сўрамаслик ва шунга ўхшаш нарсалардан кўз юмиш. Еттинчиси — одамларга хавф солиш, уларни масхара қилиш, натижада беқадр бўлиш. Саккизинчиси — маслаҳатсиз иш тутиш, натижада хижолат чекиб, надомат тортиш. Тўққизинчиси — одамлар мени улуғ фаҳмлайди деб ўйлаш ва шу гомонда юриш. Унинчиси — фозил ва комил кишиларга қулоқ солмай, ҳақорат кўзи билан қараш, натижада уларнинг назаридан қолиш.»

«Жовидони хирад»

Сукрот ҳакимдан: «Айбсиз одам борми?»— деб сўрадилар. У: «Одам айбсиз бўлса ўлмас эди!»— деб жавоб берди.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Луқмони ҳакимдан: «Сен ўзинг кўрган иллатлар ва айблардан қайси бирига даво топа олмадинг?»— деб сўрадилар. Луқмон: «Мен барча иллатларга ҳикмат юзасидан даво топдим, аммо даволай олмаганим бадфеъллик илллати бўлди!»— деб жавоб берди.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Бир олим айтади: «Энг ёвуз ва ярамас одам шундай одамки, ўзгаларнинг айбини топишга интилади, гап ташиб, дўстларни бир-бирдан жудо қилади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Айбсиз қиз қидирган ёрсиз қолади. Гўзал ҳисобланган ойда ҳам доғ бор.

Айбсиз дўст қидирган дўстсиз қолади.
Билмаган айб эмас, сўрамаган айб.

«Аталар сўзлари»

Одамларнинг ёмони узрни қабул қилмайди, камчиликларингни доимо қидиради, қоқилсанг суямайди.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳар кишига учта иш одат эрур,
Анга ҳамдам хуш саодат эрур.
Аввало эл айбини кўрган замон,
Очмагай оғзин маломатга шу он.
Қим агар кетса нотўғри йўл билан,
Тўғри йўлга бошла дарҳол қўл билан.
Солма асло ранж элнинг дастига,
Ўз юкинг қўйма бировнинг устига.

Фаридиддин Аттор

Сўнгги давр олимларидан бўлган бир ҳаким шундай деган эди: «Инсон учун энг қабиҳ ҳисобланган тўртта айб бор. Улардан биринчиси мансабдорнинг серғазаблиги, иккинчиси — олимнинг ёлгончилиги, учинчиси — давлатманднинг хасислиги, тўртинчиси — хотиннинг фоҳишалиги!»

Абулбаракот Қодирий

Луқмони ҳаким: «Инсон учун энг ёмон айб кишининг ўз айбини кўра билмаслигидир!»— деган эди.

Абулбаракот Қодирий

Ўз айбини кўрмаган ўзга айбин қидирар.
Дўстинг оч бўлса, сен тўқ бўлсанг, бу айбдир!

«Аталар сўзлари»

Ҳар ким хиёнат ва эгрилик уруғини ҳаё даласига экса, ундан омонлик хосили чиқмаслиги муқаррардир.

Бархурддор ибн Маҳмуд

Аҳмоқ ўзиникини омонатга қўйиб, бировдан омонатга сўрайди.

Ифвогарга яқин юрма, унинг таъсирига тушиб қолганингни ўзинг ҳам билмай қоласан!

«Аталар сўзлари»

Ошкоро айтилган таъна кўч. илда яширилган гинадан яхши.

Муҳаммад Зеҳний

АДОЛАТ, ҲАҚИҚАТ, ИНСОФ, ЖАБР-ЗУЛМ, АДОВАТ ҲАҚИДА

ҲИҚМАТ. Суқрот ҳақим деди:

— Олам адолат билан пойдор, зулм билан эса хорувор! Байт:

Зулм асосига қурилган бино,
Ғазаб оташидан вайрон бўлажак!

Муиниддин Жувайний

Айтишларича, ўтмишда бир одам бир донога: «Одамларнинг келди-кеттиси жонимга тегди, адолат талаб қилиб келувчилардан безор бўлдим!»— деди. Доно эса унга шундай деб жавоб берди: «Иззат тўшагини тарк этиб, мансаб курсисини бўшат! Сенга сўз бериб айтаманки, шундан сўнг сенга ҳеч ким озор бермайди, адолат талаб қилувчиларнинг оёғи тийилади!» Байт:

Ихтиёри бўлган киши олдига,
Беихтиёр оқиб келади одам.
Ихтиёри кетгач унинг қўлидан,
Келмас ҳеч ким унинг олдига бир дам!

Ҳожа Самандар Термизий

Агар ҳақ оёққа турса ноҳақни йиқэди.
Ҳақиқат нури сўнмайди.
Ҳақиқат отига минган барчани йиқади.
Зиён берадиган ҳақ суюнтирадиган ноҳақликдан
афзал.

«Аталар сўзлари»

Азизим, қийинчиликка чидаш мард кишиларнинг иши.
Шернинг ҳунари кураш. Мард кишиларнинг қўли қи-
190

Йинчиликка тегмаса заиф кишилар фароғат бўстонидан
гул теролмайдилар. Чунончи, айтадилар:

Диёрингда ҳеч ким топмас фароғат,
Фақат ўзинг учун изласанг роҳат!

Азизим, жафо кўрган киши сенга арз қилиб, ёрдам
сўраб келса, сен асло дилтанг бўлма! Чунки мартаба
эгаси табиб ҳукмидадир. Бемор ўзининг барча дардла-
рини табибга айтмаса табиб унинг касаллиги сиридан
воқиф бўлолмайди. Натижада шифо шарбагини жафо
чекувчига ичиролмайди.

Хожа Самандэр Термизий

Қайс ибн Сонданинг ўз ўғлига қилган насихатлари-
дан. У айтади:

— Эй ўғлим! Шундай масал бор: «Сен бировга
зулм этсанг сенга ҳам зулм қилгувчилар бор». Шу ма-
қолга амал қил, ҳеч кимга зулм қилма. Молу давлат-
дан хазина тайёрламай, илмдан хазина қил. Дўст-биро-
дарларингни ўзингдан узоқлаштира, ҳар бир ишни
маслаҳат билан адо қил!

«Жовидони хирад»

Бир ҳақимдан: «Қандай одам жазога лойиқ?»— деб
сўрадилар. У эса: «Ҳеч қандай инсон жазога лойиқ
эмас. Жазога лойиқ нарсалар ваҳший ҳайвонлар, одам-
ларга зиён етказадиган илон-чаён каби газандалардир.
Аммо шундай одамлар ҳам борки, уларнинг вужудида
дарранда ва газандаларнинг хислати бўлади. Бундай
кишилар қилган зарарларига қараб жазоланади. Шу
тариқа кишиларни ҳатто одам дейиш ҳам ноўриндир!»
Шеър:

Элга озор берган ҳар золим киши,
Аслида илону чаёндан баттар!

Абулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Ҳар ким зулм ва жафо камарини боғласа
унга қарши ғазаб ва фитна ханжарини кўтарадилар.
Байт:

Эл ҳақида ғофил бўлмагин асло,
Чунки эл қўлида ўтирган ўзинг.
Сендан эл нимани кўрса бир кунни,
Қайтариб кўради ўшани кўзинг!

Муиниддин Жувайний

191

Жавобини қайтаришдан ожиз бўлган одамга мушт
отма.

Ўзингдан ожизларга раҳм билан, ўзинг билан тенг-
ларга инсоф билан, ўзингдан устунларга ақл билан боқ.

Золимнинг зулми ўзини йиқитади.

Кучсиз шамол ожиз гиёҳларга бўрон бўлиб тую-
лади.

Кимки бировнинг пайини қирқса ўзиники ҳам
қирқилади.

«Аталар сўзлари»

Ўтмишда золим бир киши бўлиб, зироат ва тижорат
аҳлининг молига зулм чангалини урган эди. Халқ уни
дуойибад қилиб, шаънига нафрат оғзини очган эди.
Мазкур золим бир куни қўлига бургут олиб, овга чиқ-
ди. Овдан қайтиб келгач, қуйидаги мазмунда хабар
тарқатди: «Одамларга зулм қилган ва ситам тифини ур-
ган қўлимни бугундан тийдим. Халқпарварлик йўлида
ўзимни собитқадам айладим. Умидим шулки, бугундан
эътиборан ҳеч қандай золимнинг зулми ҳеч бир одам-
нинг уйига етиб бормади. Ҳеч қандай ситамкорнинг
қўли ҳеч қандай ожизнинг эшигини топмайди!»

Бу хабардан халқ қайтадан жон топди ва бечора-
ларнинг умид чаманида мурод гули бу башоратдан гул
очди. Байт:

Муборак бу хабар етгач ногаҳон,

Юраклар қувониб қайта топди жон.

Охири унинг одиллиги шу даражага етдики, қўзичоқ
шер кўксидан сут эмадиган бўлди, қўй эса ўз сути би-
лан шер оғзини ювди, юз эса эчкига яхши кўз билан
боқди, дашт қушлари эса дарё қушларининг ини ёнига
ин қура бошлади, ғозлар эса бургут билан сирдошга
айланди.

Золимнинг яқинларидан бири бир куни муносиб
вақт топилган вақтда унинг бу хатти-ҳаракатидан са-
вол қилди, феъли ўзгарганлигининг боисини сўради.
Золим шундай деб жавоб берди: «Овда юрганымда
қаёқдандир бир ит келиб, тулкининг оёғини тишлаб
синдирди, йўлдан ўтиб кетаётган бир йўловчи эса тош
билан уриб, итнинг оёғини синдирди. Қилмишига яраша
юз бераётган бу воқеаларни кўриб ўзимга келдим».

Хожа Самандар Термизий

Ҳақорат қилса ким оғзингни юмсанг,
Яна ўзга ҳақорат ёғмас асло!
Эшакни елкасига тиқсалар чўп,
Отар шатта бурунгидан ҳам авло!

Ҳаким Қооний

Инсоф энг яхши фазилатдир:
Кимда инсоф бўлса у мард кишидир,
Инсофсизлик эса номард ишидир.

Инсофсиз кишига ғам ҳамиша йўлдош бўлади.
Мен сенинг қўлингдан тутсам, сен менинг оёғимдан
тортасан.

Ёмон кунда гина кўтарилади.
Зиёнкор гиёҳ боғдан юлиб отилади.

«Аталар сўзлари»

БОЙЛИҚ, ДУНЁПАРАСТЛИҚ, КАМБАҒАЛЛИҚ, ФАҚИРЛИҚ ҲАҚИДА

ҲИКМАТ. Олтину зарга дил боғлаган очкўзу айёр
энг оғир балоларга сазовор! Донолар: «Зар қидирувчи
өзор қидирувчи!»— деганлар. Очкўзнинг кўзига тикон
ҳам гул бўлиб кўринади.

Азизим, ҳайратли жойи шундаки, бундай кишилар
ўлим ҳақ эканини биладилар, аммо бировга яхшилик
қилишни хаёлига ҳам келтирмайдилар. Нима топсам
ўзимга бўлсин қабилда иш тутадилар. Уларнинг қалби
пўлатдан қилинган ғунчага ўхшайди. Бу ғунчани эса
ҳеч қандай баҳорнинг насими очолмайди. Бу тирик
ўликларнинг жонига ҳаётнинг лаззатли шарбати таъсир
этмайди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

ҲИКМАТ. Адоватга дучор бўлмай десанг мол-дунё-
дан кўл юв, муҳаббат топай десанг яхшилик ва эҳсон
қил! Байт:

Ҳар ким дунё учун урса агар чанг,
Бало чанги уни айлади сарсон.
Ҳар ким элга берса бойлигин агар,
Барча балолардан бўлди соғ-омон!

Муиниддин Жувайний

Бўзўргмеҳрдан сўрадилар:

— Нега сен қўлингдан кетган нарсага хафа бўлмайсан ва қўлингга келган нарсадан шодланмайсан?

У деди:

— Қўлдан кетган нарсани хафагарчилик билан топиб бўлмайди, азиз умрини эса мол-дунё шодлиги билан беҳуда ўтказиб бўлмайди. Шундай экан нега энди фойдасиз нарса учун гам чекай, менга бир умр вафо қилмайдиган нарса билан қувонай?!

Муҳаммад Жабалрудий

Бир киши Суқротга: «Сен ўзингни дунё неъматларидан маҳрум қилгансан!» деб қолди. Суқрот ундан: «Неъмат нима?» деб сўради. У киши: «Семиз барра гўшт ейиш, шароб ичиш, чиройли кийиниш, гўзаллар билан ишрат килиш» деб жавоб берди. Суқрот унга шундай деди: «Бу нарсаларнинг ҳаммасини тўнғиз, маймуни ва дарранда ҳайвонларга ўхшашни хоҳлайдиган кишиларга ҳавола қилдим. Бу тоифа одамлар ўз қоринларини ҳайвонлар қорни каби шиширадилар, руҳ иморатини тиклаш ўрнига бадан иморатини тиклайдилар».

«Жовидони хирад»

Эй азиз, қўлингдан кетган нарсага қайғурма, уни қайтариб бўлмайди. Мол-дунёга қувонма у бир умр сен билан қолмайди. Қайси ишга қўл урсанг унинг оқибатини ўйла, бошингга қийин ишлар тушса муносиб тадбир қўллангани ўрган!

Муҳаммад Жабалрудий

ХИКМАТ. Касалликка ташловчи кўп молдан етарли бўлган ози яхши. Байт:

Кишининг дилида ҳикмати бўлса,

Унинг олдида мол мисоли сопол.

Дочини аҳли зарга назар қилмайди,

Бекадр олдида қадр топар мол.

Капоатни изла шараф изласанг,

Шундай йўл тутадир ҳар аҳли камол.

Муиниддин Жувайний

Далавлат кишилардан бири бечоралик билан кун ўтказувчи Суқротни айблади. Суқрот унга: «Агар мен

хоҳласам сен каби яшашим мумкин, аммо сен ҳеч қачон мен каби кун кечиролмайсан!»— деди.

Бойлардан яна бири Суқротга: «Сен жуда камбағал ва қуруқ қўлсан»— деди. Суқрот эса унга: «Агар сен фақирлик лаззатини билсанг эди, менга ачиниш ўрнига ўзингга ачинар эдинг!»— деб жавоб берди.

«Жовидони хирад»

ҲИКМАТ. Бойликнинг яхшиси ҳалолдан топилгани ва савобли ишлар учун сарф этилганидир. Бойликнинг ёмони ҳаромдан топилгани ва ҳаром ишлар учун сарф этилганидир.

Муҳаммад Зеҳний

Ҳалол егин топиб ўз ранжинг билан,
Бой бўлсанг бўл фақат ўз ганжинг билан.
Ити бўлма асло биров нонини,
Мушуги бўлма ё ўзга хонини.
Ким шоддир шодлиги зиёдат бўлур,
Тани шодлик учун вилоят бўлур.

Низомий Ганжавий

Бой бўлишни истасанг қаноатли бўл.
Бойликка интилган тезда камбағаллашади.
Керагидан ортиқча қидирган одам боридан ҳам айрилади.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир шогирд ўз устозидан: «Илон билан хазина орасида қандай муносабат бор, нега хазина бор жойда илон бўлади?»— деб сўради. Устоз унга: «Юзак қаралса уларнинг орасида ҳеч қандай алоқа йўққа ўхшайди, аслида эса иккови ҳам заҳардир. Чунки олтини кўп киши ҳам ҳар томонлама заҳарланган бўлади!»— деб жавоб берди.

Муҳаммад Жавдар Заминдор

Айтишларича, Искандар ўн саккиз ёшида мамлакатга ҳоким бўлган экан. Унинг ҳокимлиги ўн етти йил давом этган. У ўз умрининг тўққиз йилини жангда ўтказган, қолганини эса ўз хоҳиши бўйича ўтказган. У жуда кўп мамлакатларни забт этган, кўплаб бойликлар тўплаган. Улими олдидан васият қилиб, қўлини ка-

фандан чиқариб, шаҳар айлантиришни, жарчилар эса «Ҳой одамлар, шунча кўп ерларнинг шоҳи, шунча бойликларнинг соҳибини кўринглар, дунёдан ҳеч нарса ололмай қуруқ кетяпти, ҳеч бир киши гўрга ўзи билан ҳеч нарса олиб кетолмайди, дунёда эса фақат қилганиши ва яхшиликлари қолади!» деб бақирришларини буюрган.

Абулбаракот Қодирий

ҲИКМАТ. Таажжубки, дунёпарастлар бойликни молдан қидирадилар. Ваҳоланки у қаноатдир. Роҳатни эса кўп нарсдан қидирадилар, аксинча у оз нарсадир. Байт:

Учқур оту, янги либосда,
Ҳеч фазилат эмасдир пинҳон.
Дунёпараст хуш либосликнинг,
Юрагида ғамидир Уммон.
Жон роҳатин изласанг агар,
Қаноатда бўлгандир ниҳон!

Муиниддин Жувайний

ҲИКОЯТЛАР. Бир ҳаким шундай деган эди: «Ҳар кимда олтин у зар қанчалик кўп бўлмасин агар у беҳунар бўлса ҳосилсиз дарахтдир.

Хуррабий

Бир кунлик тарихга эгадир жаҳон,
Юз йиллик бойликни қилмайлик пинҳон.
Кел, бунда ўтириб, бўлайлик бир шод,
Тасаввур қилайлик ўзни Қайқубод.
Дунё роҳатидан талаб қилиб дод,
Кечаю эртани айламайлик ёд.

Низомий Ганжавий

Сен нафсинг лаззатини ўйлама,
Ушбу ўткинчи ҳавасни сўйлама.
Қанча давлат йиғмаю, дема молим,
Оқибат олдинда бордир шум ўлим.
Бу азиз танданки жон бўлғай равон,
Ҳоку тупроқ бирла тўлғай устихон.
Жон берар тап, чора йўқ, бечорадир,
Иўлдан оздиргувчи нафс амморадир.

Фаридиддин Аттор

Ер остида қолган бойликдан, яширилган олтиндан
ва бекитилган илмдан фойда йўқ.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Бойлик ўткинчи нарсадир. Ақлли киши
ўткинчи ҳою ҳавасга берилмайди. Байт:

Бойлигинг роҳатинг бўлса ҳам сенга,
Фано губоридан бўлади барбод.
Ҳақиқий бойликни кирит қўлингга,
Икки кунлик нарса учун бўлма шод!

Муниддин Жувайний

Буқрот ўз шогирдларига насиҳат қилиб дерди: «Бат-
гар фақир бўлмай десангиз, мол йиғишга ҳарис бўл-
манг. Молу амвол ғаму андуҳнинг кўзидир. Адолат энг
яхши нарса. Чунки у жамики яхшиликни мужассам
қилган!

«Жовидони хирад»

Киши учун ногаҳоний ўлим икки нарсдан келади:
ортиқча бойлик учун интилишдан ва бемаъни сўзларни
кўп гапиришдан.

Мол-дунё тугайди, аммо яхши ишлар абадий қолади.
Биров ер, биров боқар, қиёмат шунда қўпар.

«Аталар сўзлари»

ҲИКОЯТ. Бир подшо ўз мол-мулкининг кўплигидан
фахрланиб, илм аҳлини менсимамай қўйган, ўз ихтиёрича
иш тутиб, фисқу фужурга берилган эди. Бир кун у
борига қаноат қилиб, камтарлик йўлини тутган доно
ҳақимга дуч келиб қолди ва унга:

— Эй ҳақим, нимани хоҳласанг тила, сўровингни
муҳайё қиламан!»— деди.

— Шундай қилки, ажал ҳеч қачон бошимга соя
солмасин!»— деди.

— Бу иш менинг қўлимдан келмайди,— деди подшо.

— Бўлмаса,— деди ҳақим,— қарилик мавсуми ке-
тиб, ёшлик айёмим қайтиб келсин!

— Бу иш ҳам қўлимдан келмайди!»— деди подшо.

— Орамизда фарқ йўқ экан-ку,— деди ҳақим шун-
да,— мен қиллолмайдиган ишни сен ҳам қилолмас экан-
сан, аммо сенда мол-давлат кўп бўлгани учун кибр оти-
га миниб, манманликка берилибсан. Мен эса топганим-

га қаноат қилиб, ҳеч кимга ялинмайман, демак мен ҳам ўзим учун подшоман!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Ҳакимлар айтади:

— Қувватинг етмаган ишга қўл урма, фойдасиз ишларга уринма, молу давлатинг қанчалик кўп бўлсада, унга ишониб иш тутма!

Муҳаммад Зеҳний

Давлат гоҳи келиб, гоҳида кетар,
Бефаҳм кишилар ўзни йўқотар!

Низомий Ганжавий

Пулу молга бўлган ташналик сувга бўлган ташналикдан кўра даҳшатлидир.

Муҳаммад Зеҳний

Оз мол билан хотиржам яшаш кўп мол билан қўрқиб яшашдан афзал.

Ҳаром егандан кўра камбағал бўлган яхши.

Мол-дунё асал аралаштирилган заҳар ва шодлик аралаштирилган ғамдир.

Оз кўпга тобедир.

— Қаерга кетяпсан?— деб сўрашди оздан.

— Кўпнинг олдига!— жавоб берди оз.

Ақлли одам камбағал бўлмайди.

Муҳтожлик ҳийлалар эшигини очади.

Қамбағаллик танбаллик самараси.

Оч бойдан тўқ ит яхши.

Роҳати йўқ пулдор ҳеч нарсаси йўқ камбағалга ўхшайди.

«Аталар сўзлари»

УЙЛАБ ИШ ТУТИШ, ШОШҚАЛОҚЛИК, ХАТО, ГУМОН ҲАҚИДА

Азизим, кенгаш бўлаётган вақт ақл ва фазлнинг имтиҳони бўлаётган соатдир. Сен бу соатда сўз гавҳарларини баён риштасига аввал яхшилаб ўйлаб тергач, сўнг уни ўзгалар диққатига ҳавола эт!

Ҳожа Самандар Термизий

Жамшид ҳам Анушервон каби тўртта узук ясашиб, унинг ҳар бирига биттадан сўз ёздириб қўйган эди. Биринчи узукда «оҳисталик ва чора» деган сўзлар ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: «Шошилиш ёмон хислат, барча ишларни шошилмай, чора-тадбирини топиб қилмоқ керак»,— деган эди. Иккинчи узукнинг кўзига «одиллик ва иморат» сўзлари ёзилган эди. Бунинг мазмуни: «Мамлакатда адолат билангина иттифоқлик ва равнақ иморатини тиклаш мумкин»,— дегани эди. Учинчи узук кўзига: «Ростлик ва шошилиш» сўзлари ёзилган эди. Бунинг маъноси: «Дўстларга фақат рост сўзлаш керак»,— дегани эди. Тўртинчи узук кўзига: «Жазо ва инсоф» сўзлари ёзилган бўлиб, бунинг маъноси: «Бировни жазога тортаётган пайтда инсоф юзасидан иш кўриш керак»,— дегани эди.

Жамшид ҳар бир узукни шу узук кўзидаги сўзлар мазмунига оид ишга қўл урганда тақиб олар ва унга доим қараб турар эди.

Абулбаракот Қодирий

Азизим, ўйлаб айтилмаган сўз ҳали қайта ишланиб тозаланмаган олтинга ўхшайди. Сен сўз айтишдан аввал яхшилаб ўйла, фикр бойлигини имтиҳон маҳакки билан сина, қайси сўз текширувдан яхши ўтса ўшани тилга келтир! Байт:

Ҳар сўзки яхшилаб ўйланган эмас,
Айтишу ёзишга асло арзимас!

Хожа Самандар Термизий

Шошқалоқлик пушаймонликнинг синглицидир.

Бесабрлик одат бўлса инсонга,
Отган ўқи тегмас асло нишонга!

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Азизим, барча ишда ҳам шошқалоқлик қилмагинки, шошқалоқликнинг зарарлари ниҳоясиз ва сабр қилишнинг манфаати чегарасиздир. Чунончи айтадилар:

Мақсад хазинасин калити сабр!

«Ахлоқ» китобида келтирилишича, ҳар ким ҳодисалар ёмғири остида ўзини сабр қалқони билан ҳимоя этса мақсад ўқи тездагина мурод нишонига бориб тега-

и. Чунки сабр шодлик калитидир. Бу калитсиз ҳеч андай мақсад эшиги очилмайди.

Хожа Самандар Термизий

Жавобга шошилган киши хатога йўл қўяди.

Муҳаммад Зеҳний

Эй фарзанд, ҳеч қачон бадгумон ва эгри фикрли бўлма! Бадгумонлик сени барча дўстларингдан узоқ-аштиради ва ёлғизлатиб қўяди.

Муҳаммад Жабалрудий

Азизим, киши бирор кишини гумон билан жазола-ни ноўринки, гумон билан қилинган ишдан беҳисоб арарлар юзланади. Чунончи, айтадилар:

Гумон билан асло бирор кишига,
Уқубат етказма, бўлғунг пушаймон.
Ошкор бўлгач ишнинг ҳақиқий сири,
Сўнгги пушаймондан фойда йўқ инон!

Хожа Самандар Термизий

Ғамнинг давоси дўстлар дийдорини кўриш.

«Аталар сўзлари»

Ғамгин бўлмайин десанг гиначи бўлма!

«Махзан ал-улум»

Арзимас ғам тортмоқ учун бу жаҳон,
Дунё шод яшамоқ учун, эй инсон!
Дунё дилхушлигу ҳам шодлик учун,
На заҳмат тортмоғу бедорлик учун.
Не учун ўзингга ситам айламоқ,
Йиллар аро ўзни ғамга бойламоқ?
Оғирликни асло олма бўйнингга,
Олган сари кириб борар қўйнингга!

Низомий Ганжавий

«Жомиъ ул-ҳикоёт» китобида ёзилишича, ҳар бир инсон амалга оширишда гумон билан иш тутмаслик, истакш кишиларнинг сўзига ишонмаслик, ғаразли амалларнинг гапига эътибор қилмаслик зарур. Киши

ҳар қандай ишда ўзига ўзи ҳоким бўла олиши мумкин.
Бунинг учун эса машқ қилиш керак.

Абулбаракот Қодирӣ

Азизим, ишнинг оқибатин ўйловчи кишилар оғзаки
эшитилган сўзларга ишонмайдилар, эшитилган гапнинг
далил ва ҳужжатини кўрмагунларича шошиб ҳукм чи-
қармайдилар. Байт:

Гараз эгасига солсанг қулоғинг,
Пушаймондан ўчар нурли чироғинг!

Хожа Самандар Термизӣ

Эй ўғил, тўрт нарсада бордир хато,
Сол қулоғинг, ёдлаб олгил беҳато!
Кутмагил ёмон хотиндан ҳеч вафо,
Соддадилдур ким вафо кутса хато.
Қим синаб кўрмай бировга сир этар,
Эй ўғил, бундан кишига кўп хатар!
Феъли бад хотин, ўғил, сирдош эмас,
Айтма сен сиррингники йўлдош эмас.

Фаридиддин Аттор

Буқрот ҳаким шундай деган эди: «Билмаган нар-
сангни биладигандек гапирма, керак бўлмаган нарса-
ни қидирма, билмаган йўлингдан юрма, яхши сўзни
ким гапиришидан қатъи назар тингла, яхши сўз бир
гавҳарки, у ҳеч вақт ўзгармайди. Нимани билмасанг,
сўраб ўрган, қилган ёмон ишларингга қайғурки, бундай
ишдан афсусланмаслик яна баттарроқ хато қилишга
олиб келади. Шеър:

Агар сендан хато юз берса ундан кўп надомат чек,
Хатодан кимки ибрат олмаса кўплаб хато қилгай!

Абулбаракот Қодирӣ

САРФУ ХАРАЖАТ, ИСРОФ, ТЕЖАМ ҲАҚИДА

Ҳар қандай нарсада исрофгарчилик бор, аммо яхши-
лик қилишда бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

Тежамкор одам яхши ейди, яхши ичади, покиза кийинади, хушҳаво уйларда яшайди, кераксиз нарсаларни сотиб олавермайди, ҳақиқий зарур нарсаларнигина харид қилади. Бировларга қўлидан келганча ёрдам қилади. Яхшилик йўлидаги ишларга пулини аямайди, саховатли бўлади. Ватани ва халқи учун молини ҳам, пулини ҳам аямайди.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Тежамкор киши пулини керагидан ортиқча сарфламайди. Ун сўмга олинаниган нарса учун ҳовлиқиб, юз сўм сарф этмайди. Пулни фақат керакли нарсаларгина сарфлайди. Ҳар бир ишда ўртача йўл тутлади.

Олимаг ал-Банот

Исрофгарчилик ақлга зид ишдир. Исроф деганда кераксиз нарсаларга беҳуда пул сарф этиш, фойдасиз сарфлаш тушунилади. Исрофгарчиликнинг охири ҳалокат билан тугайди. Исрофчи одам қанчалик бой бўлмасин, барибир оқибатда камбағалга айланади. Чунки исрофчининг сарф эшиги очиқ бўлиб, тежами эса йўқ бўлади. Очиқ эшикдан ҳар нарса кира олгани каби камбағаллик ҳам кириб келади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Ўйлаб ҳозирланган оз нарса исроф бўладиган кўп нарсадан афзал.

Муҳаммад Зеҳний

Шамини кундузи ёндирган одамнинг тунн қоронғи бўлади.

Пулини беҳуда исроф қилган одам оғир кунда хор бўлади.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Бировнинг дилини хушнуд қилиш комил кишилар иши, дил оғритиш эса жоҳил кишилар ишидир. Дил оғритувчи киши кунн келиб ҳасрат қонини ичиши муқаррардир. Байт;

Токайгача, эй нодон, бировни йиғлатарсан,
Сенинг ҳам дил ойнангни синдирувчи топилар!

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

ҲИКОЯТ. Бир киши бир улуғ киши ҳузурига келиб, ундан: «Эй фозил киши, одам дунёда қандай яшаши, қандай йўл тутуши керак?» деб сўради. У киши шундай деб жавоб қилди: «Шод яша, доимо хурсандчилик пайдан бўл, ҳар нарсага ғам чекаверма, яхшилик уругини экиб, омонлик ҳосилни олишга урин. Дунё шундайки, унда хатарли йўллар кўпдир. Баъзан бу йўллар устига баргу хашак ташлаб қўйилган чоҳга ўхшайди. Шунинг учун бу йўлдан юрган пайтда аввало яхшилаб ўйлаш, тойиб кетмаслик чорасини кўриш керак. Дунё шундай бир экинзорки, экилган нарсаларни лутфу қарам суви билан сугор. Ундан топган обрў-эътибор ҳосилни ҳирс ва тама ҳужумидан асра!»
Шеър:

Дунёга боқ, ичи жуда ажойиб,
Кўз очиб юмгунча бўлади ғойиб!

Муҳаммад Жабалрудий

Оловдан тўшаги, илондан ёстиғи бўлган одам қандай ухлай олиши мумкин.

Ғам-ғусса қаришни тезлатади.

Кўлдан кетган нарсага қайғуриш нодонликдир.

Кўлдан кетган нарсага қайғурма, ўлик қабристондан тирилиб қайтмайди.

Орзуси кўпнинг ғуссаси ҳам кўп.
Ғамли айёмда ўғил асқотар.

«Аталар сўзлари»

ҒАЗАБ, ЖАҲЛ, АРАЗ, ПУШАЙМОНЛИК ҲАҚИДА

Азизим, ғазаб отини сабот жиловни билан қайсарлик йўлидан қайтар! Ҳар қандай шубҳа зимистонини ақл нури билан равшан эт! Шунда сен надомат ва пушаймонлик домига мубтало бўлмайсан! Маснавий:

Биров гуноҳ қилса, бўлсанг дарғазаб,
Ғазо бермай туриб ўйла яхшилаб!
Бадахшон лаълини синдириш осон,
Бироқ асли каби бўлмайди ямаб.

Қилинмаган ишни қилса бўлади,
Қилгач, надоматдан суд* йўқ, нежаб!

Хожа Самандар Термизий

Луқмони ҳаким шундай буюради:

— Бирор киши билан биродарлик ва дўстлик ипини боғламоқчи бўлсанг уни бирор қийинчилик устида сина, асосан ғазабни келиб турган пайтда имтиҳон қил. Агар у ғазабини боса олса шундагина дўстлик қил, ғазабини боса олмаган киши билан дўстлик қилиш қийин!

Абулбаракот Қодирий

ҲИКОЯТ. Бир кишининг уйида сичқон пайдо бўлган эди. У уй томини кавлайвериб, илма-тешик қилиб юборганди. Мушук уни ҳеч тутолмас, уй эгаси эса томга қараб оқ тортар, уни тутиш чорасини тополмас эди. Бир куни у жаҳл билан ўрнидан туриб, сичқон кириб кетган тешикка қўлини тикди ва икки дона марварид топиб олди. Уй эгасининг кўнгли ҳушқол бўлди. Шу пайт қайтиб келган сичқон марваридни қидириб, у ёқдан бу ёққа чопа бошлади. Тополмагач, ҳолсизланиб пастга йиқилди ва жон берди.

Эй азизим, сенинг нафсинг ҳам олтин ва бойлик туфайли доимо сакрашда бўлади. Мард кишигина нафс жилловини тортиб, уни ўз измига солади.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Энг кучли киши шундай кишики, ғазаб келганда уни боса олади, ўз нафсини эса тўғри йўлга бошлай олади. Шеър:

Кучлик ҳамда шер юрак одамни сен мард дема,
Ғазаб келса ғазабин боса олган мард эрур!

Абулбаракот Қодирий

Азизим, ғазаб шайтоний оловнинг шуъласидир. У шундай бир дарахтки, меваси пушаймонликдан иборат. Шунинг учун тажрибали кишилар ғазаб оташини сўндиришга уринганлар, жаҳл луқмасини эса ичкарига ютишга ҳаракат қилганлар!

Хожа Самандар Термизий

* Суд — фойда.

Ардашер ўтмишнинг доно кишиларидан бири эди. У ўз ходимига учта хат ёзишни буюрди. Сўнг унга деди: «Эй ходим, агар менинг юзимда ғазаб туғёнини кўрсанг, бирор нарса устидан қатъий ҳукм чиқармасимдан аввал хатлардан бирини менга кўрсат. Шунда ҳам ғазабим босилмаса иккинчи хатни кўрсат. Шунда ҳам таскин топмаганимни кўрсанг учинчисини кўрсат!

Айтишларича, биринчи хатнинг мазмуни шундай эди: «Шошилма, иродангни ғазаб қўлига асир қилма, шошган киши доимо афсус чекиб, кейинчалик пушаймонлик тартади!» Иккинчи хатнинг мазмуни эса қуйидагича эди: «Давлат қўлимда деб ўзингдан ожизларга жазо бераверма, куни келиб, замонлар ўзгарса, улар ҳам сен қандай муомала қилган бўлсанг шундай муомала қилишади!» Учинчи хатнинг мазмуни эса қуйидагича эди: «Эй ғазабланаётган киши, шошиб ҳукм чиқарма, ғазабингни босиб, инсоф юзасидан иш кўр!» Шер:

Мунча қаттиқ чопма отингни, ўғлон,
Олиб қочса уни қайтармоқ гумон.
Сендан чиққан ҳукм ҳақ ҳукм бўлсин,
Золим ғамда куйсин, ожиз шод кулсин!

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Бир ҳакимга дедилар: «Ҳамма хулқ ва одобни ўз ичида жам қилган қисқа бир ҳикмат айтсанг, токи уни эсда тутиш осон бўлсин!» Ҳаким деди: «Ғазабни тарк этиш!»

Муҳаммад Жабалрудий

Ғазаб шундай бир оловки, у ўз соҳибини ёндиради. Жавобнинг юмшоғи ғазабни сўндиради, сўзнинг қаттиғи одамни ўлдиради.

«Аталар сўзлари»

Маъмун ўз даврида машҳур бўлган бир олимдан илтимос қилиб: «Бир-икки оғиз фойдали сўз айтсангиз, токи ундан кўпчилик манфаат топсин!»— деди. Олим унга қуйидагиларни айтди: «Киши учун энг фойдали хислат — ғазаб келганда ўзни босиш, сукут сақлаб жим туриш, ғазаб босилгандан кейингина фикр ва мулоҳаза билан гапириш. Жаҳлнинг чиққанда ўзингни бос, бировга фойда келтирмайдиган ва дилни оғритадиган сўзларни гапирма, топишингга қараб харж қил, киримдан

ортиқ чиқим қилсанг ўзгаларга муҳтож бўлиб қоласан, ўзинга наф келтириб, бировга зарар келтирадиган фойдадан кеч, ишни қаҳру ғазаб билан эмас, чуқур ўй ва мулоҳаза билан қил. Бировлар ҳақида гапирганингда уларнинг номини ёмонлаб тилга олма, оранг бузилиб қолган кишидан яхшилик кутма. Биров сенга сир айтса бу сирни ҳар кимга гапириб юрма. Айбингни олдинда айтган ва кулфатга қолганингда ҳамроҳ бўлган кишинигина дўст деб бил!»

Абулбаракот Қодирий

Ғазабсиз кишини синмас киши дейдилар. Мулоим киши шундай кишики, ғазаб ўтини жидду жаҳд билан танидан чиқара олади. Байт:

Ғазаб келса ундан енгилмоқ нуқсон,
Ғазабин енголган ҳақиқий марддир!

Муиниддин Жувайний

Утган ишга пушаймон бўлиш энг оғир дард.

Охири пушаймонлик билан тугайдиган лаззатдан фойда йўқ.

Яхшиликни кўп қилган кишининг пушаймонлиги кам бўлади.

Пушаймонлик уч хил бўлади: бир кунлик, бир йиллик ва бир умрлик. Бир кунлик пушаймонлик арзимаган пушаймонлик бўлиб, у бирор нарсани еяолмай қолиш, арзимаган нарсага эга бўла олмай қолиш сабабли пайдо бўлади ва тезда унутилиб кетади. Бир йиллик пушаймонлик эса қўлидан келса ҳам бепарволик туйфайли тайёр ерга экин экмай вақтни ўтказиб юбориш орқали келади. Бир умрли пушаймонлик эса адашиш орқали ўзига муносиб бўлмаган муросасиз хотинга уйлаиб қолиш орқасида келади.

«Аталар сўзлари»

ТУҒРИ СЎЗЛИК, ЕЛҒОН СЎЗЛИК, ЕЛҒОНДАН ҚАСАМ ИЧИШ, АЛДОВ ҲАҚИДА

Ростлик шундай зарки, у ўзининг мукамаллиги ва бенуқсонлиги билан кишининг улуғлик ва эътибор бозорининг равнақ топишига сабаб бўлади. Агар ҳар кимсанинг тасарруф чўнтагида ундан бир диноргина бўл-

са обрўйи ва мустаҳкамлиги силсиласининг шерозаси ҳеч қандай нуқсоннинг таъсиридан парчаланмайди. Қадри ва эҳтиромининг баҳористони ҳеч қандай уят ва хижолатликнинг сариқ хазонидан заволга юз тутмайди! Фард:

Қуёш каби чеҳраси тўлиб тобон бўлса ҳам,
Эгриликдан ҳилолнинг қадри доим паст эрур!

Бархурдор ибн Маҳмуд

Тўғри сўзли киши барчанинг эътиборини қозонади. Яхши ишидан янада улуғроқ мартабаларга тавсия этилади. Қадр-қиммати ортади, ҳамма ерда сўзи мақбул бўлади. Ёлғончи эса бу фазилатларнинг барчасидан маҳрум бўлиб, унинг орқасидан одамлар нафрат билан қарашади. Ёлғончи ёлғон сўзи билан ўзгаларнинг обрўйини тўкмоқчи, ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг ёлғон сўzlари ўзи учун зиён бўлиб чиқади.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Одамлар билан муомала қилаётганда эҳтиёт бўлмоқ, рост билан ёлғон сўзни фарқлай билмоқ керак. Хушомад ботқоғига ботган нафсга тинимсиз сайқал бериб, уни бу дарддан халос қилиш йўлини тутмоқ лозим. Хушомад сўзини кўп айтадиганлар кўп бўлганидек, рост сўзни чин дилдан эшитадиганлар ҳам камдир. Бу борада ибрат кўзини очиб, фаросат билан иш тутмоқ лозим.

Абулбаракот Қодирий

Олий ниятли киши шундай бўладики, ростлик ва дўстлик қондасини ҳақиқатпарастликнинг биринчи боби деб билиб, то имкони борича шу йўлдан юришга ҳаракат қилади ва ҳар бир ишда садоқат ва дўстликни ҳамда виждонни саодат хазинасининг калити деб билади.

Бархурдор ибн Маҳмуд

ҲИҚМАТ. Ҳар ким ростлик йўлини ихтиёр қилса, сўзида ёлғон бўлмаса зафар унга доимо ёр бўлади. Байт:

Ёлғон сўздан сўзнинг қадри кам бўлди,
Кимки ростгўй бўлса муҳташам бўлди.

Муҳаммад Жавҳар Заминдор

Оқиллардан бири шундай деган эди: «Улуғ кишилар атрофида юрадиган кишилар ростгўй кишилар бўлмағи керак, улар хушомад сўзларини кам айтишлари керак». Шеър:

Заҳарли найзадек бўлса ҳам рост сўз,
Елғон ширин сўздан яхшидир минг бор!

Абулбаракот Қодирий

Тўғрилиқ одамни балодан қутқаради.

«Аталар сўзлари»

Елғон ва бўҳтон ахлоқ бузилишидан дарак берувчи феъллардандир. Бу феъллар энг қабиҳ феъллардан ҳисобланади. Бундай феъл соҳиблари одамлар ҳақида турли-туман бемаъни сўзларни сўзлаб юрадилар.

Елғон билан бўҳтоннинг фарқи шундаки, ёлғончи ўз ишлари ҳақида ёлғон гапирса, бўҳтончи бошқалар ҳақида ёлғон гапларни тарқатиб юради. Бу хилдаги одамлар халқнинг обрў-номусига, касбу корига дахлдор бемаъни сўзларни тарқатишлари билан оқибат-натияжада кўичиликнинг нафратига учрайди. Бўҳтончининг сири эчилгач, қилган бўҳтонлари учун ҳатто жазога лойиқ бўлиб қолади. Демак, ҳар бир киши бундай номақбул феъллардан сақланишга қаттиқ тиришиши ва бундай феъллардан ўзини сақламайдиган кишилардан узоқ юришга уриниши лозим.

Хаёлиддин ал-Ҳасаний

Ибн Хатиб айтади:

— Елғончиликдан сақланинг, чунки ёлғончилик фитна-фасодга олиб боради. Ростлик йўлини ихтиёр қилинг, барча эзгуликка етасиз!

Бир ҳаким айтади:

— Қимки ёлғончиликка ўрганган бўлса, у бошқаларни ҳам ёлғончи деб гумон қилади.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Энг разил кишилардан бири — ёлғончилардир. Бундай кишилар ёлғон нарсаларни нақл қилиб, одамлар эрасига нифоқ солади. Биров ҳақида бўлмағур гапларни сенга, сеникини эса уларга етказилади. Шунинг учун:

Ҳар киши айтса бировнинг айбини сенга қачон,

Сендаги айбни бировга айтажакдур бегумон,— деганлар.

Муҳаммад Жабалрудий

Елғондан ичилган қасамнинг охири хорликдир. **Улим**
хавафи бўлса ҳам ҳамиша рост сўзламоқ керак. **Байт:**

Эгри юрмоқ бўлса одатинг,
Дилингдан ҳеч ғусса кетмайди.
Тўғри бўлгил, эгри ўқ ҳеч вақт,
Нишонига бориб етмайди.

Муиниддин Жувайний

Барзув ал-Ҳаким айтади:

— Агар сен ёлғончилик балосига дучор бўлмайин десанг ўзингга ростгўйлик хислатини шиор қил, нима-ки айтсанг, айтган гапингга вафо қил, меҳнатга муб-тало бўлмай десанг, меҳнат қилувчиларга раҳм кўзи билан боқ! Ҳасад дардига йўлиқмай десанг ўзгалар молу давлатга етса хурсанд бўл! Оқил кишиларга ёқ-май қолишдан қўрқсанг ҳаё отига мин!

«Жовидони хирад»

Елғончи кишини ўликдан фарқи йўқ. Чунки тирик кишининг фазилати унинг нутқидадир. Тирик киши ёлғон сўзлайвергани учун унинг сўзларига ҳеч ким қулоқ солмай қўйгач, унинг энди ўликдан фарқи йўқ.

Елғончининг дўсти ҳам ёлғончи.

Елғон ваъда бериш бекорга душман орттиришдир.

«Аталар сўзлари»

Елғончилик барча гуноҳларнинг бошидир. Елғончи ўз орзусига етишиш учун ёлғондан иборат сўзларни тўқийди, уни рост деб исботлаш учун қасамлар ичади. Қасам билан ёлғонни ёпмоқчи бўлади. Бирор киши унинг ёлғончилигини ошкор қилса уни ўзига душман ҳисоблайди. Натижада икки орада адоват ва жанг со-дир бўлади. Бу жанг эса кўп кишиларга зарар келти-ради.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Нақд ёлғон нася ошдан яхши.

Елғончининг дўсти бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

Арасту айтади:

— Ростлик йўлида ўлиш ёлғончи бўлиб узоқ яшав-дан афзал!

Аммо айтишларича, тўғри сўз ҳар нарсадан яхши. Бироқ ёлғончи ва чақимчидан эшитилган тўғри сўз ҳам ёқимсиздир. Чунки уларнинг айтган тўғри сўзлари ҳам одамлар орасида ёлғон сўзлари каби фисқу-фасод қўзғотади.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Эгри дарахтнинг сояси ҳам эгри бўлади.

«Аталар сўзлари»

ГЎЗАЛЛИҚ, УЗР ВА КЕЧИРИШ ҲАҚИДА

Кишида икки гўзаллик бўлиб, улар ички ва ташқи гўзалликка бўлинади. Ташқи гўзалликка кишининг барча аъзолари, масалан, кўз, қулоқ, қош, юз, лаб, оғиз, қўл, оёқ, қомат киради. Ички гўзаллик эса кишининг ёқимли хулқлар билан безанишидир. Бу хулқлар мулоқимлик, саховат, шижоат, илм, камтарлик, иффат ва шунга ўхшаш бошқалардир.

Абулбаракот Қодирий

ҲИҚМАТ. Икки нарса икки киши қўлида бўлса увол: гўзалликка мағрур бўлган кишига берилган хусн, иккинчиси — гўзаллик қадрини билмайдиган кишига тушиб қолган хотин!

Хуррабий

Гўзаллик ҳам улуғ неъмат бўлиб, у ҳар кимсага ҳам берилавермайди.

Оти гўзалнинг ўзи ҳам гўзал бўлавермайди.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Чирой гўзал юзда эмас, чиройли хулқда.

ҲИҚМАТ. Кишини гўзал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Чиройли хулқ сунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур устига нур бўлади.

Хуррабий

ҲИҚОЯТ. Бир мансабдор киши ҳақида ҳикоя қилишларича, унинг жаҳли жуда тез, ўта золим, бадфёъл

ва ситамкор экан. Айтишларича, унинг бир ўгли бўлиб, чиройда ягона, шўхликда офати замона, ақлда эса тенги йўқ экан. Аммо золим киши ғофиллиги туфайли уни уйдан чиқармас, дўстларига эса қўшмас, доимо якка-ёлғизликда сақлар экан.

Доимо эл кўзидан пинҳон эди ганжи ҳусн,
Дарҳақиқат кимки топса ганж пинҳон айлагай.
Ганжини эл кўзидан Қорун ниҳон айлар эди,
Лек билмас эрдик охир пушаймон айлагай!

Хуррабий

Узр сўраб келса душманинг ҳар чоқ,
Уйингдан қувалама, ҳушёр бўл бироқ!

Низомий Ганжавий

Азизим, сен кечириш хислатини ўзингга шиор қил, атрофингдагилардан арзимас гуноҳлари учун юз ўгираверма! Уларни афу суви ва марҳамат нури билан баҳраманд эт! Уларнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб тур! Марҳамат юзасидан шафқат либосини инъом айла! Чунончи, айтадилар:

Ўзинг бунёд этган мевали шохни,
Ўзинг нобуд этсанг кўп ёмон бўлар!

Хожа Самандар Термизий

Биров сендан узр сўраса узрини қабул эт. Уч олишдан кўра узрни қабул қилишда лаззат кўп!

Муҳаммад Ҳусайн

ҲИКМАТ. Ҳар ким гуноҳкор кишини кечира олса бу луғлик нишони ва олиҳимматлик аломатидир.

Муиниддин Жувайний

ҲИКМАТ. Ҳисоб ва сарф муомала учун, узр ва ихлос дўстлик ва муҳаббат учундир! Байт:

Ҳар кимсага таъна тошини отма,
Гарчи бўлса ҳамки қайсар ёки шум!
Айбсиз дўстларни топмоқ муаммо,
Айтчи, хатолардан ким поку маъсум?
Ҳар ким дўстларига хушфёъл бўлмаса,
Дўстлик иззатидан бўлади маҳрум!

Муиниддин Жувайний

ҲИҚМАТ. Қичиклар гуноҳини кечмоқ катталар учун
чиройли феъл. Байт:

Гуноҳкор гуноҳин кечишдан авло,
Мукофот бўлмагай жаҳонда асло!

Муиниддин Жувайний

ҲАЛОЛ МЕҲНАТ, РИЗҚ-РЎЗ, ЯЛҚОВЛИК, КЎП ЎТИШ ҲАҚИДА

Дунёда фақат ҳалол е, ҳалол ишла, ҳаромдан то-
пилган мол ҳеч кимга вафо қилмайди.

Муҳаммад Жабалрудий

ҲИҚМАТ. Икки нарса дунёда энг азиздир. Бири
қўл меҳнати билан топилган бойлик. Иккинчиси дилда
қўстлиги барқарор бўлган содиқ дўст.

Муиниддин Жувайний

Азизим, то талаб оёғи ранжу меҳнат тикони билан
мажруҳ бўлмас экан висол қўли мақсад гулининг ёқа-
сига етолмайди, кишида кучли интилиш бўлмагунча
муродининг офтоби Машриқ умиди уфқидан нур сочиб
икмайди. Чунки гул териш учун тикон заҳарини чекиш
позим. Ранж чекмасдан туриб, ганж эшигини очиш
мумкин эмас. Демак, мақсадга етишмоқ учун тинимсиз
заъйу ҳаракат қилмоқ керак.

Хожа Самандар Термизий

Эй ўғил! Бу дунё корхонасида шундай йўл тутки,
кийган кийиминг ва еган овқатинг ҳалолдан бўлсин!

Абдибек Шерозий

Кимдаки ботин ҳаромдан пок эмас,
Они руҳи қобили афлок эмас!

Фаридиддин Аттор

Феълнинг кенглиги ризқнинг мўллиги.

«Аталар сўзлари»

Азизим, ҳар ким бирор ишнинг талабида қадам қўй-
са бу ишнинг қийинчиликларига чидаши керак. Мақсад
каъбаси сари йўлга чиққан одам заҳмат саҳросидан чў-
чимаслиги лозим.

Хожа Самандар Термизий

Жигаринг қонини нон қилиб е, аммо текин нон учун
бировларнинг эшигида ит каби изғиб юрма!

Абдибек Шерозий

Неъматим ошсин десанг уст-устига,
Нон увоғин сочма оёқ остига!

Фаридиддин Аттор

Заҳмат чеккан лаззатни яхши билади.

«Аталар сўзлари»

Вазифаси юксак одамнинг заҳмати ҳам кўп бў-
лади.

Заҳмат чекмаган хушбахт бўлмайди.

Ҳалол меҳнат билан топилган ва хайрли ишларга
сарфланган бойликдан кўра яхшироқ бойлик йўқ!

«Аталар сўзлари»

Ер юзида шундай яшашга уринки, топган пулинг
фақат тўғрилиқ орқали келган бўлсин!

Абдибек Шерозий

Бўлмасин оламда ризқим кам десанг,
Маъсиятни кам қилғил ғам есанг.

Фаридиддин Аттор

Ҳар ким меҳнат қилса охири пушаймон бўлмайди.

«Махзан ал-улум»

Бир ишбилармон ва меҳнаткаш кишидан: «Ночор ва
оғиз киши қандай бўлади?» деб сўрадилар. У киши
шундай деди: «Ночор, оғиз, дангаса, ялқов киши шун-
дай кишики, оилани боқишда, нарса топишда сушт
бўлади. Ғайрати кам, ҳиммати паст бўлади, хотини
ёнидан чиқмай, уйда ўтираверади».

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Эй ўғил, ҳунарсиз, дангаса ва ишёқмас кишилар билан улфатлик қилма, уларнинг таъсири сенга ҳам уради, дангасаларнинг доимий фикру ўйи ишламасдан катта ейиш, яхши кийинишдир. Улар беҳуда сўзлашни, вақтни хуш ўтказишни, танини семиртиришни ўйлайдилар. Семиз кишнинг эса дил кўзи бекилган бўлади, доимо ором топишни ўйлайди, кўп еб семиришни ўйловчи кишиларни донолар «ҳайвон табиатли кишилар» дейдилар.

Муҳаммад Жабалрудий

Луқмони ҳаким ўз ўғлига деди:

— Эй ўғлим, ялқовлик кўчасига кирма, кўнглинг тор бўлмасин, чунки кимда ялқовлик ва бесабрлик бўлса у ҳеч қачон бахтга эриша олмайди!

«Жовидони хирад»

Ўзгалардан тама билан нарса тиламоқ кишини танбалликка олиб келади, иззат ва обрўни кеткизади, охири кишини бахтсизлик кўчасига олиб келади, кишини шармисор қилиб, назардан қолдиради. Дангаса ва пасткаш кишилар билан улфат бўлишнинг натижаси шулдир. Демак, сен қулоғингга қуйиб олки, паст ҳимматли кишилар ва ҳасис табиатли одамлардан узоқлашиш йўлини қидир, улар билан яқинлик қилма, уларнинг таъсири сенга уради!

Муҳаммад Жабалрудий

Тунда ухлагач, кундузи яна ухлаш умрни исроф қилишдир.

Кўп ётиш хасталик келтиради.

Уйқудаги одамнинг уйғоқ одамдан хабари бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

Ялқовлик туфайли ишламай камбағаллашган кишини барча ёмон кўради, дўстлари ҳам ундан узоқлашади, болалари ҳам менсимай қўяди, камбағаллик барча балоларнинг бошланишидир.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Бўлса танбаллик кишининг пешаси,
Теккай оёғина хорлик тешаси!

Фаридиддин Аттор

Езда дангасага: «Эшикни оч!» десанг, «Ташқари со-
вуқ!» дейди.

Бошингни фақат ўз тирноқларинг билангина қаший
оласан.

Умрини дангасалик билан ўтказган одамга ҳеч қа-
чон муваффақият ёр бўлмайди.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, бир ялқов қизни ўзидан
ҳам ялқовроқ йигитга турмушга бердилар. Отаси қи-
зига қараб деди: «Мана бу юмшоқ кўрпалар ва жиҳоз-
лардан роҳатланиб фойдаланиб олинглар, имоним ко-
милки, сизлар юз йил турсаларингиз ҳам камбағаллик-
дан ўзга нарса туғдира олмайсизлар!»

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Вақтни бекор ўтказиш аҳмоқликдир.

Бекор юргандан кўра душманга тош ташиган
афзал.

«Аталар сўзлари»

Эринчоқлик ва ялқовлик кишини яхши ишлар қи-
лишдан қайтаради, ғайратни йўқотади, касбу кор билан
шуғулланишдан қолдиради. Баъзи дангаса кишилар
ғайрат қилиш ва ҳаракатни кучайтириш ўрнига оғир
кунга тушиб қолганда қўлни қовуштириб, айбни тақ-
дирга тўнкайдилар.

«Фавокиҳ ал-жуласо»

Заҳматни машшота чекади, аммо лаззатни кўёв
тотади.

Кўнгли балиқ тусаганнинг оёғи совуқ сувда бў-
лади.

Кўп ётадиган одамнинг умрида барака кам бў-
лади.

Кўп ётган оз яшайди.

Кечаси шароб ичиб, кундузи ухлашдан хонумон
барбод бўлади.

«Аталар сўзлари»

Ҳақимлар тайинлаб айтадиларки, ялқов кишилар
билан улфат бўлишдан қочиш зарур. Чунки улардан
маслаҳат сўралса улар ўзларининг ялқовлик нуқтаи
назаридан маслаҳат берадилар. Улар бўладиган ишни
ҳам ўзларининг қувват ва идроки тақозоси билан бўл-

майдиганга чиқарадилар, кишини ғайрат кўчасидан чет-
га чиқарадилар.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

ТИНЧЛИК, ХОТИРЖАМЛИК, ОМОНЛИК, ЯХШИ НОМ ҲАҚИДА

Нотинч кўнгилга ширин уйқу келмайди.

Тинч яшашни истасанг пасткаш одам билан душ-
манчилик қилма.

Молу пулинг кетса кетсин, аммо вақтингни зое
кеткизма.

Тозалик саломатликнинг энг биринчи сабаби ва
иллатлардан қутулишнинг улуғ йўлидир.

Тозалик баданининг қувватини кўпайтиради ва гў-
заллигига гўзаллик қўшади.

Гўзал юз кўз нуруни оширади.

Езувига боқма ёзганига боқ.

Тинчликдан кўра улкан неъмат бўлмайди.

Муҳтожлиги кам одамнинг умри узоқ бўлади.

Саломатликдан кўра яхшироқ бойлик йўқ.

Бели яра отнинг бошига тушган иш соғлом отга
хсон кўринади.

Ғамлардан, дардлардан озод ҳар юрак,

Ўзганинг дардини қандайин билсин?!

Тинч бўлай десанг нафсинг хоҳишига қарама-қар-
ши иш қил.

Саломатликнинг қадри кетгандан сўнг билинади.

Уйқуга кетиш жонни бир нефас хатарга топшириш-
тир. Чунки уйқу ўлим элчиси.

«Аталар сўзлари»

ҲИҚМАТ. Ҳақиқий кўз эгаси шундай кишики, ўз
еъли ва сўзига ҳамиша танбеҳ назари билан қарай-
и. Доно юрак эгаси шундай кишики, дунё саройида
хши ишлар орқали маломатга қолмайдиган яхши ном-
а эга бўлиб кетади.

Муиниддин Жувайний

Йигит бўлсаю, ундан ҳеч кимса оз бўлса-да фойда
ўрмаса, уни йигит деб бўлмайди. Агар кишидан дунё-

да бирор ёдгорлик қолмаса уни одам ҳисоблаш нора-
водир. Агар инсондан дунёда бирорта китоб ёки иморат
қолса у тириклар қатори йўқланади ва ундай киши
ўлик деб ҳисобланмайди.

«Фавоқиҳ ал-жуласо»

Қўр бўл, шал бўл, ном қолдир.

Яхши ном қозониш улкан бойлик топишдан афзал.

«Аталар сўзлари»

Анушервон бир куни Юнондан:

— Энг яхши яшаш қандай яшаш?— деб сўради.

— Саломат бўлиш ва хотиржам яшаш энг яхши
яшаш!— деб жавоб берди у ва давом этиб деди:

— Аммо яхши ном қолдириш абадий яшашдир!

«Жовидони хирад»

Яхшилик яхши ном келтиради, саховат эса кишини
бахтиёр қилади.

Муҳаммад Ҳусайн

Ёмон отли киши ўлик билан тенг,

Яхши ўлса ҳамки, тирик эл аро.

Шундай яшагинки, сен ўлсанг агар,

Бошга тупроқ сочиб чексинлар наво!

Муҳаммад Жабалрудий

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Одоб, таълим-тарбия, истеъдод. Беодобликдан юзланадиган зарарлар. Қобилиятсиз кишиларни тарбиялаш ҳақида	6
Олим, илм, китоб, қалам, устоз, касб-ҳунар. Яхши фазилатлар, хуш хислатлар ва саломлашиш ҳақида	12
Оила, ота-она, фарзанд, ака-ука, қариндош ва қўшнилар ҳақида	25
Суҳбат, анжуман, суҳбатдош. Суҳбат ва суҳбатдошнинг яхши ва ёмон таъсирлари ҳақида	40
Дўст, дўстлик қоидалари, дўстликнинг фойдалари ва дўстликка лойиқ кишилар ҳақида	45
Душман ва унинг ҳийла ҳамда зарарларидан воқиф бўлиш ҳақида	59
Ақл, ақлнинг фазилатлари, ақл билан иш тутишнинг фойдалари. Донолик ва нодонлик, аҳмоқликнинг зарарлари ҳақида	63
Халқ, ватан, сафар, саёҳат, айрилик ва ёлғизлик ҳақида	77
Ешлик, йиғитлик, қарилик, куч-қувват, гафлат, қарз, хорлик ҳақида	80
Мардлик, ботирлик, шижоат, жанг ғайрат, ҳушёрлик, уларнинг фойдалари ҳамда қўрқоқлик, номардликнинг зарарлари ҳақида	85
Ишқ, муҳаббат, ноз	90
Хушхулқлик, очиқ юзлилик, ширин сўзлик, раҳм-шафқат, муруватнинг фойдалари ва бадфёъллик, қўполлик, миннатнинг, ғамнинг зарарлари ҳақида	93
Ваъда, ваъдага вафо, ор-номус, ҳаё, иффат ва камтарлик ҳақида	102
Яхшилик, ёмонлик, яхши одамлар, ёмон одамлар, тўғрилиқ ва эгрилик ҳақида	103
Сўз, сўзлаш қоидаси, ўйлаб гапириш, тил, тилни тийиш, сукут, камгаплик ва сергаплик ҳақида	108
Иzzат, обрў, улуглик, қадр-қиммат, буюклик, амал, бахт ва бахтсизлик ҳақида	122
Меҳмон, мезбон, уларга амал қилиш зарур бўлган қоидалар ҳамда зиёфат одоби ҳақида	127
Сабр, чидам, қаноат, умид ҳақида	131
Манманлик, такаббурлик, худбинлик, мақтанчоқлик, ғараз, риё, тамагирлик, камтарлик ҳақида	137
Панду насиҳатни қабул қилиш ва маслаҳатлашиб иш тутиш ҳақида	141

Бахиллик, баднафслик, очкўзлик, тамагирлик, ҳасад, хасислик ҳақида	153
Саховат, ҳиммат, олижаноблик, ҳадя, поклик ва нопоклик ҳақида	164
Оз ейиш, кўп ейиш, ейиш қондалари, ичкилик, саломатлик, табиб ва дори-дармон ҳақида	167
Уйланиш, эр-хотин, яхши ва ёмон аёллар ҳақида	175
Сир сақлаш ва тилни тийиш ҳақида	181
Ғийбат, тухмат, бўҳтон, айб, игво, ўғрилик, омонат, хиёнат, чақимчилик ҳақида	184
Адолат, ҳақиқат, инсоф, жабр-зулм, адоват ҳақида	190
Бойлик, дунёпарастлик, камбағаллик, фақирлик ҳақида	193
Уйлаб иш туттиш, шошқалоқлик, хато, гумон ҳақида	198
Сарфу харажат, исроф, тежам ҳақида	201
Ғазаб, жаҳл, араз пушаймонлик ҳақида	203
Тўғри сўзлик, ёлғон сўзлик, ёлғондан қасам ичиш, алдов ҳақида	206
Гўзаллик, узр ва кечириш ҳақида	210
Ҳалол меҳнат, ризқ-рўз, ялқовлик, кўп ётиш ҳақида	212
Тинчлик, хотиржамлик, омонлик, яхши ном ҳақида	216

САД ВЕЖЛИВОСТИ И ЦВЕТУЩИЙ КРАЙ НРАВСТВЕННОСТИ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Муҳаррир *М. Содиқова*
Мусаввир *Б. Хайбуллин*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Мусаҳҳиҳ *М. Саидова*

ИБ № 6364

Теринга берилди 21.11.93. Босинга рухсат этилди 24.03.94. Қороз биллими 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма т. 11,55. Ҳисоб-нашриёт т. 10,0. Буюртма 20. Нусха 50000. Қелишилган нарҳда.

УзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент. Гоголь кўчаси, 76.
УзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, акад. Ҳ. Абдуллаев шоҳ кўчаси, 79